

V I S N Y K OF THE LVIV UNIVERSITY	В І С Н И К ЛЬВІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
---	---

**Philosophical
Political studies**

**Філософсько-політологічні
студії**

Issue 10

Випуск 10

Scientific journal

Збірник наукових праць

Published since 2011

Видається з 2011 року

Ivan Franko
Nationa University of Lviv

Львівський національний
університет імені Івана Франка

2017

ЗАСНОВНИК: ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Включено до переліку наукових фахових видань України з галузей науки філософські та політичні.
Наказ МОН України № 153 від 14.02.2014 р.
Друкується за ухвалою Вченої Ради
Львівського національного університету імені Івана Франка
№ 33/3 від 29.03.2017 р.

Висвітлено актуальні проблеми методології політичної науки, проаналізовано стан розвитку політичної науки та сучасні теоретико-методологічні напрями дослідження політичних процесів та інститутів в Україні.

The current problems of the methodology of the Political Science were highlighted. The development of the Political Science and modern theoretical and methodological approaches of the research of political processes and institutions in Ukraine were analysed.

Редакційна колегія:

Марія Альчук, д-р. філос. н., доц.; Іван Бідзюра, д-р політ. наук, проф.; Вавжинець Конарські, д-р. габ. політ. н., проф. (Польща, Варшава); Іван Варзар, д-р політ. наук, проф.; Ігор Вдовичин, д-р політ. наук; Лешек Гавор, д-р філос. н., проф. (Польща, Жешув); Богдан Гаврилишин, д-р. філос.-екон. та права, проф., дійсний член Римського клубу (Швейцарія, Женева); Оксана Гаман-Голутвіна, д-р. політ. н., проф. (РФ, Москва); Надія Гапон, д-р філос. наук, проф.; Микола Гетьманчук, д-р, істор. наук, проф.; Василь Глухман, д-р філос. наук, проф. (Словаччина, Пряшів); Володимир Горбатенко, д-р. політ. н., проф.; Валерій Денисенко, д-р політ. наук, проф. (відп. ред.); Марія Кашуба, д-р. філос. н., проф.; Олена Квас, д-р. психол. н., доц.; Антоніна Колодій, д-р філос. наук, проф.; Василь Лисий, д. філос. н., проф.; Павло Кутуєв, д-р. соц. н., проф.; Маркіян Мальський, д-р екон. наук, проф.; Володимир Мельник, д-р філос. наук, проф.; Ігор Мельник, д-р політ. наук; Світлана Наумкіна, д-р політ. наук, проф.; Юрій Пачковський, д-р соціолог. наук, проф.; Віктор Петрушенко, д-р філос. наук, проф.; Анатолій Романюк, д-р політ. наук, проф. (заст. відп. ред.); Алла Сіленко, д-р політ. наук, проф.; Олександр Старіш, д-р політ. наук; Ярина Турчин, д-р політ. наук; Леся Угрин, канд. політ. наук, доц.; (відп. секр.); Роман Цяпало, д-р філософії, проф. (США, Дюбюк), Олена Шерман, д-р політ. наук.; Леонід Шкляр, д-р. політ. н., проф.

Professor *V. Denysenko* – Editor-in-Chief
Professor *A. Romanuyk* – Assistant Editor-in-Chief
Assistant Professor *L. Uhryn* – Editorial secretary
Відповідальний за випуск – *Валерій Денисенко*

Адреса редколегії: Editorial office address:
Львівський національний університет імені Івана Франка, вул. Університетська, 1, кім. 204, 79000, Львів, Україна, тел.: (38) (032) 2394462
Ivan Franko National University of Lviv, Universytetska Str., 1, room 204, 79000, Lviv, Ukraine, tel.: (38) (032) 2394462

Редактор Д. КАРПИН
Редактор (англ. анотації) О. СВИДЕРСЬКА
Технічний редактор О. ЛЕГЕНЬКА
Комп'ютерний макет О. СВИДЕРСЬКА
Коректор Д. КАРПИН

АДРЕСА РЕДАКЦІЇ, ВИДАВЦЯ І ВИГОТОВЛЯЮЧА:
Львівський національний університет імені Івана Франка.
вул. Університетська, 1, 79000, Львів, Україна
СВІДОЦТВО про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 3059 від 13.12.2007 р.

Формат 70x100/16
Ум. друк. арк. 22,55.
Тираж 100 прим. Зам. 1001

© Львівський національний університет імені Івана Франка, 2017

ISSN 2307-1664

ЗМІСТ

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

Оксана Артюшенко

ГІДНІСТЬ ЯК ЦІННІСТЬ БУТТЯ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА.....7

Андрей Бузаров

СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВОЙ И ПОЛИТИЧЕСКИЙ СТАТУС ЖЕНЩИНЫ
В АРАБСКОМ ОБЩЕСТВЕ.....13

Євген Вдовиченко

МІСІЯ ФІЛОСОФІЇ ОСВІТИ В РЕФОРМУВАННІ ОСВІТНЬОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ.....19

Ирина Долголенко

МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ ПРИРОДА СИСТЕМНОГО АНАЛИЗА.....26

Валентина Дуденок

ФІЛОСОФСЬКІ ЗАСАДИ ШКОЛИ ГЛОБАЛЬНОЇ ЕКОЛОГІЇ.....32

Мстислав Казаков

«АРИСТОТЕЛИЧНОСТЬ» Ч.С. ПИРСА КАК СВОЙСТВО СОЗНАНИЯ..... 38

Олександра Качмар

ОСНОВНІ МЕТОДИ ТА ПРИЙОМИ ПОПЕРЕДЖЕННЯ Й КОНТРОЛЮ
АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ В СОЦІУМІ.....47

Катерина Кириленко

ІНФОРМАЦІЙНА Й ІННОВАЦІЙНА КУЛЬТУРА:
СПРОБА ПОРІВНЯЛЬНОГО АНАЛІЗУ.....55

Олександр Найдьонов

ЕВРИСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТЕОРІЇ СУСПІЛЬСТВА
Н. ЛУМАНА ДЛЯ ДОСЯГНЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ НЕГЕНТРОПІЇ.....61

Костянтин Райхерт

МОГУТНІЙ АТОМ ЯК СИМВОЛ ПЕРЕРОДЖЕННЯ ЯПОНІЇ.....70

Галина Фесенко

ФІЛОСОФІЯ ПРОСТОКОВИТОГО РОЗВИТКУ МІСТ
У КОНТЕКСТІ КОМУНІКАТИВНИХ ТЕОРІЙ.....76

Рахім Амір Хуссейн

ГУМАНІСТИЧНІ ІДЕЇ ФІЛОСОФІЇ АБУ БАКРА АР-РАЗІ.....85

Татьяна Чаркина

МЕНТАЛЬНЫЕ СМЫСЛЫ ИСТОРИЧЕСКОГО ПОЗНАНИЯ.....92

Олена Шаповалова

ЕКЗИСТЕНЦІЙНИЙ ВИМІР СОЦІАЛЬНОГО ПРОЕКТУВАННЯ В ОСВІТІ.....98

Світлана Шевчук

ЦІННІСНІ АСПЕКТИ СТАВЛЕННЯ ЛЮДИНИ ДО ПРИРОДИ.....104

<i>Irina Yanushevich</i> POLITICAL PHILOSOPHY AND CHEAP POLITICS.....	110
--	-----

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

<i>Олена Балацька</i> ПОЛІТИЧНЕ НАСИЛЛЯ В СУЧАСНОМУ СВІТІ: КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ВИМІР.....	115
<i>Ольга Васильченко</i> МЕТОДОЛОГІЧНІ МОЖЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ТЕОРІЇ ХАОСУ ДО УПРАВЛІННЯ МІЖНАРОДНИМИ КОНФЛІКТАМИ.....	122
<i>Надія Гапон</i> РОЗВ'ЯЗАННЯ ДИЛЕМИ «ГРОМАДСЬКЕ / ПРИВАТНЕ»: АКТИВІЗАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ЖІНОЧИХ ОРГАНІЗАЦІЙ.....	130
<i>Анастасія Кравець</i> АГОНІСТИЧНІ ФОРМИ ПОЛІТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ: БІОПОЛІТИЧНИЙ ПІДХІД.....	135
<i>Євген Магда</i> КОНЦЕПТ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ В КООРДИНАТАХ ГІБРИДНОЇ ЗАГРОЗИ.....	140
<i>Мгер Мантациан</i> ІНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ ПОЛІТИЧНОЇ СТАБІЛЬНОСТІ: ТЕОРЕТИЧНІ ПОЛОЖЕННЯ ТА ПРАКСЕОЛОГІЧНІ ОРІЄНТИРИ.....	146
<i>Тарас Мироненко</i> ПРОЦЕС УХВАЛЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ РІШЕНЬ У ДИСКУРСІ СУЧАСНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ.....	154
<i>Наталія Назарук</i> ОМБУДСМАН ІЗ ЗАХИСТУ ПРАВ СЕКСУАЛЬНИХ МЕНШИН. ПРАКТИКА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН.....	161
<i>Марія Розік</i> ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ЕЛЕКТОРАЛЬНИХ ТЕХНОЛОГІЙ НА ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ВИБОРАХ 2014 Р. В УКРАЇНІ.....	168
<i>Віталій Терещук</i> ПУБЛІЧНА ДИПЛОМАТІЯ ЯК ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИЙ PR: КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ ВИМІР.....	175
<i>Оксана Федорчук</i> НЕДЕРЖАВНІ АНАЛІТИЧНІ ЦЕНТРИ УКРАЇНИ ЯК СЕГМЕНТ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ.....	182
<i>Ірина Харечко</i> ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ ЯК АГЕНТИ КОНСТРУЮВАННЯ ГЕНДЕРНО-ЧУТЛИВОЇ РЕАЛЬНОСТІ.....	188

CONTENTS

PHILOSOPHY SCIENCE

<i>Oksana Artiushenko</i> DIGNITY IS A VALUE OF BEING OF MODERN UKRAINIAN SOCIETY.....	7
<i>Andrey Buzarov</i> SOCIAL, LAW AND POLITICAL STATUS OF WOMAN IN ARABIC SOCIETY.....	13
<i>Yevhen Vdovychenko</i> THE MISSION OF PHILOSOPHY OF EDUCATION IN REFORMING UKRAINE'S EDUCATION SYSTEM.....	19
<i>Iryna Dolgolenko</i> THE METHODOLOGICAL NATURE OF SYSTEMS ANALYSIS.....	26
<i>Valentine Dudenok</i> PHILOSOPHICAL FOUNDATIONS OF GLOBAL ENVIRONMENT SCHOOL.....	32
<i>Mstislav Kazakov</i> C.S. PIERCE'S "ARISTOTELICITY" AS A PROPERTY OF MIND	38
<i>Oleksandra Kachmar</i> MAIN METHODS AND TECHNIQUES OF PREVENTION AND CONTROL OF AGGRESSIVE BEHAVIOR IN SOCIETY.....	47
<i>Kateryna Kyrylenko</i> INFORMATION AND INNOVATION CULTURE: AN ATTEMPT OF COMPARATIVE ANALYSIS.....	55
<i>Oleksandr Naydonov</i> THE HEURISTIC POTENTIAL OF THE THEORY OF N. LUHMANN COMMUNITY TO ACHIEVE SOCIAL NEGENTROPY.....	61
<i>Konstantin Rayhert</i> ASTROBOY AS A SYMBOL OF THE REBIRTH OF JAPAN.....	70
<i>Galyna Fesenko</i> THE PHILOSOPHY OF SPATIAL URBAN DEVELOPMENT IN THE CONTEXT OF COMMUNICATION THEORY.....	76
<i>Rahim Amir Hussain</i> HUMANISTIC IDEAS OF ABU BAKR AR-RAZI'S PHILOSOPHY.....	85
<i>Tatyana Charkina</i> MENTAL SENSE OF HISTORICAL KNOWLEDGE.....	92
<i>Olena Shapovalova</i> AN EXISTENTIAL DIMENSION OF SOCIAL DESIGN IN EDUCATION.....	98

<i>Svitlana Shevchuk</i>	
AXIOLOGICAL ASPECTS OF HUMANS' RELATIONSHIP WITH NATURE.....	104
<i>Irina Yanushevich</i>	
POLITICAL PHILOSOPHY AND CHEAP POLITICS.....	110

POLITICAL SCIENCE

<i>Olena Balatska</i>	
POLITICAL VIOLENCE IN THE MODERN WORLD: CULTURAL AND CIVILIZATIONAL DIMENSION.....	115
<i>Olga Vasylychenko</i>	
METHODOLOGICAL OPTIONS OF THE CHAOS THEORY IMPLICATION AS TO MANAGEMENT OF INTERNATIONAL CONFLICTS.....	122
<i>Nadiia Hapon</i>	
SOLVING PUBLIC AND PRIVATE DILEMMA: UKRAINIAN THE REVITALIZATION WOMEN'S ORGANIZATIONS.....	130
<i>Anastasiya Kravets</i>	
AGONIST FORM OF POLITICAL BEHAVIOUR: BIOPOLITICAL INTERPRETATION. .	135
<i>Mahda Yevhen</i>	
THE CONCEPT OF CENTRAL AND EASTERN EUROPE IN THE FRAMEWORK OF HYBRID THREAT.....	140
<i>Mher Mantashyan</i>	
INSTITUTIONAL FOUNDATIONS OF POLITICAL STABILITY: THEORETICAL BACKGROUND AND PRAXEOLOGICAL POINTS.....	146
<i>Taras Myronenko</i>	
POLITICAL DECISION MAKING PROCESS IN CONTEMPORARY POLITICAL SCIENCE DISCOURSE.....	154
<i>Natalia Nazaruk</i>	
OMBUDSMAN ON THE PROTECTION OF THE RIGHTS OF THE SEXUAL MINORITIES, THE PRACTICES OF THE FOREIGN COUNTRIES.....	161
<i>Maria Rozik</i>	
THE FEATURES OF THE ELECTORAL TECHNOLOGIES IN THE PARLIAMENTARY ELECTIONS OF 2014 IN UKRAINE.....	168
<i>Vitaliy Tereshchuk</i>	
PUBLIC DIPLOMACY AS FOREIGN PR: CONCEPTUAL DIMENSION.....	175
<i>Oksana Fedorchuk</i>	
NON-GOVERNMENTAL ANALYTICAL CENTRES OF UKRAINE AS A SEGMENT OF POLITICAL SCIENCE.....	182
<i>Iryna Harechko</i>	
NGOs AS AGENTS OF THE GENDER-SENSITIVE REALITY CONSTRUCTING.....	188

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 17.026.4:124.5 +316.3

ГІДНІСТЬ ЯК ЦІННІСТЬ БУТТЯ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Оксана Артющенко

*Міжрегіональна Академія управління персоналом
вул. Фрометівська, 2, 03039, м. Київ, Україна*

У статті розглядається поняття «гідність» як ціннісний елемент буття сучасного українського суспільства. Автор аналізує гідність українського суспільства в реаліях сьогодення, наголошує на тому, що гідність – це та категорія, основи якої формуються в ранньому віці. Робиться акцент на тому, що гідність має різнопланову характеристику відносно прошарків суспільства.

Ключові слова: гідність, українське суспільство, Революція Гідності, виховання, громадський обов'язок.

Український народ пройшов тернистий шлях до своєї незалежності через падіння, злети, роздроблення, занепад, боротьбу, яка продовжується й нині. Тисячоліттями наші предки формували своє «Я», свою ідентичність, свої цінності. Серед них варто виділити такий складник, як гідність.

Сучасні реалії дають нам змогу замислитися над питаннями сьогодення: чи присутня гідність у сучасному українському суспільстві, особливо після подій Майдану 2014 року? Що ми сьогодні вкладаємо в це поняття? Хто така гідна людина на сьогоднішній день? Чого вона варта в сучасному світі?

Революція Гідності, анексія Криму, війна на Донбасі внесли свої корективи в переосмислення певних норм та встановлених законів. Усі ці події не могли не вплинути на свідомість сучасного українського народу, а також на поняття «гідність». Словник української мови дає таке визначення: це сукупність рис, що характеризують позитивні моральні якості; усвідомлення людиною своєї громадської ваги, громадського обов'язку [1]. Сучасний словник з етики так інтерпретує це поняття: «Гідність – особливе моральне ставлення людини до себе, що виявляється в усвідомленні нею своєї самоцінності й моральної рівності з іншими людьми; ставлення до людини, інших людей, в якому визнається її безумовна цінність. Г. ґрунтується на принципі рівності всіх людей у моральному відношенні, незалежно від соціального стану, расової, релігійної, національної чи професійної належності, незалежно від репутації. Г. володіє кожна людина. Так, суддя, спілкуючись зі злочинцем-убивцею, веде себе пристойно, рахуючись із його Г. Очевидно, заборона смертної кари за найтяжчі злочини, якої дотримуються чимало держав, випливає з принципу Г., який передбачає право кожної людини на життя (хоча буденна свідомість і не може примиритися з такою несправедливістю). Право на Г. кожної людини й громадянина закріплене в конституціях багатьох держав та міжнародних організацій. Г. є одним із ключових понять Конституції України (ст. 3, 21, 28, 41, 68, 105). У ній, зокрема, Г. визнано (поряд із життям, здоров'ям, честю, недоторканністю й безпекою) «найвищою соціальною цінністю» в Україні (ст. 3), задекларовано, що «всі люди є вільні й рівні у своїй Г. та правах» (ст. 21) та що «кожен має право на повагу до його Г.» (ст. 28). Г. громадян охороняється Цивільним та

Кримінальним кодексами України, зокрема, у Цивільному кодексі читаємо: «Гідність визнано особистим немайновим благом»; «задекларовано право на повагу й недоторканність гідності та честі фізичних осіб»; «зафіксовано право фізичних осіб звернутися до суду з позовом про захист їхньої гідності»; «приниження честі та гідності фізичної особи визнано моральною шкодою, яка підлягає відшкодуванню». В Україні також діють міжнародні конвенції, що стосуються захисту людської Г., зокрема, Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню і Конвенція ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що порушують гідність, видів поводження й покарання. Правда, названі норми іноді порушуються, про що свідчать факти, коли представники правоохоронних органів «вибивають» у громадян свідчення проти самих себе» [2].

Питання гідності розглядали багато філософів у різні часи. За Сократом, гідність є абсолютною сутністю людини, що міститься в її душі – розумовому й моральному началі [3, с. 172].

Німецький мислитель XVIII століття І. Кант стверджував, що людина як розумна істота ніколи не може бути лише засобом подібно до простої речі, а завжди є метою сама по собі. Саме з розумності людини виникає її гідність, особлива цінність і значимість людей як особистостей [4].

Б. Паскаль та Е. Фромм основою людської гідності й фактором її розвитку справедливо вважають почуття любові до самого себе та інших людей, оскільки любов до самого себе виявляється в тих, хто здатний любити інших. Любов неможлива без турботи й поваги до гідності, без відповідальності й пізнання [5].

Гідність – це та якість особистості, яка формується в ранньому віці й лише корегується в зрілому під впливом соціального середовища, засобів масової інформації, Інтернету тощо. Важливо в ранньому віці прищеплювати дитині почуття справедливості, толерантності, доброти, вміння дотримуватися слова, бути відповідальним за свої вчинки, бути гідним громадянином своєї Батьківщини. Саме на таких «китах людяності» й формується гідність. Треба загартовувати дитину, навчати бути сильною, щоб не зламатися у важких життєвих ситуаціях.

«Виховання людської особистості – це насамперед виховання почуття власної гідності», – говорив В. Сухомлинський. У роботі «Як виховати справжню людину» Василь Олександрович наводить перелік найважливіших якостей «ідеальної людини», які має виховувати школа. Серед них він виокремлює й «почуття людської гідності – повагу до самого себе, вміння дорожити своєю особистою честю, своїм ім'ям, чутливість до оцінки власної поведінки, власного духовного світу колективом, товаришами; постійне прагнення до моральної досконалості, до ідеального, високоморального бажання стати сьогодні кращим, ніж був учора...» [6, с. 150]. Гідність як категорія соціальної психології означає ставлення людини до самої себе (на ґрунті адекватної самооцінки) і ставлення до неї інших людей, у психологічному плані гідність є формою вияву самосвідомості й самоконтролю, на яких базується вимогливість людини до самої себе [6].

Ми погодимося, що гідність розглядається як особистісне утворення, яке забезпечує саморозвиток людини. Автор цього висловлювання доводить, що саме молодший шкільний вік є сенситивним для розвитку гідності дитини [7]. Проблема виховання гідності – процес дуже копіткий та вимагає багато зусиль і часу, але головне в цьому процесі – мати терпіння та не упустити момент перетворення індивіда на особистість. Саме в дошкільному віці закладаються основи гідності майбутнього громадянина.

Гідність – це вміння тримати себе в руках у критичних ситуаціях, поводитися так, щоб не втратити свого обличчя. Д. Федорика розкриває онтологічні підстави людської гідності.

До них належать: гідність як вищість, гідність як особовість, гідність як трансценденція, гідність як довершеність, гідність як краса, гідність, притаманна «ролі» (або функції, яку виконує особа). Аналіз цих підстав чи елементів людської гідності передбачає певне порівняння з чимось, а також указує на буття самого індивіда. У цьому контексті звернено увагу на два елементи гідності – самопосядання й самостійність, що дають можливість говорити про поставу й поведінку індивіда як про гідну й негідну [8, с. 128]. Уміння захистити свої переконання, не зачепивши інтересів інших, – це дійсно гідна поведінка, яка заслуговує на повагу.

Гідність – це один із найскладніших особистісних елементів моральної свідомості, внутрішнього світу людини, що розкриває себе в усіх сферах людської діяльності та суспільних відносин. Йому властивий багатий спектр емоцій та уявлень про моральне й аморальне, постійне прагнення до гармонізації внутрішнього світу людини й середовища, яке її оточує. Тому формування гідності – це усвідомлення людиною вимог суспільства, контроль за своїми думками й учинками, їх аналіз і самооцінка. Людина з почуттям власної гідності відповідає перед собою і, таким чином, перед суспільством, перетворюючи її на саморегулятор людської поведінки, на моральне суспільне надбання [9, с. 5].

Недарма Майдан 2014 року назвали Революцією Гідності, тому що кожен свідомий громадянин розумів на той час свій громадський обов'язок, свою громадянську позицію. Якщо не я, то хто замість мене? Люди вийшли на Майдан захистити свої переконання, відстояти свою позицію. Прогресивною ланкою в цій боротьбі стала молодь, нова генерація, котрій було небайдуже майбутнє країни, в якій вони живуть. Кожен свідомий українець у цій ситуації проявив свою гідність. Дорогою ціною далася українському народові Революція Гідності, тому хотілося би бачити результати діяльності на всіх щаблях управління. Революція Гідності заклала фундамент для будівництва громадянської української нації, адже протестувальники виступали під громадянськими гаслами, за проєвропейську Україну, проти корупції, міліцейського свавілля, обмеження прав людини, за свободу ЗМІ. Революція Гідності розставила нові акценти, спрямовані на формування й утвердження загальноукраїнської ідентичності. Ця революція та післямайданні процеси почали згуртовувати громадян, стали потужним поштовхом до пробудження національної самосвідомості та національної гордості, люди почали пишатися тим, що є українцями. Українці почали усвідомлювати себе громадянами, які здатні впливати на події, що відбуваються в державі. Загальноукраїнська ідентичність набуває рис громадянської ідентичності, що передбачає не тільки усвідомлення себе громадянином цієї країни, але й активну участь у її житті [10, с. 65].

Чи змінилися настрої українського суспільства, а особливо молоді, за ці роки після Революції Гідності? Наразі ми вже не спостерігаємо такого яскравого патріотизму, який продемонструвало суспільство під час революції. Усе більше молоді їде вчитися та працювати за кордон, тому що не бачить перспектив у своїй країні, за яку вони боролися й вірили, що тут можна відродити європейські цінності. Прикро, що працездатна ланка нашого суспільства залишає свою країну в пошуках кращої долі. А ще більш прикрим є той факт, що керівництво нашої країни, знаючи про ситуацію, свідомо виявляє бездіяльність, натомість роблячи все для того, щоб загнати людей у глухий кут, піднімаючи тарифи на комунальні послуги, на транспорт тощо. Чи можемо ми в такому разі говорити про гідність із боку чиновників? Після Євромайдану на теренах нашої держави відбулося багато різних подій і змін, але, як ми можемо констатувати, усе, що відбувалося за ці роки й відбувається нині, жодним чином не пішло на користь пересічному українцеві.

У нашій державі зафіксований величезний розрив між багатими та бідними, тому існує й розходження в думках стосовно гідності серед різних членів суспільства. У пе-

ресічного громадянина це поняття має одне значення, а в чиновника, керівника, депутата – зовсім інше. Кожен розуміє його залежно від виховання, від місця навчання тощо. Якщо людина піднімається на вищий щабель в управлінській діяльності, то в її свідомості корегується гідне поведіння щодо інших. У більшості випадків людина хоче, щоб до неї ставилися як до керівника, як до депутата, а не просто як до людини. Причина цього, напевне, криється в глибокому дитинстві: прищепили такій людині батьки моральні якості й християнські обов'язки, чи ні.

Ми вважаємо, що в сучасному українському суспільстві відсутнє почуття гідності щодо кожної людини. Українців постійно принижують у соціальній сфері, в освіті, науці, медицині, їх обкрадають, натомість вони чують тільки голосні заяви про «світло в кінці тунелю». Звичайно, люди цього не витримують, вони виходять на мітинги, зібрання, перекривають дороги, демонструючи свою гідність у такий спосіб. «Виявляється, українцям потрібно більше агресії (читайте «злості»), аби вони могли нарешті відчувати власну гідність» [11]. На нашу думку, в українському суспільстві немає найелементарнішого – поваги до людини. Це має бути головним меседжем у розвитку будь-якої країни. Поки цього не буде, не буде ніякого просвітлення, про яку б сферу не йшлося.

«Гідність дає змогу людині оцінювати ситуацію, обирати способи досягнення мети, враховувати можливі наслідки своєї поведінки на основі розмежування реальних суспільних відносин. Щоденна практична діяльність дає людині можливість бачити себе немовби збоку, об'єктивно зважувати свої можливості, фіксувати, засуджувати неправильні твердження й учинки. В усьому цьому гідність відіграє роль морального джерела самовдосконалення особистості» [9].

Гідність кожної людини дає їй змогу діяти так або інакше в певній ситуації. Не можна забувати про той факт, що в характері українця постійно переплітаються архетипи козака й кріпака, які трансформують нашу гідність. Це впливає на розбіжності в поняттях гідної чи негідної поведінки.

Павло Гудімов, український музикант і архітектор, вважає, що людина, яка має власну гідність, повинна визначити для себе систему цінностей, наприклад, ніколи не принижуватися, не давати й не брати хабарі. Тому «не політика» – це насамперед не бажання відсторонюватися від проблем і одягати рожеві окуляри, а навпаки – наголошення на тому, що «не політика» рулить, а рулить совість, гідність, честь, свідомість [12].

Народна мудрість говорить: «Від спраги помирай, але гідності не втрачай». Безумовно, це так, але потрібно не забувати про виклики, наявні в суспільстві, про дії чиновників, які вимагають хабарі за вирішення певного питання. Людина, яка має гідність, але якій потрібно пройти всі коридори корумпованих реалій до реалізації своїх планів, стає заручником таких обставин і змушена чинити відповідно до сучасних вимог та дій влади. Сучасні реалії диктують свої правила, тому бути людиною з гідністю сьогодні вкрай важко.

«Боротьба за гідність – процес довгий і складний, який, на жаль, не завершується однією кривавою перемогою над диктатором. Попереду – майбутнє, в якому доведеться самим створювати альтернативу владі й виганяти з ганьбою тих, хто продовжує буфонаду. І показати самим собі, чого ми гідні» [12].

Можемо констатувати, що гідність сучасного українського суспільства перебуває на етапі боротьби, її намагаються зламати, знищити. Корупція – це наразі головний ворог гідності. Для українців створені такі умови, в яких вони змушені щоразу прогинатися, ставати на коліна, тим самим знищуючи в собі таке високе й світле почуття, як гідність. Влада не хоче чути українське суспільство, не хоче вести діалог із ним, закриваючи очі на болючі питання, які потребують негайного вирішення.

За Платоном, державний діяч, якщо він таким є, повинен керуватися однією метою – зробити співгромадян якомога кращими, допомогти їм жити гідно [13, с. 515]. За кожну несправедливу дію, твердить Платон, негідник буде нести відповідальність у десятикратному розмірі, «за все це, тобто за кожен злочин, він повинен зазнати десятикратно більших страждань» [14, с. 615].

Гідність – це обов’язок перед суспільством. Тому, хто зважився на такий важливий крок у своєму житті, – служити людям – потрібно робити цю справу гідно й бути достойним сином свого народу. Ми будемо солідарні з автором цих рядків у тому, що гідність українця – це не вишита сорочка (сорочки) чи гасло «Слава Україні!», гідність – це морально-психологічна чеснота, що вибудовує відповідну структуру особистісної поведінки: високоморальної, патріотичної, християнської. Людина з такою чеснотою не буде займатися корупцією та «висіти» кожного дня на екрані місцевого телебачення, щоби мати високий рейтинг. Це видається смішним, і люди це розуміють, а от обличчя на екранах – ні. Гідність – це усвідомлення людиною своєї громадської (і громадянської) ваги й обов’язку. Гідність українця – це передусім вірність матері й Батьківщині, мові, яку Бог тобі дав разом із матір’ю, традиціям роду та народу. Це вірність тим ідеалам, за які українські чоловіки воюють із часів падіння Київської Русі від орди [15].

Отже, гідність – це цінність, яка виділяє людей з-поміж інших живих істот, бо тільки людині властиве співпереживання, толерантність, доброта, щирість та сердечність. Сьогодні бути гідною людиною дуже важко, бо кожна людина перебуває в постійній боротьбі за своє виживання в корумпованому соціумі, де бракує справедливості. Громадянське суспільство, попри складні умови виживання, намагається впливати зібраннями та мітингами на незаконні дії влади, робить певні кроки для того, щоб покращити власне становище та зробити свій внесок у розбудову країни. Саме цим воно демонструє свою громадянську позицію, свою гідність. Україна, яка багата своїми ресурсами й традиціями, заслуговує на визнання у світі, а її громадяни – на заможне та щасливе майбутнє.

Список використаної літератури

1. Словник української мови: в 11 т. /ФН УРСР. Інститут мовознавства ; за ред. І. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1970–1980. – Т.2. – С.65.
2. Тофтул М. Сучасний словник з етики / М. Тофтул. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. – 336 с.
3. Кадишева Л. Проблема вивчення «гідності» в міждисциплінарному аспекті / Л. Кадишева // Збір. наук. праць інституту психології Г.С. Костюка. – 2007. – Т. IX, ч. 1.
4. Кант І. Критика чистого розуму / І. Кант. – М. : ЕКСМО, 2006. – 735 с.
5. Фромм Е. Втеча від свободи / Е. Фромм. – М. : АСТ; Мінськ : Харвест, 2005. – С. 30.
6. Фромм Е. Мистецтво любити / Е. Фромм. – М. : изд-во АСТ, 2009. – 226 с.
7. Сухомлинський В. Вибрані твори: в 5-ти т. / В. Сухомлинський. – Т.2. – К. : Рад. школа, 1976. – 670 с.
8. Шакуров Р. Виховання честі та гідності / Р. Шакуров. – Київ, 1966.
9. Федорика Д. Онтологічний та екзистенційний виміри людської гідності / Д. Федорика // Досвід людської особи: нариси з філософської антропології. – Л. : Свічадо, 2000. – С. 123–151.
10. Кравченко П. Гідність людини як ціннісний принцип її соціального буття / П. Кравченко // Філософські обрії : наук.-теорет. часопис. – Полтава : ПДПУ імені В.Г. Короленка, 2003. – Вип. 9. – С. 1–5.
11. Політичні механізми формування громадянської ідентичності в сучасному українському суспільстві : [монографія] / Т. Бевз, О. Зорич, А. Зуйковська та ін. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. – 296 с.

12. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zik.ua/news/2016/11/21/maydan-revolutsiya-gidnosti-try-roki-po-tomu-994665>.
13. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/columns/2015/12/14/7092489/>.
14. Платон. Горгий / Платон ; перевод С.П. Маркиша // В кн.: Собр. соч. в 3-х томах. – М. : «Мысль», 1968. – Том 1. – С. 447–527.
15. Платон. Государство / Платон ; перевод А.Н. Егунов // В кн.: Собр. соч. в 3-х томах. – М. : «Мысль», 1971. – Том 3. – С. 327–354.
16. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://vilne.org.ua/2016/02/>.

DIGNITY IS A VALUE OF BEING OF MODERN UKRAINIAN SOCIETY

Oksana Artiushenko

*PJSC university Interregional Academy of Personnel Management,
Street Frometivska, 2, 03039, Kyiv, Ukraine*

The article reviewed a concept of dignity as valued element of being of modern Ukrainian society. An author analyses the dignity of Ukrainian society in realities of present time, marks that dignity is an element, its basics are formed in the young age. Emphasizes that the advantage is relatively diversified characteristics walks of life.

Key words: dignity, Ukrainian society, revolution of dignity, behavior, civil duty.

УДК 930.1

СОЦИАЛЬНО-ПРАВОВОЙ И ПОЛИТИЧЕСКИЙ СТАТУС ЖЕНЩИНЫ В АРАБСКОМ ОБЩЕСТВЕ

Андрей Бузаров

*Общественный совет при Комитете по иностранным делам
Верховной Рады Украины и Министерства иностранных дел Украины
ул. Грушевского, 10, каб. 309, 01021, г. Киев, Украина*

На основе изучения социальных, религиозных, юридических и политических норм жизни арабского общества осуществлен анализ статуса женщины. Приведены примеры конкретных индикаторов демократизации социально-правового положения женщины в арабском социуме.

Ключевые слова: арабское общество, ислам, права женщины в исламе, правовой статус женщины, демократизация.

Одним из наиболее интересных и в то же время сложных предметов исследования арабистики является социально-правовой статус женщины в арабских странах. Уважение к женскому полу в любом социуме является неким показателем его открытости и демократичности. Когда речь идёт об арабских странах, часто используются трафаретные приёмы описания социального и политического статуса арабской женщины: как правило, осуждается и критикуется арабское восприятие женского пола. Иногда плохо разбирающиеся в исламе люди становятся заложниками собственного незнания Востока. Например, после прочтения известного бестселлера «Сожжённая заживо. Жертва закона мужчин», где описывается жизнь арабской женщины, сбежавшей в Европу и выжившей после попытки её убийства мужем сестры [1], складывается ошибочное представление об абсолютном игнорировании фундаментальных прав женщины в арабском обществе.

Важно отметить, что существующее положение вещей с правами женщин в арабских странах во многом определяется сложными религиозными, историческими, политическими и правовыми детерминантами. Из шестнадцати стран, которые находятся на Ближнем Востоке и в Северной Африке, десять подписали, а девять – ратифицировали Конвенцию о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин. Однако даже в этих странах политические, образовательные и особенно личные права женщин находятся на низком уровне защиты [2].

В значительной мере такому положению вещей способствуют некоторые архаичные нормы шариата, где, например, существует специальный брачно-семейный институт, который детально регламентирует правоотношения между супругами. Среди отечественных и зарубежных учёных, которые анализируют положение женщин на Востоке с правовой и религиозной точки зрения, существуют разные взгляды на эту проблему.

Отдельно феномен брачно-семейных отношений в исламе затронут в диссертации «Семейно-брачные отношения в исламе: религиозно-правовой аспект» украинской исследовательницы Т. Шамсутдиновой-Лебедюк. Рассмотрение семейно-брачных отношений в исламе, которые нашли отображение в священных книгах (Коране и Сунне), а также в тафсирах и шариате, однозначно свидетельствуют, что эти отношения составляют относительно целостную и в то же время гибкую модель, которая имеет потенциал для своего сохранения в разных географических и временных условиях. Тенденция ограничения прав

женщины наблюдается уже в Сунне и получает продолжение в мусульманском праве – шариате. Последний, регулируя систему семейно-брачных отношений, опирался не только на традиции, существовавшие у арабов и отображённые в Коране и Сунне, но и на традиции народов, которые были завоёваны арабами. Шариат создал достаточно гибкую и продуманную до мелких деталей систему семейно-брачных отношений, причём в этой системе учитывались социальные, имущественные, психологические и даже физиологические факторы. Именно это дало шариату возможность эффективно регулировать семейно-брачные отношения в течение многих веков. И даже в нынешних условиях нормы шариата широко используются в мусульманском мире, находя отображение в законодательных актах исламских стран. Проблемы семейно-брачных отношений в исламе сейчас активно обсуждаются теологами, духовенством и верующими с разных позиций: от радикального возражения против обновления этих отношений до их апологетического оправдания. Однако в мусульманском мире остаётся большое количество консервативно настроенных людей, которые считают нужным сохранить догматическую регламентацию этих отношений, видя в них одну из главных ценностей ислама [3].

Положение представительниц прекрасного пола в современном мусульманском обществе довольно противоречиво: в арабских странах существуют некоторые законодательные и общепринятые запреты для женщин на вещи, доступные мужчинам. Социальные роли и функции женщин и мужчин тоже различаются. Так ли это на самом деле, а если так, то насколько это правильно с точки зрения ислама – одной из трех мировых религий? [4].

Как отмечают некоторые исламские учёные, проблема заключается в том, что многие (как поборники ислама, так и его противники) видят в женщине существо, ограниченное своей половой принадлежностью, взаимодействующее с окружающей жизнью, исходя из своей чувственной природы и роли в продолжении человеческого рода. Сторонники такого взгляда сводят функции женщин к очень узкому кругу. При этом они не рассматривают мужчину с тех же позиций, тогда как мы с этой точки зрения не находим существенной разницы между обоими полами [5, с. 10].

«Совокупность воззрений, служения, нравов и суждений, созданных Аллахом для человека, позволяет сравнивать мужчину и женщину по этим критериям и определять их награду. И если бы человеческая жизнь на земле основывалась на искренности и верности, правильном поведении и мышлении, то оба пола человечества были бы равны. Мужчина может в чем-то превосходить женщину, а женщина – в чем-то превосходить мужчину. Половой признак не является фактором прогресса или отставания, наказания или вознаграждения в день Суда» [6, с. 64].

«Роль женщины в Исламе велика. Женщина – это и мать, и сестра, и дочь, и жена. Отношение ко всем этим группам женщин со стороны мужчин строго контролируемо Всевышним. Притеснение и ущемление прав кого-либо из них является строго наказуемым» [7, с. 10].

Таким образом, многие аспекты социально-правового статуса женщины, которые предписаны священными для всех мусульман аятами Корана, являются абсолютными, что и определяет консервативность этого особого института в обществе. Дискриминация женщин по половому признаку является одной из наиболее сложных преград для демократизации арабского общества на Востоке. Часто женщина ощущает на себе определённые формы дискриминации по половому признаку, и этот факт присутствует в некоторых арабских странах, хотя равенство мужчины и женщины перед Богом закреплено в Коране достаточно чётко, на что и указывают многие мусульманские учёные.

Безусловно, некоторые правила поведения, выработанные во многих арабских странах, которые касаются социально-правового и политического статуса женщины, являются не-

допустимыми с точки зрения общепринятых западных демократических норм. Изменение статуса женщин все же происходит, но это очень длительный процесс, который требует серьёзных усилий. Нечто подобное происходило и в Турции, когда после процесса секуляризации положение женщин существенно изменилось. «С 1927 г. они получили право работать в государственных учреждениях. В стране открывались женские курсы, педагогические училища и институты. С заменой арабского алфавита латинским появилась возможность в кратчайшие сроки ликвидировать неграмотность населения, особенно среди женщин. В 1930 г. женщины получили право участвовать в выборах в местные органы власти, а в 1934 г. – в Великое национальное собрание Турции» [8, с. 28].

Если мы говорим об арабских странах, то тут в 60-х и 70-х гг. двадцатого столетия процесс либерализации статуса женщины происходил ещё более стремительно. Если в Саудовской Аравии лишь в 1960 г. была открыта первая школа для девочек, которую от враждебных акций фанатиков охраняла полиция, то в 1983–84 учебном году только в одной Джидде занятия начались в 146 таких школах. Все больше женщин становятся учителями, врачами, журналистами, служащими. В январе 1985 г. одна женщина входила в правительство Египта, две – в правительство Алжира, две – Туниса, одна – Иордании. Женщины служат в армии и полиции Ливии, в полиции Алжира. В рядах алжирских военно-воздушных сил насчитывается 60 женщин – летчиков-истребителей [9, с. 73].

В Египте, например, в 2000 г. и в 2003 г. были приняты два важных закона, направленных на демократизацию статуса женщины в египетском обществе. Согласно первому закону уравнивались права супругов на инициативу в осуществлении бракоразводного процесса, а в соответствии со вторым – определялось гражданство ребенка, как по гражданству отца-египтянина, так и по гражданству матери-египтянки. В обоих случаях законодатель посягал на основополагающие принципы шариата в сфере семейного права: в первом – нарушалась многовековая традиция закрепления инициативы в разводе главным образом за мужем, во втором – лишался всей полноты юридической силы свойственный шариату принцип патрилинейности [10, с. 137]. Более детально вопрос соотношения семейного права и законодательства на мусульманском Востоке раскрыт Е. Барковской в одной из ее статей.

Знаменательным событием в формировании «мусульманского взгляда» на права человека стала публикация, которая была подготовлена Исламским советом Европы (ИСЕ). Речь идёт о Всеобщей исламской декларации прав человека, увидевшей свет в Париже в сентябре 1981 г. В ней особое внимание было уделено положению замужней женщины: ее праву жить в доме, где проживает ее муж; получать средства для поддержания уровня жизни не ниже того, который имеет супруг; наследовать имущество мужа, родителей и других лиц в соответствии с законами и т. д. [11, с. 22].

Некоторые исследователи отмечают интересную особенность социально-правового регулирования прав женщин в арабских странах, утверждая, что ряд позитивных новшеств в отношении женского пола появился на Востоке намного раньше, чем на Западе. Например, международному документу о равноправии женщин исполнилось всего 50 лет. В исламе же данный вопрос раз и навсегда был решен 15 веков назад, в то время, когда повсюду на женский пол смотрели с пренебрежением [12, с. 162].

Что же касается других сторон жизни, то на протяжении последних 1400 лет мусульманки имели такой правовой статус, который их европейским сестрам удалось получить только в XX веке. Брак, к примеру, не влечет за собой никаких отрицательных последствий для собственности жены. Она и только она может по-прежнему управлять и распоряжаться принадлежавшим ей до замужества имуществом так, как считает нужным. А разделение собственности

(в отличие от попечительства мужчины) – одно из недавних достижений Европы – всегда было объектом правовой регламентации по исламскому законодательству [13, с. 132].

Неразрывно связано со статусом женщины в арабских странах такое явление, как полигамия. В Украине и во многих странах мира она запрещена законодательством. Здесь важно подчеркнуть, что для мусульман этот феномен предписан и разрешен Кораном. Ни в одной из религий, за исключением ислама, не определено количество жен. Ислам разрешает многоженство, однако ограничивает число жен четырьмя, при этом сурово предписывает справедливое отношение ко всем женам. Равенство не требуется, однако, в тех вопросах жизни, над которыми человек не властен, например, в вопросах эмоциональной склонности. Правда заключается в том, что многоженство (как оно определено исламом) – это жизнь по принципам божественной мудрости, направленная на укрепление моральных ценностей и сохранение девственности обоих полов. Оно может быть определено как благородный, моральный и культурный охранные механизмы, идентичные клапану, который регулирует давление [14, с. 265].

Что касается мотивов, которыми руководствуется мусульманин при выборе второй жены, то они также часто бывают естественными. Болезнь или бесплодие жены, ее неспособность родить детей или удовлетворить сексуальные потребности мужа хоть и может фактически стать причиной развода, однако в исламском мире часто становится причиной того, что мужчина берет ещё одну жену, продолжая заботиться о первой. Действительно, бесплодие или болезнь женщины не должны оставлять ее одинокой и беззащитной перед жизненными трудностями, она остаётся на попечении мужа, ведет хозяйство и имеет возможность реализовать свои материнские функции, например, помогая другой жене в воспитании детей [15, с. 82]. Следовательно, полигамию не нужно рассматривать как нечто архаичное или недопустимое с точки зрения современного общества. Пожалуй, это одна из особенностей брачно-семейных отношений в арабском социуме.

Относительно наличия права женщин на участие в выборах в арабских странах необходимо сделать небольшой исторический экскурс и привести несколько примеров из становления этого элемента демократической системы в неарабских странах. Так, например, в США только в 1870 году была принята поправка к Конституции, запретившая штатам ограничивать право голоса на основании расы, цвета кожи или прежнего нахождения в рабстве. В 1920 году была принята ещё одна поправка к Конституции США, запретившая отказывать женщинам в праве голоса. Следует отметить, что к моменту внесения указанных поправок США как государство с демократическими принципами существовало уже более ста лет.

В Швейцарии, в стране, которая часто рассматривается как эталон европейской демократии, женщинам только в 1971 году было разрешено голосовать, а в 1981 году в Конституции Швейцарии была принята новая статья, гарантирующая равенство прав и свобод для мужчин и женщин.

По меткому выражению Р. Даля, на Западе долгое время существовала «маскулинная демократия», то есть демократия только для мужчин, хотя по своей сути это являлось нарушением классических принципов либеральной демократии. В результате эволюции общества и его институтов произошла ползучая либерализация западного мира. На Западе этот процесс занял много лет. Следовательно, вполне естественно ожидать сходного развития событий и в арабском мире.

Так, например, в 2005 году в Кувейте женщины получили право голосовать. Закон, предоставивший политические права женщинам, был принят в 2005 г., хотя за его принятие либерально-демократические силы страны вели борьбу на протяжении многих лет. Несмотря на то, что женщины не смогли добиться депутатских мест, они приняли самое

активное участие в голосовании. Среди граждан Кувейта, принявших участие в выборах, 57% составляли женщины. Столь активное участие женщин в голосовании стало возможным и потому, что мужчины и женщины, согласно мусульманским традициям, были разделены на избирательных участках, и женщины могли не опасаться того, что их обвинят в нарушении мусульманских предписаний [16].

В Иордании в феврале 2003 г. была введена поправка, которая предусматривала наличие квоты для женщин в парламенте, что увеличило число депутатов на 6 человек [17, с. 44]. Кроме того, в Кувейте, во второй стране Персидского залива, министром стала женщина – Масума аль-Мубарак. Ранее в государстве Оман Равийя Аль-Бусайдия возглавила по распоряжению султана Министерство высшего образования и просвещения.

Федеральный Верховный суд Арабских Эмиратов постановил, что мужчина имеет право наказывать и дисциплинировать свою жену и детей при условии нанесения им физических повреждений и отсутствия следов побоев. Такое решение было вынесено судьями Федерального Верховного суда ОАЭ в связи с делом мужчины, который избивал дочь и жену. В результате побоев у жены подсудимого была травмирована нижняя губа и зубы, а у дочери были зафиксированы синяки на правой руке и на колене. В ходе разбирательства судья постановил, что отец нарушил закон шариата [18].

Не обошли процессы эмансипации и страны Магриба (Северной Африки). Сама идея женской эмансипации ставит под сомнение традиционную концепцию семьи в целом, начиная с абсолютного главенства в ней мужчины, всевластия мужа и безусловной авторитарности отца. Уже нигде не удерживаются без существенных изменений главные элементы джабра (права принуждения, осуществляемого главой семьи в отношении женщин, в особенности девушек). Под влиянием школы, даже если повсюду процент обучающихся девочек заметно ниже, чем мальчиков, женщины постепенно отказываются носить покрывало на лице, а в некоторых районах закрывать лицо уже вообще не принято [19, с. 65].

Таким образом, можно сделать следующие выводы. Процесс демократизации в арабских странах только начинается. Продолжительность и сроки демократизации арабского социума очень сложно спрогнозировать, они зависят от желания самого арабского общества демократизироваться. Тем не менее, конкретные успехи уже присутствуют. Правда, в условиях глобализации демократизация арабского общества проходит медленно и «со скрипом». Это непосредственно касается и либерализации социально-правового и политического статуса женщины.

Ислам запрещает какие-либо ограничения женщин по половому признаку и устанавливает равноправие двух полов. Однако на практике во многих мусульманских странах эти религиозные предписания не соблюдаются. В арабских странах с юридической точки зрения разрешена полигамия, что дозволено Кораном. Многоженство не следует рассматривать как нечто аморальное или антидемократическое, это лишь особенность брачно-семейных отношений в арабском обществе.

Для регулирования семейных отношений в исламе существует специальный институт, шариат, который детально регламентирует многие аспекты отношений супругов, детей и т. д. Вместе с тем в силу существования различных школ (мазхабов) единого подхода к поведению женщины во всех без исключения ситуациях не существует.

Во многих арабских странах в последние десятилетия наблюдается два процесса: секуляризация и либерализация. При этом улучшение положения женщин наблюдается даже в тех странах, в которых секуляризации не было и где женщина традиционно ограничена в своих социальных и политических правах.

Список использованной литературы

1. Суад. Сожженная заживо [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://royallib.com/read/suad/soggennaya_zagivo.html#0.
2. Women's rights and democracy in the Arab world [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://carnegieendowment.org/files/CarnegiePaper42.pdf>.
3. Шамсутдинова-Лебедюк Т. Семейно-брачные отношения в исламе: религиоведческий аспект [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://disser.com.ua/contents/p-2/16707.html>.
4. Хиджаб свободы, или Женщина в исламе [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://gazeta.zn.ua/SOCIETY/hidzhab_svobody,_ili_zhenschina_v_islame.html.
5. Ат-Таххан Мустафа Мухаммад. Женщина на пути Призыва ; пер. с арабс. А. Богданова. – К. : Ансар Фаундейшн, 2003. – 224 с.
6. Аль-Газали. Права человека в исламе. – М. : ИПЦ «Андалус», 2006. – 176 с.
7. Нуруллина Г. Женщина в исламе / Г. Нуруллина. – Москва. 2003. – 368 с.
8. Старченков Г. Турция: исламский фактор в светском государстве / Г. Старченков // Народы Азии и Африки. – 1988. – № 2. – С. 25–34.
9. Игнатенко А. Секуляризация арабского мира / А. Игнатенко // Народы Азии и Африки. 1985. – № 2. – С. 69–79.
10. Барковская Е. Египет: дилеммы движения за права человека / Е. Барковская // Восток. – 2005. – № 6. – С. 132–142.
11. Барковская Е. Ислам сегодня и права человека / Е. Барковская // Азия и Африка сегодня. – 2000. – № 8. – С. 19–26.
12. Мухаммад Садик Мухаммад Йусуф. Права человека в Исламе Мухаммад Садик Мухаммад Йусуф / . СПб. : Диля, 2008. – С. 230.
13. Хофманн М. Путешествие в ислам / М. Хофманн. – К, Ансар Фаундейшн, 2008 – 256 с.
14. Кириченко Т. Місце і роль жінки у країнах ісламського світу / Т. Кириченко // Право і безпека. – 2010. – № 5. – С. 263–266.
15. Бабиц А. Многоженство. Советы и комментарии / А. Бабиц. – М. : «Издательский дом «Ансар» 2006. – 151 с.
16. Выборы в парламент Кувейта [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.iran.ru/news/analytics/42008/Vybory_v_parlament_Kuveyta.
17. Демченко А. Королевская власть в Иордании и исламистская оппозиция / А. Демченко // Мировая экономика и международные отношения. – 2007. – № 10. – С. 64–71.
18. Мужчина в ОАЭ имеет право наказывать жену и детей, но без излишней жестокости [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://russianemirates.com/news/uae-news/muzhchina-v-oe-imeet-pravo-nakazyvat-zhenu-i-detey-no-bez-1/>.
19. Бухдиба А. Магрибинское общество и проблема секса / А. Бухдиба // Восток. 1992. – № 1. – С. 59–71.

SOCIAL, LAW AND POLITICAL STATUS OF WOMAN IN ARABIC SOCIETY

Andrey Buzarov

*Public Council under the Foreign Affairs Committee
of the Parliament of Ukraine and Ministry of Foreign Affairs of Ukraine
Hrushevsky Street 10, office. 309, 01021, Kyiv, Ukraine*

On the basis of study of social, religious, legal and political norms of life of Arabic society the analysis of status of woman is made. Examples of different indicators of democratization of social and law position of woman in Arabic society are fulfilled.

Key words: Arabic society, Islam, rights of women in Islam, legal status of woman, democratization.

УДК 1:37:378

МІСІЯ ФІЛОСОФІЇ ОСВІТИ В РЕФОРМУВАННІ ОСВІТНЬОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

Євген Вдовиченко

*Херсонський державний аграрний університет,
біолого-технологічний факультет, кафедра філософії та соціально-гуманітарних дисциплін
бул. Стрітенська, 23, 73006, м. Херсон, Україна*

У статті розглядається значення філософії освіти як дослідницької галузі. Погляд сфокусовано на формуванні образу людини майбутнього, зорієнтовуючи педагогіку новими знаннями, методами, цілями, які через процес дослідження філософії освіти втілюються в конструюванні внутрішнього світу конкретного покоління.

Сконцентровано увагу на здатності філософії освіти забезпечити узагальнену відповідь на кризові питання у вищій школі, бо саме філософія освіти здатна розробляти форми оптимізації освітньої практики.

Ключові слова: вища освіта, філософія освіти, педагогіка, виховання, реформи, етика.

Постановка проблеми. Система вищої освіти України в сучасному інформаційно-му суспільстві перестає виконувати свою досить важливу роль у розвитку та відтворенні соціальної структури суспільства, визначенні соціального статусу особистості, підтриманні соціального порядку, стабільності й контролю. Будучи фактором будівництва соціально-професійної структури суспільства, вища освіта є одним із головних та ефективних каналів соціальної мобільності. Від стану вищої освіти залежить якість трудових ресурсів, а отже, і стан економіки в цілому. Саме тому ефективна вища освіта вигідна не тільки для окремого індивіда, що стає більш конкурентоздатним на ринку праці, але й для суспільства в цілому, оскільки завдяки цьому відбувається забезпечення ринку праці висококваліфікованими робітниками. Це означає підвищення продуктивності праці, запровадження нових технологій, вихід на передові рубежі в соціальному розвитку.

Немає потреби доводити, що проблема антропологічної ідентичності вищої освіти багато в чому знаходиться за межами досяжності системи методологічних і концептуальних засобів педагогічного пізнання, оскільки містить питання соціально-філософської й аксіологічної свідомості, її гуманістичних ідеалів у контексті природно сформованого досвіду виживання й історичної перспективи людини. Відсутність відповідності між освітою та її антропологічною основою виявляється в поширенні одного з найбільш агресивних видів соціальної репресії: практики педагогічного насильства, підпорядкування цілей навчально-виховної діяльності сваволі суб'єктивних інтересів і безпідставних «педагогічних фантазій». Історія новоєвропейської й української педагогіки і філософії рясніє прикладами «штучного нав'язування» реальному освітньому процесові різного роду спекулятивних, тобто фіктивних моделей виховання й навчання, незважаючи на очевидну протидію антропологічного та соціального «матеріалу».

Нехтування вимогами аксіологічної вивіреності, емпіричної обґрунтованості й теоретичної коректності гуманістичних ідеалів освіти завжди було й залишається всього лише методологічним виразом певних соціально-економічних та політико-правових стратегій. Їхній зміст і спрямованість обумовлюються прагненнями всебічного зміцнення пріоритету

приватного інтересу перед вимогами загальної користі, особистості перед суспільством, загальнолюдських цінностей перед національними. Удавана теоретична нейтральність таких пріоритетів індивідуальної поведінки й соціальної дії повною мірою вуалюється фактами беззастережного визнання провідної ролі принципів «плюралізму» й «методологічного індивідуалізму», антиметафізичних вказівок і вимог деідеологізації в соціогуманітарному пізнанні взагалі й у педагогічному зокрема. Усе це в поєднанні з посиленням тенденцій глобалізаційно-цивілізаційних домагань служить знаряддям нищівної критики будь-яких спроб апеляції до реалій антропологічних традицій, культурно-національної самобутності, етнолінгвістичної чи етноконфесійної історії у вирішенні конкретних освітніх завдань. Інколи здається невмотивованою масштабність сили опору, що перешкоджає розвитку незалежної освітньої ініціативи в Україні. Тим часом концентрація зусиль наукового пошуку в цьому напрямі належить до числа найважливіших суспільних потреб сьогодення. Проте очевидно, що задовільне вирішення питань теорії й практики вітчизняної системи вищої освіти можливе лише за умови їх органічного включення й вивчення в полі аналізу особливостей сучасного соціокультурного контексту [1, с. 78–79].

Вирішуючи завдання реформування вищої освіти, сьогодні ведеться пошук інтенсивних форм запровадження інноваційних методів навчання. Одним із таких важливих інструментів у реформуванні вищої освіти України та боротьбі з корупцією у ВНЗ є філософія освіти. Адже переконання в дослідницькій ролі філософії щодо педагогіки змушує відшукувати саме в ній загальне спрямування педагогічного процесу вищої школи. Джон Солтіс (Soltic) припускає, що «філософія освіти – це філософськи дисципліновані методи мислення, корпус доведених технік аналізу, аналізу аргументації й теоретичної побудови для вирішення проблем освіти» [2, с. 21]. Він трактує філософію освіти як філософську дисципліну, що орієнтує, сплановано впливає, наперед передбачивши ідеальний образ, заради якого здійснення проблем вищої школи філософією освіти надзвичайно важливе: від їхнього вирішення залежить обґрунтоване розуміння сутності, цінностей та цілей освіти; тенденції розвитку того соціального й природного середовища, у якому освіті доведеться функціонувати в майбутньому; реальні можливості впливу освіти на духовні та моральні пріоритети особистості, на інтелектуальну реальність та культурний простір соціуму. Без філософського розуміння глобальних прогностичних функцій і технологічних можливостей освіти важко розраховувати на повноцінне обґрунтування стратегії й політики в цій сфері, на продуктивний творчий пошук ефективних підходів та методів організації багатопланової освітньої діяльності.

Аналіз основних досліджень. В українській філософській науці існує значний евристичний потенціал для освітніх досліджень кризового стану вітчизняної вищої школи. Найактуальніші змістовні розробки проаналізовано в працях багатьох сучасних дослідників у галузі соціальної філософії та філософії освіти: В. Андрущенка, О. Базалука, Г. Берегової, А. Бичко, С. Довгаля, С. Клепо, В. Кременя, В. Лутая, В. Рябенко, С. Черепанової та ін. Нині більшість вітчизняних науковців вважають філософію освіти саме тією дослідницькою галуззю філософії, що аналізує підстави педагогічної діяльності й освіти, її цілі й ідеали, методологію педагогічного знання, методи проектування й створення освітніх інституцій і систем. У зв'язку з цим активно досліджуються шляхи оновлення вітчизняного освітнього дискурсу, проблеми формування практичного світогляду особистості в цьому мінливому світі.

Мета статті. Відправним пунктом праці є гіпотеза про необхідність обґрунтування та практичної реалізації методологічних підходів до формування нового світогляду особистості з метою подолання негативних трансформаційних процесів в освіті України,

спричинених «низкою загроз-викликів: важка екологічна та демографічна ситуація, спад виробництва, зростання бідності, захворюваності та злочинності, деформація моральних засад життєдіяльності суспільства» [3, с. 6].

Значущість філософії освіти як дослідницької галузі педагогіки в сучасному інформаційному суспільстві визначається вирішенням найважливішого завдання в стратегії виживання людства – забезпечення новому поколінню повноцінного життя, успішної соціалізації нових громадян суспільства. Історія становлення й розвитку філософії освіти містить цілу низку цінних ідей і підходів до освітньо-виховного процесу, котрі можуть лягти в основу пошуків нових філософсько-освітніх парадигм.

Виклад основного матеріалу. На думку В. Андрущенка та В. Лутая, існують дві основні функції освіти. Перша – навчальна, спрямована на передачу тих знань і вмінь, які вже попередньо набуті суспільством, та на їх подальший розвиток. Друга – виховна, спрямована на формування такої системи духовних цінностей, яка б найкраще поєднувала інтереси особистості, що виховується, із загальними інтересами суспільства, тобто на соціалізацію людини. Сутність результатів цих двох функцій освітньої діяльності формує світогляд людини як певний цілісно-субординований погляд на світ у цілому й місце в ньому людини, що й зумовлює в кожній конкретній ситуації вибір одного з багатьох можливих видів її цілеспрямованої діяльності. Найважливішим завданням сучасної освіти є формування нового світогляду, який би зміг неантагоністично розв'язати найгостріші суперечності – як глобальні, так і специфічні для кожного соціуму, насамперед українського [4, с. 960–962].

Однак освіта як соціальний інститут повинна мати й свій смисловий стрижень, зумовлений зростанням ролі особистості в інформаційному суспільстві, етичну спрямованість. Цю роль, на думку Г. Берегової, якраз і виконує філософія освіти. Адже етична спрямованість освіти особистості визначена вимогою самого життя («волею як сліпим порівнянням до буття»), що потребує виховання людини в душі миру, взаєморозуміння, другодомінантності й толерантності, формування макромислення громадянина Світу, відповідності нормам глобальної етики, орієнтації особистості на високу відповідальність за долю своєї країни й людства в цілому. Етична спрямованість освіти передбачає культурну відповідальність – ще один елемент сучасної моделі освіти, а разом із цим – культури всієї людської цивілізації й одночасно складової частини й дзеркала культурної традиції власної країни, а також відбиття в освіті позитивної специфіки модернізації поля культури в умовах інформаційного суспільства, зумовленої виявом інформаційних рис традиційних культур [5, с. 258].

Значущість філософії освіти нині посилюють багато об'єктивних причин, серед яких основними є необхідність осмислення кризового стану сучасної системи вищої освіти, актуальність нових загальнолюдських цінностей, потреба створювати додаткові спеціально організовані системи та можливості для передавання культурного досвіду, спрямування й коригування процесу освіти [6, с. 9–10].

Спрямування та коригування процесу вищої освіти полягає у використанні новітніх досліджень інших дисциплін, дотичних до педагогічної діяльності. Відправною точкою досліджень сучасної філософії освіти є широка педагогічна практика, її напрацювання на великому масиві відомостей, опис отриманих результатів, орієнтація на прогноз і соціально-педагогічний результат. Філософія освіти покликана сформувати образ «людини майбутнього», зорієтовуючи та змістовно наповнюючи педагогіку новими знаннями, методами, способами, цілями, котрі через процес освіти втілюються у формуванні внутрішнього світу конкретного покоління.

Філософсько-методологічний підхід до освіти забезпечує узагальнену відповідь на кризові питання, оскільки аналізує граничні основи освіти й педагогіки (місце й смисл

освіти в культурному універсумі, розуміння норми й ідеалу освіченості, сенс та особливості педагогічної діяльності тощо), тому на цій основі можна розробляти форми оптимізації освітньої практики [7, с. 147].

Філософське дослідження освітніх проблем відкриває можливості узагальнюючого аналізу розвитку системи освіти в контексті основних соціокультурних змін сучасного суспільства, а розгляд освітніх проблем у межах філософської методології виявляє взаємозв'язок соціальних та освітніх змін, що принципово важливо для проектування й генерування посткласичних форм освітньої діяльності. Отже, розвиток філософії освіти повною мірою пояснюється надіями вчених і практиків саме на цьому шляху вирішити проблеми сучасної освіти та реалізувати її функціональний імператив як фактор становлення постіндустріального суспільства [7, с. 147–148].

«Специфіка філософського підходу, – зазначає В. Андрущенко, – зумовлюється тим, що в його межах реалізується розгляд освіти не з того чи іншого боку (останнє – прерогатива конкретних дисциплін), а як певної цілісності» [9, с. 6].

Система сучасних філософських досліджень у галузі вищої освіти України може вирішити низку проблем методично-методологічного характеру: 1) гуманістично-культуротворчий потенціал філософії в системі освітньо-виховного процесу; 2) філософсько-психологічно-педагогічні підходи до формування світогляду особистості як інтегрованого утворення; 3) змістове наповнення філософського знання в системі світоглядних орієнтацій особистості майбутнього фахівця залежно від фаху та спеціалізації; 4) гуманізація й гуманітаризація вітчизняної вищої освіти як ключовий чинник особистісного самовираження та самореалізації майбутнього фахівця; 5) методологічні орієнтири ціннісно-нормативної моделі світогляду майбутнього фахівця; 6) розроблення нових концепцій філософії освіти й технологій формування ціннісного нормативного світогляду особистості тощо [9, с. 136].

Сучасна вітчизняна соціокультурна реальність зумовлює необхідність суттєвих змін у тенденціях розвитку освіти як засобу розвитку людини, основними серед яких є: адаптованість системи освіти до освітніх, соціокультурних і духовних потреб особи (людське життя – найвища цінність); поліваріативність освітніх закладів, установ, систем (національна школа, навчальні заклади стаціонарного, заочного, міського, сільського, спеціального типів), неформальна освіта й самоосвіта; нові відносини між освітою та суспільством (оперативне й ефективне задоволення потреб українського суспільства, демократизація суспільного життя через освіту, забезпечення свобод і прав людини тощо); подолання міжнародної ізоляції, входження в європейський і світовий освітянський простір; зростання ролі та значення загальнолюдських цінностей як критеріїв результативності освітянської діяльності. Ці й інші тенденції відображають складний шлях реформування системи освіти в Україні, піднесення її рівня до рівня світової культури, вимог демократичних перетворень в українському суспільстві, суттєво допомогти у вирішенні яких і покликана філософія освіти.

Дослідження в галузі філософії освіти є взаємоперетином філософії й освіти як людських практик і суспільно-культурних інституцій. Вони окреслюють два основні аспекти стану вітчизняної освіти: 1) освіта не здійснює функцію виховання того типу світогляду, що дасть можливість вирішити глобальні проблеми людства; 2) офіційно діюча система освіти постійно відчужується від інтересів та цінностей людей. Зважаючи на стан сучасної соціокультурної реальності, філософсько-освітні дослідження потребують передусім нових тенденцій у філософії освіти, що полягатимуть у дієвому цілеспрямованому впливі на особистість засобами філософських знань, а також нових освітніх технологій, які спрямовані на формування ціннісних орієнтацій особистості й виховання почуття глобальної від-

повідальності людини за свої дії. Окрім того, потребують подальшого вирішення проблеми методології формування світогляду особистості майбутнього фахівця у вищих навчальних закладах України, систематизації теоретико-методологічних підходів до формування ціннісних орієнтацій майбутніх фахівців, розвитку аксіологічного потенціалу особистості студента, методики роботи над екологічною освітою й підвищення рівня екологічної свідомості студентів, шляхи формування планетарно-космічного типу особистості під час набуття професійних компетентностей [11, с. 136].

Ще однією проблемою вищої освіти є глобальність її кризового стану. Дедалі наполегливіше підкреслюється необхідність зміни парадигми педагогічного мислення через нове осмислення людської природи: «Криза цивілізації й криза людства може бути вирішена тільки виключно на шляхах перетворення людської природи...» [12, с. 22].

Пошуки нової парадигми вищої освіти нині підпорядковуються постмодерному вітчизняному простору, де особливого звучання набуває впровадження європейських етичних цінностей. В Україні відбувається зміна морального статусу особистості та її ціннісних орієнтацій, оскільки просування Європейського Союзу на схід Європи призводить до поширення пануючих на цій території моральних засад, і наслідки постмодерністських впливів на вітчизняному освітньому просторі будуть ще довго даватися взнаки, зокрема через відставання в інформаційному просторі й методологічну кризу у сфері гуманітарних наук.

Б. Гершунський вважає, що основною причиною катастрофічної девальвації моральних, духовних цінностей цивілізації й усе більш очевидної світоглядної безвиході наприкінці XX – початку XXI ст. є системна криза, яка охопила три найважливіші сфери духовного життя суспільства: науку, релігію й освіту [13, с. 86]. У такому аспекті актуалізуються проблеми ціннісних орієнтацій особистості в сучасному постмодерному просторі, котра, перебуваючи під безпосереднім впливом цілого комплексу векторів (економічного, політичного, культурного й ін.), випробовує на собі як позитивну, так і негативну дію глобалізаційних процесів. До позитивних аспектів глобалізму можна віднести можливість регулювання екологічної ситуації, убезпечення суспільства від різних планетарних катастроф, підвищення економічного рівня розвитку окремої країни до рівня високорозвинених країн, світову координацію боротьби зі СНІДом, наркоманією, тероризмом тощо. До негативних чинників належать: зростання безробіття, бідності, безпритульності, техногенне перевантаження й деградація довкілля, економічне й політичне ослаблення країни, пригнічення внутрішнього національного ринку й національної економіки держави й пов'язані із цим процеси загальної криміналізації економічної діяльності, зростання корупції тощо.

У зв'язку із зазначеними тенденціями розвитку суспільства виникає потреба, по-перше, в обґрунтуванні актуальності гуманістично-культуротворчого потенціалу філософії освіти в сучасному соціокультурному просторі, по-друге – в аналізі взаємоперетину філософії освіти й виховання в теоретичній реконструкції форм і способів спілкування поколінь, по-третє – в окресленні філософсько-психолого-педагогічних підходів до формування світогляду особистості нового типу (практичного, планетарно-космічного).

Саме гуманістично-культуротворчий потенціал філософії освіти в сучасному суспільстві визначається її потенційними можливостями вирішувати найбільш важливі завдання в стратегії виживання людства, забезпечувати новому поколінню успішну соціалізацію в умовах інформаційного майбуття, а також обґрунтовувати реформування вищої освітньої системи України, що полягатиме у становленні творчо-гуманітарної особистості майбутнього фахівця як цілісного суб'єкта культури [12, с. 5].

Взаємоперетин філософії освіти й виховання в теоретичній реконструкції форм і способів спілкування поколінь із позиції філософського осмислення світу дозволяє визна-

чити: 1) освіту як цілеспрямовану пізнавальну діяльність людей з отримання знань, умінь та навичок, а також їхнього вдосконалення, 2) виховання як цілеспрямоване систематичне формування якісних характеристик особистості за допомогою впливів. У позиціях як освіти, так і виховання ключовим чинником вважаємо цілеспрямованість, а об'єднуючим фактором – педагогічний результат: формування інтелектуального й духовного потенціалу людини.

Окрім того, визначення внутрішньоособистісних і соціально зумовлених векторів ціннісних орієнтацій особистості дає можливість виділити загальний напрям формування ієрархії цінностей, позначених утвердженням пріоритету загальнолюдського й гуманістичного начала в контексті психолого-педагогічних підходів до проблеми становлення нової особистості як ціннісного суб'єкта культури.

Становлення нової особистості як цілісного суб'єкта культури передбачає формування ціннісних компонентів її світогляду, що визначається розумінням філософського знання як особливого духовного явища й виявлення його місця в системі культури, його співвідношення з іншими духовними явищами (формами суспільної свідомості): наукою, мистецтвом, релігією та ін. Звідси випливає, що система вищої освіти (від концепції до духовного наповнення) повинна максимально враховувати й відтворювати специфіку духовності. Лише тоді вона зможе ефективно вирішити завдання формування етичної та соціально відповідальної особистості [15, с. 6–7].

Висновки. Спираючись на концептуально-методологічні підходи до формування нового світогляду сучасної особистості у вищій школі, зазначимо: філософія освіти висуває нові орієнтири для організації системи вищої освіти, визначає нові ціннісні ідеали, обґрунтовує нові проекти освітніх систем і нові спрямування педагогічної думки. Теоретичне й практичне значення цієї науки та її місця полягають в обґрунтуванні й запровадженні таких вітчизняних концепцій вищої освіти, які дозволять використовувати філософські знання як інструментарій для формування світогляду з прагматичним спрямуванням на соціальний і педагогічний результати (формування людини майбутнього, здатної забезпечити виживання цивілізації та людства в цілому). Саме філософія освіти покликана зорієнтувати й наповнити педагогіку новими знаннями, методами, способами, завдяки яким новітні освітньо-виховні методики втілюватимуться в практику формування духовного світу сучасного покоління.

Список використаної літератури

1. Стрельченко В. Философия и педагогика / В. Стрельченко // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. – Вып. 2. – Том 2. – 2002. – С. 78–79.
2. Soltic F. Jonas. (1978), An introduce to the analysis of educational concepts, Reading, Mass, Addison-Wesley Pub. Co. – P. 21
3. Андрущенко В. Філософія освіти ХХІ століття: пошук пріоритетів / В Андрущенко // Фундаментальні проблеми філософії освіти. Філософія освіти : Науковий часопис. – № 1. – 2005. – С. 6
4. Андрущенко В. Філософія освіти / В. Андрущенко, В. Лутай // Енциклопедія освіти. – Акад. пед. наук України. – К. : Юрінком Інтер. – 2008. – С. 960–980.
5. Берегова Г. Значущість філософії освіти в історичному контексті / Г. Берегова // Гуманітарний вісник ЗДІА. – № 65. – 2016. – С. 258.
6. Базалук О. Філософія освіти / О. Базалук. – К. : Кондор. – 2010. – С. 9–10.
7. Довгаль С. Філософія освіти як галузь наукового знання / С. Довгаль // Соціально-гуманітарні науки : [зб. наук праць]. – Випуск 32. – К., 2009. – С. 147–148.

8. Андрущенко В. Основні методологічні принципи філософської рефлексії освіти / В. Андрущенко // Вища освіта України. – № 3. – 2007. – С. 6.
9. Берегова Г. Актуальність філософських досліджень у системі вищої освіти України/ Г. Берегова// Наукові записки. Серія «Філософія». – Випуск 11. – Острог. – 2013. – С. 136.
10. Пахомов Н. Кризис образования в контексте глобальных проблем : Философия образования для XXI века / Н. Пахомов. – М. : Логос, 1992. – С. 22.
11. Гершунский Б. Философия образования для XXI века (В поисках практико-ориентированных образовательных концепций) / Б. Гершунский. – М. : Совершенство. – 1998. – С. 86.
12. Берегова Г. Пошуки нових філософсько-освітніх парадигм у контексті освітньої кризи / Г. Берегова // Культура і сучасність. – № 2. – 2013. – С. 5–7.

THE MISSION OF PHILOSOPHY OF EDUCATION IN REFORMING UKRAINE'S EDUCATION SYSTEM

Yevhen Vdovychenko

*Kherson State Agricultural University, Faculty of Biology and Engineering,
Department of the Philosophy and social-humanitarian disciplines
Stretnskya str., 23, 73006, Kherson, Ukraine*

In the article the importance of philosophy education as a research field. Focused look at the image of the human future, orienting pedagogy new knowledge, methods, goals that the research process through educational philosophy embodied in the design of the inner world of a particular generation.

Focused attention on the ability of philosophy of education to provide a generalized answer regarding critical issues in higher education, philosophy of education because it is able to develop forms of optimization of educational practice.

Key words: Higher education, philosophy of education, pedagogy, training, reform, ethics.

УДК 316.613.227.006.7(043.3)

МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ ПРИРОДА СИСТЕМНОГО АНАЛИЗА

Ирина Долголенко

*Измаильский государственный гуманитарный университет,
факультет украинской филологии и социальных наук,
кафедра украинской и всемирной истории и культуры
ул. Ретина, 12, 68610, г. Измаил, Одесская обл., Украина*

В статье анализируется содержание категории «образование» с позиции системно-структурного метода. Рассматривается образование как специфическая категория социальной философии. Раскрывается ценность образования как целостного явления. Аргументируются цели модернизации высшего образования.

Ключевые слова: системный анализ, методология, образование, системный параметр, параметрический вариант.

Исследование образования как специфической категории социальной философии требует своего системно-структурного анализа, раскрывающего его ценность не только как гносеологического атрибута, но и как целостного явления, обладающего своей специфической универсальностью и необходимостью.

Системный анализ философии образования позволяет выстроить конструкции образовательного пространства в разных его аспектах. Онтологический аспект: исследование сущности и содержания образовательного процесса в контексте социального бытия, анализ различных элементов системы образования, их взаимодействие между собой, а также с окружающей средой. Гносеологический аспект: законы познания, теоретического, рационального, нравственного отражения системы образования в современной теории познания. Праксеологический аспект: пути преобразования и оптимизации образовательной системы, современной образовательной практики. Аксиологический аспект: определение главных ценностей системы образования, духовно-нравственных ориентиров теории и практики образовательного процесса. Мировоззренческий аспект: формирование жизненных ориентиров в процессе образования. Последний аспект, несомненно, является синтезирующим.

Однако системный анализ образования совершенно невозможен без методологического аспекта. В нем можно выделить двойственную природу. С одной стороны, образовательный процесс невозможен без определенной методологии трансляции и усвоения знаний: методологии были присущи и восточному традиционализму, и греческой пайде́е, и христианскому образованию, и универсальной образованности как идеалу эпохи Просвещения, и классическому идеалу образованности в эпоху переоценки ценностей, и современному этапу, характеризующемуся информатизацией образования и его гуманитаризацией. С развитием познания и образования дополнялась и методология приобретения знаний. Сегодня она включает в себя всеобщий метод познания – диалектику; методы эмпирического познания (наблюдение, эксперимент, измерение, описание); методы теоретического познания (моделирование, анализ, синтез, индукцию, дедукцию, историческое, логическое и др.); формы научного познания (идею, проблему, гипотезу, теорию, научное прогнозирование и др.). Эти формы используются как средства получения информации на пути познания истины.

С другой стороны, методология требует и внутреннего системного анализа самой категории «образование». Системность в философии образования необходимо понимать в широком всеобъемлющем смысле, как метатеорию и метапрактику образования. Переход к новым формам философствования в этом вопросе связан с переосмыслением целого ряда фундаментальных философских категорий.

Проанализируем содержание категории «образование» с позиций системно-структурного метода, позволяющего наиболее фундаментально обосновать суть этого социокультурного феномена. Образование представляет собой систему, обладающую определенной структурой и состоящую из элементов. Диалектика взаимосвязи этих категорий прослеживается довольно четко. Однако прежде чем ее раскрывать, необходимо выяснить, что понимается под системой и структурой.

В философской литературе этой проблеме уделено достаточное внимание, она нашла свое отражение в научном творчестве Л. фон Берталанфи, Богдановича В., Блауберга И., Месаровича М., Мильнера Б., Каськова Н., Коздобы А., Нерубаской А., Попкова Ю., Посохина М., Пригожина И., Ракитова А., Сагатовского В., Садовского В., Сараевой И., Стингерса И., Такахары Я., Умова А., Урманцева Ю., Цофнаса А., Шрейдера Ю., Штеймана Г., Юдина Э. и других.

Л. фон Берталанфи, основоположник первой общей теории систем, утверждал, что системная проблематика по существу сводится к ограничению применения традиционных процедур в науке. Обычно системные проблемы выражаются в полуметафизических понятиях и высказываниях, подобных, например, понятию «эмерджентной эволюции» или утверждению «целое больше суммы его частей», однако они имеют вполне определенное операциональное значение [3, с. 41]. Существует много определений понятия «система». В качестве рабочего возьмем определение, данное А. Умовым, что любой объект является системой, если в этом объекте реализуется какое-то отношение, обладающее определенным свойством [13, с. 37]. Несомненно, если образование выступает в качестве объекта, то в нем обязательно присутствует отношение (внутреннее – между элементами образовательного процесса, внешнее – между образованием и другими сферами духовного бытия социума), и это отношение обладает определенным свойством. Тогда мы обязаны исследовать диалектику триады «вещь – отношение – свойство», поскольку в этом случае мы будем иметь комплексное представление об образовании как о системе.

Специфика системного подхода определилась с того времени, когда было установлено, что совокупность частей не всегда равна целому. Именно отношения в этой триаде доказывают истинность такого понимания системы. В этой связи И. Блауберг и Э. Юдин пишут, что системный подход исходит из того, что специфика сложного объекта (системы) не исчерпывается особенностями составляющих его элементов, а коренится, прежде всего, в характере связей и отношений между определенными элементами. Решение проблемы состоит в полном и непротиворечивом синтетическом охвате всех этих типов связи [5, с. 168].

Таким образом, изначально общая теория систем возникла как теория, изучающая связи между элементами объекта. Поэтому главными методологическими условиями были: постановка проблемы целостности или связанности объекта, исследование связей объекта, выявление структурных характеристик объекта и др. [5, с. 84]. Такой же точки зрения (что целое не есть совокупность элементов, его составляющих) придерживается и А. Ракитов, который утверждает, что целое (система) не только не детерминируется однозначно совокупностью его элементов или их групп и не сводится к ним, напротив, элемент детерминируется целым и лишь в его рамках получает функциональное объяснение и оправдание [6, с. 54].

Наиболее распространенный вариант понимания сущности системно-структурного анализа объектов природной и социальной действительности представлен в работах Садовского В., [8], Блауберга И. и Юдина Э. [5], Урманцева Ю. [14; 15; 16], Сагатовского В. [17], Умова А. [9; 10; 11; 12], Цофнаса А. [17] и других ученых.

Исследуя природу системного метода познания, А. Цофнас исходит из того, что это теоретический метод, это способ теоретического преобразования на уровне критического мышления субъекта о реалиях бытия. Ученый формулирует вопрос о соответствии метода своему объекту следующим образом. 1. Метод в данном случае – системный подход, он должен быть однороден (относиться к тому же роду, соответствовать по замыслу) объекту его применения (т. е. релевантен своему объекту) [17, с. 35]. 2. Системный метод должен иметь специфические способы получения и обоснования знаний, другие средства представления результата, чем это имеет место в объекте, к анализу которого его применяют. Иначе говоря, адекватные друг другу вещи, хотя и рассматриваются в одном и том же смысле, должны быть, тем не менее, разными – иметь разную «природу», разные субстраты [17, с. 36].

Применительно к нашему исследованию можно сказать, что философским рассуждениям об образовании будет соответствовать та теория систем, которая способна описывать единичные вещи в образовании не с точки зрения их отношения к общему, а именно в соответствии с тем, что понятие образования рассматривается нами как интернациональное и имеет средства анализа, выходящие за пределы чисто интуитивного характера постижения. Этим условиям соответствует общая параметрическая теория систем, которая как раз и не ориентирована на то, чтобы рассматривать образование как нечто абстрактное, не связанное с практикой социума. Она имеет хорошо разработанный аппарат исследования, вплоть до разработки специального языка – языка тернарного описания (ЯТО).

Параметрический вариант общей теории систем, предложенный и научно обоснованный А. Умовым, исходит из того, что главное – это специфические системные свойства (т. е. параметры), вернее, связи этих параметров. И это действительно так. Ведь исследуя предмет, природу его бытия, необходимо изучать не сами его элементы, а связи между ними. Это и есть квинтэссенция системного подхода. При этом параметрическая общая теория систем исходит из категориального основания, согласно которому все существующее можно разделить на вещи, свойства, отношения (то, о чем уже говорилось выше).

Основным понятием общей теории систем (ОТС) является понятие системного параметра. Системный параметр – это характеристика и основание для классификации систем. Различают регуляционный и атрибутивный системные параметры.

Регуляционный системный параметр – это набор таких отношений, что любые системы находятся в каком-либо отношении из этого набора [17, с. 144]. «Эти отношения определяются при соотнесении двух систем. Различие субстратов и тождество структур двух систем образует значение регуляционного системного параметра – изоморфизм систем», – отмечает Г. Штейман [18, с. 5].

Атрибутивный системный параметр – это набор таких свойств, одним из которых обладает любая система. Любое это свойство является одним из значений атрибутивного системного параметра [11, с. 145]. Эти значения определяются при соотнесении систем друг с другом. В единстве регуляционных и атрибутивных параметров раскрывается сущность параметрической модели теоретизирования, объяснения общей картины развития объекта.

Исследуя систему, под которой понимается любой объект познания, представленный в триаде «вещь – свойство – отношение», Умов А. выделяет три ее неотъемлемых компонента: концепт, структуру, субстрат, которые объединены общим понятием «дескрипторы».

Используя его методологию объяснения сущности системы, проанализируем образование как гносеологический феномен (с учетом классификации атрибутивных системных параметров). Надо отметить, что классификацию этих параметров предлагают Урманцев Ю., Сагатовский В., Богданович В., Сараева И. и Коздоба А. Но поскольку в качестве метода исследования категории «образование» нами выбран параметрический вариант общей теории систем, в которой системный параметр выступает как специфически системное свойство, характеризующее объекты, рассматриваемые только как системы, то и в дальнейшем нами будет использоваться классификация параметров, предложенная Уемовым. Согласно этой классификации основными параметрами любой системы выступают: расчлененность, завершенность, имманентность, минимальность, центрированность, детерминированность, стационарность, стабильность, надежность, регенеративность, вариативность, однородность, валидность (сила), автономность, уникальность [13, с. 56–57]. Характеризуя эти параметры систем, Уемов А., Сараева И., Цофнас А. принимают во внимание и такие системы, которые выступают как цепные и нецепные системы с опосредованием, индукционные, инерционные и ресурсные [13, с. 61, 68]. Однако было необходимо включить в параметрическую теорию систем открытые системы, тем более что в других работах этих авторов о них тоже идет речь. Нас интересуют открытые системы, потому что образование выступает именно такой системой. Понятие «система» здесь рассматривается как единство, состоящее из взаимозависимых частей, каждая из которых привносит что-то конкретное в уникальные характеристики целого. Различные социальные системы, в том числе и образовательную, можно отнести к открытым системам, поскольку они динамично взаимодействуют с внешней средой, хотя ряд систем образования имеет свои особенности, являясь более закрытыми, нежели само общество как система.

Использование системного подхода в ракурсе параметрической общей теории систем предполагает разную глубину погружения в системное исследование. Вначале необходимо пояснить системное представление объекта, предусматривающее выделение субстрата, структуры и концепта данного объекта [11, с. 123], а затем рассмотреть системную загруженность образования.

Если проанализировать соотношения этих категорий (система – структура – концепт), то в качестве аксиомы необходимо признать, что системой является любой объект, в котором имеет место какое-то отношение, обладающее заранее определенным свойством [11, с. 120]. И тогда концепт – это определенное свойство, заранее предполагаемый смысл, заранее известные субъекту цели, какая-то исходная информация, существующая для системного представления объекта, на которую опирается познающий субъект. Структура представляет собой системообразующее отношение, такое, что оно соответствует принятому концепту. Субстрат же – это сама вещь, представляемая в виде системы, в частности, ее элементы.

Как же понимается этот метод в исследовании образования? Глобальной системой здесь выступает самообразование как модус духовного производства. Однако внутри этой системы можно выделить подсистемы, связанные со сменой парадигм образования (подсистема содержания этого процесса, включающая процесс развития и обновления знаний и представлений человека об окружающей природной и социальной действительности); совершенствованием трансляции знаний (подсистема методико-методологического плана); подсистему формирования мировоззренческих установок обучаемого (целевой аспект) и другие. Основным отношением в образовании выступает диалектический процесс взаимосвязи обучающего и обучаемого, раскрывающийся в объяснении, понимании и усвоении определенных знаний. В качестве

концепта здесь выступает необходимость познания человечеством основных законов и закономерностей развития природы и общества и на основе этих знаний – прогнозирование дальнейшего их бытия. Структура как системообразующее отношение должна содержать классификацию наук, их взаимосвязь и взаимодополняемость. Если субстратом является сама система, представленная в виде элементов, то элементами образовательной системы выступают и организационные (министерство образования, вуз, деканаты, кафедры), и содержательные аспекты (квалификация преподавательского состава, циклы дисциплины, последовательность их изучения, отчетность студентов, наличие материальной базы в вузе и многое другое).

В системном анализе особенно важна последовательность операций: определив систему исследования (как некую реальную «вещь», «явление»), мы движемся к концепту, от него – к структуре, а затем уже – к элементам. Всякое системное представление – это процедура, имеющая строго последовательное направленное движение: от определенного свойства (концепта P) – к некоторому отношению (структуре R), а затем – к вещи (субстрату m) по схеме: $P \rightarrow R \rightarrow m$. В работах [9; 10; 11; 13; 17] применяется специальное логическое исчисление (язык тернарного описания (ЯТО)) – как для более точного описания определенной системы, так и для получения формальных выводов, которые касаются объектов, представленных в системном виде. Последовательность операций системного представления отличает системный метод от других методов познания. К примеру, метод конкретного исследования схематически выглядит как движение $m \rightarrow P$ или $m \rightarrow R$; метод восхождения от абстрактного к конкретному выглядит как движение $m \rightarrow P \rightarrow R$ и т. д. Метод же системного представления всегда последователен ($P \rightarrow R \rightarrow m$), вещи исследуются здесь не сами по себе, а в плане определенных заранее концептов, какой-либо структуры и корреляторов этой структуры – субстрата системы, отражающей ее элементную базу, свойства. Свойства в этом методе рассматриваются как значения атрибутивных системных параметров. Ранее такие параметры были отмечены, но нас интересует, прежде всего, целостность этого социокультурного феномена и его уникальность среди других параметров системы духовного производства. Целостность и уникальность в своем качестве абсолютно равноправны. Целостность – это не точечное свойство (т. е. такое, которое может либо быть, либо отсутствовать), а линейное, оно изменяется по степеням, причем, как считает Цофнас А., эти степени допускают не количественную оценку, что особенно важно в анализе историко-культурных ценностей [17, с. 117–119].

Список использованной литературы

1. Аршинов В. Когнитивные основания синергетики / В. Аршинов, В. Буданов // Синергетическая парадигма–2002. Нелинейное мышление в науке и искусстве. – М. : Прогресс-Традиция, 2002. – С. 67–109.
2. Бакиров В. Ценностное сознание и активизация человеческого фактора / В. Бакиров. – Харьков, 1988. – 280 с.
3. Бергаланфи Л. фон. Общая теория систем. Критический обзор / Л. фон Бергаланфи // Исследования по общей теории систем. – М. : Прогресс, 1969. – С. 23–82.
4. Блауберг И. Целостность и системность / И. Блауберг // Системные исследования. Ежегодник, 1977. – М. : Наука, 1977. – С. 5–28.
5. Блауберг И. Становление и сущность системного подхода / И. Блауберг, Э. Юдин. – М. : Наука, 1975. – 270 с.
6. Ракитов А. Философские проблемы науки. Системный подход / А. Ракитов. – М. : Мысль, 1977. – 270 с.

7. Сагатовский В. Основы систематизации всеобщих категорий / В. Сагатовский. – Томск : ТГУ, 1973. – 413 с.
8. Садовский В. Основания общей теории систем / В. Садовский. – М. : Наука, 1974. – 280 с.
9. Уемов А. Вещи, свойства, отношения / А. Уемов. – М. : АН СССР, 1963. – 184 с.
10. Уемов А. Системные аспекты философского знания / А. Уемов. – Одесса : Негоциант, 2000. – 160 с.
11. Уемов А. Системный подход и общая теория систем / А. Уемов. – М. : Мысль, 1978. – 272 с.
12. Уемов А. Системы и системные параметры / А. Уемов // Проблемы формального анализа. – М. : Высшая школа, 1968. – С. 64–68.
13. Уемов А. Общая теория систем для гуманитариев / А. Уемов, И. Сараева, А. Цофнас. – Варшава : Widarknictwo Uniwersitar Rediviva, 2002. – 276 с.
14. Урманцев Ю. Начало общей теории систем / Ю. Урманцев // Системный анализ и научное знание. – М.: Наука, 1978. – С. 7-41.
15. Урманцев Ю. Опыт аксиоматического построения общей теории систем / Ю. Урманцев // Системные исследования. – М. : Наука, 1971. – С. 128–153.
16. Урманцев Ю. Симметрия природы и природа симметрии. Философские и естественнонаучные аспекты / Ю. Урманцев. – М. : Мысль, 1974. – 299 с.
17. Цофнас А. Теория систем и теория познания / А. Цофнас. – Одесса: Астропринт, 1999. – 308 с.
18. Штейман Г. К проблеме развития систем / Г. Штейман // Наукове пізнання: методологія та технологія. – Одеса, 2002, № 9. – С. 3–13.

THE METHODOLOGICAL NATURE OF SYSTEMS ANALYSIS

Iryna Dolgolenko

*Izmail state humanitarian University
Repin, 12, Izmail, Odessa oblast, Ukraine, 68610*

Analyzes the content of the category “education” with the position system-structural method. Education is considered as a specific category of social philosophy. Reveals the value of education as a holistic phenomenon. Argued for the modernization of higher education.

Key words: system analysis, methodology, education, system parameter, parametric option.

УДК 1:316.4

ФІЛОСОФСЬКІ ЗАСАДИ ШКОЛИ ГЛОБАЛЬНОЇ ЕКОЛОГІЇ

Валентина Дуденок

*Бердянський державний педагогічний університет, гуманітарно-економічний факультет,
кафедра історії та філософії
вул. Шмідта, 4, 71100, м. Бердянськ, Запорізька обл., Україна*

Розглянуто філософські засади однієї з провідних шкіл глобалістики – теорії глобальної екології. Аналізуються базові принципи та гіпотези вчення про універсальний еволюціонізм М.М. Моїсеєва, що є засновником цієї школи. Стверджується, що Всесвіт являє собою єдину систему, тісний зв'язок елементів якої забезпечує реалізацію антропного принципу.

Ключові слова: антропний принцип, еволюція, біфуркація, атрактор, розвиток, система, цивілізація.

Філософія, прагнучи зрозуміти світ на рівні найзагальніших законів розвитку, сьогодні пильно вдивляється в майбутнє, намагаючись визначити, окреслити, передбачити епохальні риси його трансформацій. Постмодернізм, визнаючи, що подія завжди випереджає теорію, не може залишатися осторонь розуміння тих загальних тенденцій, що так чи інакше зачіпають долю будь-якої країни.

Питання війни та миру, зміни кліматичного середовища, міграційні процеси – це ті проблеми, що змушують кожну країну шукати підстави для діалогу, співробітництва, надій на майбутнє. Для філософії такі проблеми (що не випадково отримали назву глобальних) – це не лише аспект виживання планети чи розвитку *Homo sapiens*, але й цілий спектр глибоко філософських рефлексій: це ідея загальнолюдських цінностей та їх співвідношення з національними чи релігійними пріоритетами, це також проблема тих підвалин, що дадуть змогу підтримувати міжкультурну комунікацію вже сьогодні. Невипадково екзистенційна філософія підкреслює, що інтенція в майбутнє – це та могутня сила, що тримає людину на плаву уже в теперішньому. Тому завдання філософії в цьому ракурсі – обґрунтування тих гуманістичних цілей та спрямувань, що так необхідні сьогоднішньому суперечливому світові.

Сучасні парадигми глобалістики сформувалися в кінці ХХ ст. Нині у світі утвердилися сім відносно незалежних методологічно різних шкіл глобалістики, серед яких значне місце належить школі універсального еволюціонізму, або глобальної екології. Ця школа привертає нашу увагу насамперед розробкою комп'ютерної моделі «Гєя», що дає змогу прорахувати наслідки світової ядерної війни («ядерна зима»), та обґрунтуванням необхідності світових угод і компромісів задля вирішення болючих доленосних проблем.

Школа глобальної екології, будучи впливовою течією в міжнародній глобалістиці, є предметом багатьох філософських рефлексій, а також зацікавлює економістів, політологів, управлінців. Так, В.В. Казютинський звертає увагу на епістемологічні підвалини вчення про універсальну еволюцію, О.А. Мамчур актуалізує проблему критеріїв поступального розвитку, вказуючи на ті перепони, з якими ми зустрінемося, якщо будемо логічно послідовними в теорії еволюції. У різні часи до аналізу школи глобальної екології зверталися також Дорошкевич А.С., Ткаліченко С.В., Радзієвська С.О., Бугаєв О.П.

Хоча наукова традиція вивчення теорії еволюції й школи глобальної екології має давні корені, сучасне загострення економічних, політичних, аксіологічних проблем актуа-

лізує звертання до багатьох аспектів школи М.М. Моїсєєва. Так, у центрі уваги дослідників – інтеграція природничих та гуманітарних наук в антропологічній площині, проблеми проектування систем, футурологічний дискурс, аспекти синергетичної методології.

Мета статті – дослідити філософські засади школи глобальної екології, визначивши ті головні синергетичні аспекти, що сьогодні можуть нам прислужитися.

Методологічним забезпеченням своїх розробок школа вважає матеріалістичну діалектику, досягнення системно-структурного аналізу й концепцію В.І. Вернадського про ноосферу. Відчувається також вплив кантівського вчення про антиномії, особливо в площині епістемології, яка пояснює, як виникає й організовується наше знання про глобальні системи й процеси. Для цієї школи, яка, за словами її прихильників, лежить на перетині природознавства й філософії, характерний акцент на ідеї єдності світу в усьому його різноманітті, що дозволяє авторам переносити в площину суспільного життя висновки, отримані в результаті вивчення ієрархічних структур.

Засновником школи «універсального еволюціонізму» є Микита Миколайович Моїсєєв, видатний російський математик. (Сьогодні функціонує міжнародна екологічна школа ім. академіка М.М. Моїсєєва). Розглядаючи світ як суперсистему, М.М. Моїсєєв розробив програму для створення системи моделей, які б описували взаємодію процесів біосфери з людською діяльністю. На першому етапі була створена модель взаємодії феноменів атмосфери й океану, що впливали на погоду та клімат. На початку 1980-х років були створені ефективно працюючі моделі загальної циркуляції атмосфери, морського льоду та верхнього шару океану, завдяки яким можна здійснювати кліматичні розрахунки на десятки років наперед. Під керівництвом М.М. Моїсєєва були розроблені екологічні моделі, що дозволили спрогнозувати екологічні й демографічні наслідки ядерної війни. Згідно з цими прогнозами, незалежно від сценарію ядерної війни, у результаті настане різке, сильне та затяжне похолодання на континентах – «ядерна зима» [1]. З часом на основі праць М.М. Моїсєєва складається цілісна концепція розвитку Всесвіту, яка пояснює не лише певні феномени природного буття, але й торкається аспектів культури, цивілізації, політики.

На думку М.М. Моїсєєва, Всесвіт являє собою єдину систему, тісний зв'язок елементів якої забезпечує реалізацію антропного принципу. Як підкреслює В.В. Казютинський, М.М. Моїсєєв у своїх роздумах про універсальний еволюціонізм пропонує два підходи до інтерпретації поняття «універсальний». По-перше, Всесвіт, Універсум, тобто все те, що ми можемо спостерігати, весь час змінюється, і ми є свідками безперервної еволюції. По-друге, Всесвіт (Універсум) визначається М.М. Моїсєєвим не лише на основі принципу спостереження, але й у якості певної суперсистеми, під якою розуміється наша метагалактика як цілісність [2, с. 8].

Зміст антропного принципу полягає в тому, що навіть незначні порушення світових сталих характеристик (соті частки відсотка) можуть якісно змінити властивості суперсистеми «Всесвіт» і характер усіх її процесів. Мізерна зміна деяких параметрів системи може призвести до її зриву, до повної перебудови. Тому необхідно зрозуміти ті тенденції, які тією чи іншою мірою спрацьовують на всіх рівнях Всесвіту.

Передусім, це цефалізація – зростання різноманітності й складності існуючих квазістабільних (бо будь-яка система є умовною) структур матеріального світу. Крім того, з ускладненням організації систем відбувається одночасне прискорення процесів їхнього розвитку й зниження рівня їх стабільності.

Однак світ – це єдність протилежностей. Природі властива й інша тенденція – кооперативність. Безкінечна еволюція відкриває все нові й нові потенційно властиві їй форми організації матерії. Так виникає жива речовина, а потім – і розумні форми життя. Розум – це

насамперед нові можливості зберегти життя. Здатність передбачати й оцінювати результати власних дій дозволила людству розширити свою екологічну нішу, тобто забезпечити стабільність не лише власного організму, але й тієї частини біосфери, в якій воно існувало.

Отже, весь процес самоорганізації матерії як у природі, так і в суспільстві ми можемо уявити собі як функціонування грандіозного ринкового механізму з нескінченною можливістю шляхів розвитку. Саме спосіб відбору оптимальних життєдайних структур М.М. Моїсєєв називає Ринком, підкреслюючи його плинність і зазначаючи, що ми можемо сподіватися лише на примарні знання про нього. Тут спрацьовують загальні принципи стабільності, збереження гомеостазу, які самі між собою конкурують, будучи єдиним цілим.

Таким чином, Ринок (попри всю його могутність) зовсім не є ідеальним механізмом відбору з урахуванням кращих перспектив. Природі непритаманні людські інтенції. Ринок допускає виникнення всіляких мутацій, роль яких проявиться лише з часом. Новий етап еволюції Ринку пов'язаний зі включенням в його механізми розуму людини.

Як зазначає М.М. Моїсєєв, колективний розум – найважливіший елемент земної біосфери. У процесі природної еволюції за допомогою людини суперсистема «Всесвіт» набуває не лише здатності до самопізнання, але й має можливість направляти свій розвиток так, щоб компенсувати або послабити дестабілізуючі фактори. Отже, наш розум набуває нового значення: він дозволяє забезпечити стабільність системи «біосфера-людина».

М.М. Моїсєєв підкреслював важливість думки Тейяра де Шардена і В.І. Вернадського про те, що в останні два століття саме розум буде визначати долю як Людини, так і Природи. (Саме В.І. Вернадський започаткував концептуальну лінію доведення можливості наукового управління екологічним станом і реальністю, у межах якої розгортається керована людиною природа, тобто ноосфера). За часів палеоліту людина могла без деградації своєї культури переносити важкі випробування. Нині залежність людини від природних факторів різко зросла. Уся наша цивілізація існує завдяки тому каналу, яким поставляє на поверхню прихований у земних надрах вуглеводень. І сьогодні людина вже вичерпує ті енергетичні ресурси, що з'явилися на Землі в найбільш ранній період її існування. Тому тепер, наголошують прихильники школи, в умовах різкого ускладнення нашої цивілізації й зростання її могутності подальше існування на Землі популяції *homo sapiens* вимагає надзвичайно тонкого узгодження антропогенних навантажень на біосферу з тими процесами, які в ній відбуваються. Ідеться про вибір такої стратегії використання природних процесів і власної активності, яка була б здатна забезпечити гомеостаз людини, тобто реалізувати принцип коеволюції природи й суспільства. Школа універсального еволюціонізму поділяє тезу Тейяра де Шардена про ноосферу: на певному щаблі розвитку цивілізації людству доведеться взяти на себе відповідальність за подальшу еволюцію. Це є необхідною умовою для виживання людства на планеті. Якщо й далі розвиток буде мати стихійний характер, якщо навантаження на біосферу будуть неконтрольовано зростати, то параметри біосфери можуть вийти за свої критичні значення, і вона зробиться непридатною для проживання.

Подальший розвиток цивілізації потребує колективних загальнопланетарних дій, тобто кооперації нового типу. У якості її символів виступають такі людські досягнення, як вічні істини та загальнолюдські цінності. На думку М.М. Моїсєєва, вони народжені Природою, бо завдяки їм утримується концентрований досвід життя. Людство як єдине ціле має підкорятися умовам екологічного імперативу, учитися долати міжнародні, міжнаціональні, релігійні протиріччя, уміти знаходити розумні компроміси заради суспільства в цілому. Без інститутів згоди, які опікуватимуться пошуками стійких компромісів, людству в майбутньому не обійтися (ідеться про математичну теорію компромісів).

Викладена картина світобудови приводить нас до висновку, що в принципі не існує вільного розвитку, у якому переважала б гармонія. У світі панують притаманні йому правила відбору і випадковість, а не Промисел Вищого Розуму. Еволюція непередбачувана в принципі. Тому ніякі абстрактні теорії (наприклад, ідеї комунізму, «повного гуманізму», загального блаженства, сталого розвитку) не можуть бути реалізовані, вони залишаються лише прекрасними мріями, відволікаючи людину від проблем. З точки зору представників цієї школи, найбільше, що ми можемо, – це пророкувати можливі тенденції світового розвитку, спираючись на арсенал природничих наук, і передбачати ті небезпеки, які чатують на людину на шляхах еволюції.

Серед можливих небезпек особливе місце займають біфуркаційні стани, оскільки вихід із них непередбачуваний і не може контролюватися розумом. Визначальними тут будуть ті випадкові впливи (флуктуації), які неминуче присутні в будь-якому процесі. Для системи, що втратила рівновагу, саме біфуркації визначатимуть подальший розвиток подій [3]. Як зазначає М.М. Моїсєєв, жарт біологів про те, що перший птах, на подив Бога, вилетів з яйця динозавра, має глибокий зміст.

М.М. Моїсєєв попереджав про небезпеку різких змін у соціальному устрої суспільства, бо, як і в будь-якій біфуркації, перебіг подій тут непередбачуваний, а в результаті, як правило, змінюється «канал еволюції» (атрактор). Розум нездатний зробити світовий процес керованим, підпорядкувати його якій-небудь прекрасній ідеї. Ось чому жорстке планування й регламентація людської діяльності шкодять розвитку суспільства, заводячи людство в глухі кути.

Представники школи наголошують, що процеси світової еволюції позбавлені цілеспрямованості, а непередбачуваність – найважливіший їх атрибут. Звідси в дусі І. Канта випливає вимога особливої обережності у використанні тих могутніх засобів, якими володіють сучасні цивілізації. Ми змушені визнати, що Всесвіт занадто різноманітний та складний, щоб бути керованим. Але людство все ж повинно прагнути використати свій основний шанс – Розум, започаткований Природою. Завдання Розуму – попередити людей про кризу, що насувається, і виробити таку стратегію розвитку суспільства й біосфери, яка б зберегла існуючий «канал еволюції» й запобігла би черговій біфуркації. Але такого результату неможливо домогтися, спираючись лише на природні механізми. Значить, людям доведеться створити нові важелі саморозвитку, покладаючись насамперед на утвердження моральності [4, с. 278].

Одна із центральних ідей школи універсального еволюціонізму – твердження про нездоланність протиріч на всіх рівнях Всесвіту. Суперечності тлумачаться як джерело розвитку, бо саме вони змушують людей шукати нові можливості. Тому віра в усунення протиріч дійсно небезпечна, оскільки дозволяє людям сподіватися, що все якось владнається, і не спонукає їх до пошуків нових компромісів.

Розвиток духовного світу – це теж певний еволюційний процес, який підпорядковується всім загальним законам самоорганізації. Відмінність і суперечливість безлічі духовних світів мають своїм підґрунтям певну цілісність. М.М. Моїсєєв у працях, присвячених розвитку суспільства, наголошує на важливості компромісу свободи та регламентації, інновацій та консервативних підсвідомих установок, стверджуючи, що запобігати небажаним сценаріям має громадянське суспільство та його інститути.

Цікавими є роздуми М.М. Моїсєєва про формування цілей розвитку Всесвіту. Зазначаючи, що саме від їх бачення залежить доля всього суспільства, учений стверджує, що доцільно говорити не про керовані процеси, а лише про спрямований розвиток соціально-економічних систем. Наші втручання необхідні лише для того, щоб підтримувати

бажані тенденції, щоб уникнути «підводних рифів» і катастроф, здатних змінити розвиток подій. Тим більше, що, на думку вченого, заглянути далеко за обрії нам не дано Природою, а довготривалі цілі завжди будуть утопією або ілюзією, яка найчастіше вироджується в антиутопію. Таке бачення світу називається автором «принципом керманіча»: прагнучи досягти бажаної гавані, керманіч не повинен розраховувати лише на свої сили; він зобов'язаний уміти максимально використовувати могутні сили Природи (силу течій і вітру) і в жодному разі не направляти свій корабель наперекір потоку. Так і в суспільному житті: головне – зрозуміти природні тенденції розвитку, і лише за допомогою такого знання, в ім'я того, щоб зберегти себе на планеті, треба прагнути подолати труднощі цього розвитку [4, с. 319].

Серед тенденцій суспільного життя відзначимо посилення ролі процесів інформатизації, до яких належить і накопичення знань про навколишній світ. На думку М.М. Моїсєєва, можна називати планетарне суспільство інформаційним лише тоді, коли виникне колективний розум такого рівня, що він буде здатний відігравати в планетарному суспільстві таку ж роль, яку в організмі людини відіграє її свідомість.

Отже, школа універсального еволюціонізму стверджує, що подолання екологічної кризи лише технічними засобами неможливе. Людина повинна зрозуміти, що вона є невід'ємною частиною глобальних світових процесів, а тому мусить узяти на себе відповідальність за свої вчинки [5; 6].

Школа глобальної екології суттєво вплинула на формування сучасних парадигм глобалістики та проклала нові шляхи в антропологічному просторі. В основу наукової картини світу покладена концепція універсального еволюціонізму. Принципи цієї школи сприяють розробці методичних положень щодо розбудови існуючих інформаційних систем управління ресурсами та їх розподілу в ієрархічних системах із використанням відповідного програмного забезпечення, побудованого на основі запропонованих математичних моделей.

Ідея ноосфери розглядається як світоглядна установка, що для вирішення глобальних проблем передбачає відмову від меркантильних цінностей суспільства споживання, осмислення важливості самообмежень та внутрішньої дисципліни заради збереження природи. Запропонована нова етика стосунків людини з природою – етика екологічного імперативу. Представниками цієї школи доведена можливість світових угод кооперативного типу задля вирішення глобальних проблем, висунута ідея створення «Інститутів згоди» для досягнення стабільних і ефективних компромісів.

Список використаної літератури

1. Моїсєєв Н.Н. Человек и биосфера: Опыт системного анализа и эксперименты с моделями / Н.Н. Моїсєєв, В.В. Александров, А.М. Тарко. – М. : Наука, 1985. – 271 с.
2. Универсальный эволюционизм и глобальные проблемы / Отв. ред.: В.В. Казютинский, Е.А. Мамчур. – М. : ИФ РАН, 2007. – 253 с.
3. Моїсєєв Н.Н. Универсальный эволюционизм / Н.Н. Моїсєєв // Вопросы философии. – 1991. – № 3. – С. 3–28 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.hyperbolic-growth.ru/moisev02.pdf>.
4. Моїсєєв Н.Н. Человек и ноосфера / Н.Н. Моїсєєв. – М. : Мол. гвардия, 1990. – 351 с.
5. Моїсєєв Н.Н. Судьба цивилизации. Путь разума / Н.Н. Моїсєєв – М. : Яз. рус. культуры, 2000. – 223 с.
6. Моїсєєв Н.Н. Универсум. Информация. Общество / Н.Н. Моїсєєв – М. : Устойчивый мир, 2001. – 198 с.

PHILOSOPHICAL FOUNDATIONS OF GLOBAL ENVIRONMENT SCHOOL

Valentine Dudenok

*Berdyansk State Pedagogical University,
Faculty of Humanities and Economic Studies,
Department of history and philosophy
Schmidt St., 4, 71100, Berdyansk, Ukraine*

In the article philosophical foundations of one of the leading globalistic schools – the theory of global environment are considered. Analyzed the basic principles and hypotheses of universal evolutionism doctrine of M.M. Moiseev, who is the founder of the school. It is stated that the Universe is a single system, the close relationship of its elements ensures the implementation of the anthropic principle.

Key words: anthropic principle, evolution, bifurcation, attractor, development, system, civilization.

УДК 115.4:130.121

«АРИСТОТЕЛИЧНОСТЬ» Ч.С. ПИРСА КАК СВОЙСТВО СОЗНАНИЯ

Мстислав Казаков

*Киевский политехнический институт имени Игоря Сикорского,
факультет социологии и права, кафедра философии
пр. Победы, 37, 03056, г. Киев, Украина*

В статье рассматривается концепт «аристотеличности», сконструированный Чарльзом Сандерсом Пирсом для проблемы континуума в его исследованиях, посвященных философии континуума и философии сознания. Автор статьи предпринимает попытку применения концепта «аристотеличности» в качестве экспозиции его как одного из свойств сознания, элемента, обеспечивающего длительность и непрерывность потока сознания, в котором каждое ощущение, независимо от его формы или интенсивности, понимается как ряд отношений, непрерывно изменяющихся и переходящих друг в друга. Аристотеличность сознания, в свою очередь, обеспечивает единство потока этих отношений, их транзитивность и коэкстенсивность бытию сознания, оставаясь своего рода «фокальной точкой» целостности восприятия и мышления.

Ключевые слова: аристотеличность, интенциональность, сознание, континуум, философия сознания.

Аристотеличность – понятие из области философских проблем континуума, сконструированное Чарльзом Сандерсом Пирсом, одним из последних крупных американских метафизиков, в статье «Закон разума» [1, с. 533–559]. Как можно заключить из названия концепта, Пирс опирается на идеи, высказанные Аристотелем в его «Физике» относительно проблем непрерывности и бесконечности. В связи с этим для предварительного разбирательства обратимся к самому Аристотелю. Среди серии определений непрерывности и следствий этих определений Аристотель определяет континуум как нечто, чьи части обладают общим пределом (или как не имеющее предела, в связи с чем общностью частей континуума является отсутствие этого предела [2, с. 111–112]). «Если <...> непрерывны те предметы, края которых сливаются в одно, соприкасаются те, у которых они вместе, а следуют друг за другом те, между которыми нет ничего принадлежащего к их роду, то невозможно, чтобы что-либо непрерывное состояло из неделимых частей, например, линия из точек, если линия непрерывна, а точка неделима. <...> Точкам, из которых составлено непрерывное, необходимо быть непрерывными или касаться друг друга» [2, с. 175].

В каком смысле можно в данном случае говорить о непрерывности точек? По мнению Аристотеля, точка не может быть непрерывной. Однако, по нашему мнению, она не может быть таковой лишь в «строго нематематическом», неисчислимом смысле (а ведь физика Аристотеля является именно «нематематичной»!). Несмотря на то, что целью нашей статьи является демонстрация потенциала концепта аристотеличности именно в нематематической области (в философии сознания), прежде всего, необходимо решить проблему бесконечности точки, придя отсюда к концепту, изобретенному Ч.С. Пирсом. К примеру, возьмем отрезок АВ, где А = 0, В = 1, который можно бесконечно дробить на точки (а = 0,1, b = 0,2, c = 0,3, ..., n), а эти точки, в свою очередь, на aa = 0,11 (aaa = 0,111, aaaa = 0,1111 и т. д.) каждую. Относительно А и относительно В, говорит Пирс, должна существовать точка в этом непрерывном ряду (обладающая числовым значением), которая будет представлять собой минимальное действительное число (если брать его численное значение), превосхо-

дящее по своему значению каждое число бесконечного ряда. О существовании такой же точки (материальной) говорит и Аристотель, постулируя ее наличие.

Однако, признавая точку сходимости бесконечных последовательностей рядов, мы попутно признаем и существование «бесконечной точки». Бесконечность точки в этом случае должна пониматься как ее непрерывная делимость в рамках задаваемого предела (к примеру, для a – это 1, для b – 2 и так далее; вполне очевидно, что между a , b , aa и bb могут существовать точки со значением, к примеру, $ab = 0,12$ и любыми другими значениями, не превышающими значения B или не меньше A). Свойство же непрерывности (континуума) содержать в себе точку, которая будет общей (и наиболее мощной) для каждого ряда, который мы условно можем задать в континууме AB , и будет свойством аристотеличности по Пирсу: «Свойство аристотеличности можно грубо задать следующим образом: континуум содержит конечную точку, принадлежащую каждому бесконечному ряду точек, которые он содержит» [3, с. 355]. И хотя между любыми двумя точками возникают бесконечные ряды точек (а между ними могут возникнуть еще ряды), мы всегда можем найти конечную точку, обладающую числовым значением, точку, которая по своим свойствам может быть представлена (и является по факту) как элемент каждого из рядов, превосходя каждый из элементов ряда в отдельности.

Независимо от того, выполняем ли мы конкретные операции с этой точкой или просто подразумеваем ее наличие в континууме, она представляет собой в сущностном смысле не что иное, как *длительность*. В данном случае длительность должна быть понята как особая интерпретация понятия существования, которую мы встречаем у Анри Бергсона [4]. «Длиться» означает быть протяженным в настоящем, отрицаться, истекать в прошлое и непрерывно воспринимать эмерджентность будущего, входящего в настоящее, понятого как не до конца детерминируемый (всегда) ряд других событий и длительностей, имеющих тот или иной тип отношения к воспринимающему эти длительности сознающему субъекту. «Настоящее связывается с прошлым посредством ряда бесконечно малых шагов», – пишет Пирс [3, с. 347]. Пожалуй, следует сделать оговорку: настоящее в этом случае связывается с прошлым непосредственно для воспринимающего, мыслящего, существующего субъекта. Каждый такой малый шаг бесконечно дробится на еще меньшие шаги, независимо от того, можем ли мы сознательно эти шаги ухватывать и каким-либо образом воспринимать. Однако в этом сознательном восприятии мы, в сущности, и не нуждаемся: каждый такой шаг может восприниматься как отдельно взятый «кадр киноплёнки», как срез реальности без времени.

Как мы знаем благодаря современной физике, физическая реальность с точки зрения здравого смысла, то есть то, что мы условно можем назвать «пространством без времени», является фикцией: пространство и время неразрывны, одно не может реально существовать без другого (раздельное их существование и определения – лишь конструкции человеческого ума). Поэтому сам по себе подобный «срез реальности» является: 1) идеализацией, используемой с определенными предметно-практическими целями (наука, искусство, обыденная деятельность); 2) условным допущением, представлением некоего возможного мира без времени; 3) элементом мысленного эксперимента, в котором мы, как и Пирс, стараемся продемонстрировать непрерывность длительности того или иного события, нечеткость границ смены событий.

Наш случай – 3. Так, мы можем взглянуть на двухцветную (красно-голубую) поверхность и задаться вопросом: до каких точек делима граница между двумя цветами? Ответ: эта граница находится за пределами того, что воспринимается нами как цвет, ибо в пределах видимости (даже при наличии вспомогательного когнитивного инструментария) точка

будет иметь либо красный, либо голубой цвет. Но не бывает красно-голубых точек. В своем поиске мы, в лучшем случае, дойдем до элементарных частиц, из которых состоит сама окрашенная поверхность, а частицы эти будут лишены того, что мы можем воспринимать как цвет. Чтобы узнать об их окрашенности или некоей предрасположенности к окрашенности, к превращению в элемент красного или голубого фрагмента поверхности, нам необходима специальная аппаратура, которая была бы способна определять актуальный «цвет» элементарных частиц или предрасположенность к «цветности» на статистическом уровне (однако если здесь мы будем всецело полагаться на аппаратуру, нерешенным останется вопрос об источнике обоснования истинности выводов прибора при отсутствии возможности рефлексии и какой-либо другой сверки результатов). И все же в этой области бесконечно малых физических величин мы, во-первых, имеем дело все с той же поверхностью, а во-вторых – имеем дело с непрерывностью, с перетеканием одного свойства (красноты) в другое (голубизну) без каких-либо скачков. Скачок между цветами – это лишь одна из модальностей восприятия, один из возможных способов видения двухцветной поверхности, но не единственный. При непрерывном приближении в момент исчезновения цвета мы констатируем непрерывность окрашенной поверхности даже в том месте, в котором, как мы можем утверждать, имеет место переход одного цвета в другой. В таком случае временной аспект исключить невозможно. Несмотря на видимую нашим глазом (или нашими приборами) статику воспринимаемой материи (пусть даже мы говорим об условной «статичности»), сам процесс ее восприятия происходит во времени. При этом от воспринимающего субъекта чаще всего ускользает наличие времени в существовании поверхности в целом. Это ускользание обусловлено видимостью неизменности поверхности. Такого рода видимость порождает для обыденного разума иллюзию «покоя» и «недвижимости».

Но что изменяется в непосредственном акте взаимодействия субъекта и воспринимаемой им поверхности? Изменение происходит в нашем сознании, которое в одном случае наблюдает дискретность (прерывистую границу между двумя цветами), а в другом – наблюдает непрерывность. Однако ощущаем мы один и тот же объект, одну и ту же поверхность. Ощущение в принципе логически (равно как и интуитивно, в том числе с точки зрения «народной психологии») предполагает непрерывный уровень интенсивности чувствования вообще, различающегося по сущностному содержанию. Сущностное же содержание, в свою очередь, задается отношением сознания чувствующего субъекта к внешним объектам, относительно которых субъект говорит: «Это мной ощущается».

Итак, ощущения – это отношения, взаимодействие между воспринимающим и вещью, которая им воспринимается. Ментальное предсцирование в любой своей форме сущностно всегда *относится*, причем изменения в этом отношении происходят «плавно», нечетко. Эта нечеткость может быть охарактеризована языком нечетких множеств в первоначальной формулировке, которую мы встречаем у Лофти Заде [5]: так, X – это сознание эмпирического субъекта, взятое «вообще», «в целом», то есть сущностно, но без эмпирического наполнения сознания фактами; x – элемент X , входящий в него как в универсальное множество, единичное состояние сознания (state of mind); наполнение же сознания, его фактуальное содержание, может быть обозначено как некое X^* , коэкстенсивное в длительности и локализации X , однако состоящее из определенных элементов, производных от x по степеням принадлежности к нему (и здесь наша трактовка расходится с репрезентацией нечеткого множества у Заде): $x_{i1}, x_{i2}, x_{i3}, x_{i4}$. Таким образом, x_{i1}, x_{i2}, x_{i3} и x_{i4} , на которые распадается x , принадлежит X^* и только ему, в то время как x принадлежит к X как «единичное ощущение сознанию», а содержание сознания составляют разные степени ощущения x , протекающие также и во времени, поэтому отличные друг от друга качественно

(по интенсивности). Тем не менее, тождество X и X^* нельзя постулировать, поскольку между элементами присутствует нематематическое, онтологическое различие: X^* состоит из раздробленных (бесконечно дробимых потенциально), перетекающих друг в друга серий ощущений, в то время как X репрезентируется сменой целостных («дискретных») ментальных состояний ($x, y, z, \dots, n$), где границы между ними могут в лучшем случае быть определены через «общую точку». К примеру, пользуясь этой геометрической метафорой, можно сказать, что « y » сменяет « x » в точке O , а « z » сменяет « y » в точке O и так далее. X – формальная модель, в то время как X^* являет собой не просто занятный казус с континуумом ментальных состояний, но также фактическое, эмпирическое описание того, что Уильям Джеймс называет потоком сознания.

Поток сознания одновременно может быть представлен как отдельный феномен, а также является способом существования сознания вообще, одним из его свойств. Джеймс указывает на него как на одно из четырех фундаментальных свойств сознания: «Всякое личное сознание представляет непрерывную последовательность ощущений» [6, с. 49]. Ощущения в данном случае, естественно, понимаются широко – и как сенсорные данные, и как ментальные состояния (от простого обдумывания данных до рефлексии), и как их синтез. Далее, говоря о потоке сознания, Джеймс выражает фундаментальную мысль, которой мы будем следовать для прояснения вопросов, связанных с нашим исследованием, в частности, с тем, что мы называем «аристотеличностью сознания»: Положение «сознание непрерывно» заключает в себе две мысли: 1) мы сознаем душевные состояния, предшествующие временному пробелу и следующие за ним как части одной и той же личности; 2) перемены в качественном содержании сознания никогда не совершаются резко [6, с. 54]. И если первая мысль относится к ситуациям 1 и 2, представленным выше, то вторая мысль непосредственно относится к предмету нашего исследования – к ситуации 3. Нерезкость переходов в данном случае означает их нечеткость: качественное различие порождается сменой интенсивностей – достижением каждым процессом пикового состояния вследствие восхождения и угасанием его в сознании. Эти процессы могут быть симультанны, поочередны, им может быть присущ определенный ритм или они могут возникать «случайным» образом. Каждому ощущению, понятому как элемент X^* , присущи свои серии отношений, принадлежащих к сознанию и к объекту в определенный момент в той или иной степени.

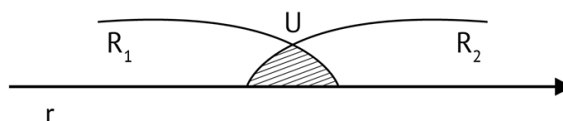
Строгой классификации интенсивностей Джеймс, естественно, не предоставляет: «В мозгу распределение нервных процессов выражается то в форме относительно долгих напряжений, то в форме быстро переходящих изменений» [6, с. 58]. Однако определенного рода схема динамики интенсивности, о которой Джеймс пишет как о динамике нарастания и затухания, к примеру, боли от укола или сигнала паровоза, по нашему мнению, может быть представлена. Интуитивно и наиболее наглядно ее можно представить как совокупность неравномерно дробимых и распределяемых точек.

Таким образом, наиболее интенсивным участком, в котором, как может сказать сам субъект, «концентрируется» наиболее яркий момент ощущения, здесь является совокупность точек ABC. Сознание всегда «заинтересовано» или «сосредоточено» не только на том или ином объекте (вещи), оно не просто выбирает между вещами, но также выделяет определенные стороны объекта, его элементы, отвергая или предпочитая те или иные его

составляющие. Это непосредственно влияет на наши ощущения и ментальные состояния и всегда представляет собой динамические взаимоотношения.

Даже резкий укол иглой, влекущий за собой ощущение боли (обозначим его как R_2), не «дискретен» онтологически относительно предшествовавшей ему безболезненности (R_1). Это станет ясно, если мы начнем дробить каждое из ощущений-отношений (момент их смены и перехода R_1 в R_2) до бесконечно малых мгновений во времени и в длительности субъективного времени-пространства (субъективной реальности). Взглянем на схему, которая может продемонстрировать нам описанное. Схематически продолжительность ощущений и смена их в потоке сознания могут быть выражены следующим образом:

Область с вершиной U определяет собой участок «перехода», единство двух отношений в определенный бесконечно малый момент времени. Обеспечение этого единства – не просто одна из функций сознания. U можно назвать «точкой аристотеличности» в потоке сознания, проявлением того его свойства, в котором некая «точка» субъективности в потоке сознания, выхваченная из него, относится и к R_1 , и к R_2 , не являясь однозначно их элементами, но парадоксальным образом являясь элементами обоих совокупностей сразу. Условно говоря, U как некий «пик» состоит из интервала $[r_{11}; r_{21}]$, где два r условно представляют собой крайний предел первого отношения к ощущаемому миру, а также первичный «импульс» (начало второго). Для нас оно непознаваемо, это мгновение перехода неуловимо, квазидискретно (выглядит дискретным, таковым не являясь), исчисляемо в метрических системах макромира и только в них. По факту же смена отношений непрерывна, заключена в r как *одном* фундаментальном модусе отношения к миру единичного индивидуального субъекта ($[R_1, R_2, R_3, \dots, R_n] \subseteq r$). Это то Единое по Плотину, которое не исчисляется, поскольку единство подразумевает здесь целостность, собранность в единство частей, мертвых вне этого целого, и невозможность «счета», поскольку за Единым в данном случае нет ничего – ни «Двойного», ни n -ного вообще. N -арными являются отношения Единого ко внешним Единствам подобного рода, и исчисление здесь проводится уже согласно положениям феноменологии и позитивной науки. В единстве же сознания субъекта как Единого такого исчисления нет. Непрерывность сознания, его «невыхислимость» и «неподсчитываемость» *представляются* субъектом, но не *осознаются*.

Каждому модусу (части модуса) ощущения соответствует свой временной отрезок. Так, предположим, ситуация с резким уколом может быть представлена в формальном (дискретном) виде следующим образом: $(t_1 - R_1) \rightarrow (t_2 - R_2) \rightarrow (t_3 - R_1')$, где R_1' представляет ощущение после боли: возвращение к состоянию «ощущения безболезненности» или к любому другому конкретному состоянию, в котором состояние боли от укола ликвидировано, но последнее при этом содержится уже как компонент телесного опыта конкретного индивида. Само по себе время, указанное в этом выражении, не должно обязательно поддаваться исчислению. Оно может предполагаться и как нематематическое в аристотелевском смысле, и как бергсоновская чистая длительность [4]. Таким образом, это время может обозначаться (получать значения) как «до», «после», «во время», «в момент», «сейчас», «потом» и др. Иными словами, время здесь может быть осмыслено как особого рода отношение.

Все эти «до» и «после», естественно, всегда следует рассматривать как относительные, поскольку они мыслятся и наблюдаются относительно определенного, вполне конкретного и всегда задаваемого через конструирование Standpunkt'a «осевого» времени t^* , на которое нанизываются (в обе стороны – прошлое и будущее) его партикулярные *моменты*, важные для субъекта и им же выделяемые именно как моменты. Относительность времени определяется, таким образом, наблюдателем, устанавливающим онтологическую «маркировку» на бытии и времени – от нее совершается отсчет и на ее основе делается исчисление или «набросок» нематематического типа, направленный на пространственность и телесность, иными словами – на реальное проявление отношений, на человеческое присутствие. Таким образом, данное нематематическое время является, как это ни парадоксально, в философском смысле временем физическим, относящимся к современной релятивистской физике и к общему основанию теории относительности. В философском смысле понимание времени в теории относительности может быть выражено следующим образом: как бы ни длилось субъективное время на самом деле относительно времени в мире и как бы ни длилось время в мире (физической реальности) само по себе, оно может мыслиться, маркироваться, измеряться, разбиваться на отрезки лишь ограниченным количеством способов, доступным сознанию познающего субъекта.

Совсем иначе обстоит дело с ощущением как отношением: оно (с момента возникновения первого отношения внутри сознания субъекта) всегда уже было отношением к чему-то, отношением «к», еще до бытия *«этим вот»* конкретным отношением х. Отношение – это условие всякого события, а событие – условие всякого ощущения, ощущение – содержание состояния сознания. Поток сознания и входящий в него поток ощущений всегда направлены друг на друга (включая моменты бессознательной жизни индивида), не прерываясь, но меняя характер взаимоотношений. И подобное постоянство неразделимо, это постоянство представляет собой некую «точку», входящую во все ряды бесконечно дробимых и сменяющих друг друга ощущений, в то, что Джордж Герберт Мид, следуя Уайтхеду, называет «сериями». Он же, говоря о непрерывности, указывает на различия между теми или иными типами отношений между сознанием и внешним миром: «сознание есть отличие, возникающее в среде вследствие ее связи с организмом в его органическом процессе приспособления, и в то же время отличие в организме, возникающее в силу изменения, произошедшего в среде» [7, с. 46]. Если первое отличие описывается, к примеру, теорией эволюции или космологией, то второе отличие – это уже серия различий, о которой было сказано выше, представляемая сменами интенсивностей ощущений в потоке сознания, ощущений, предстающих как события или их серии; предмет психологии и философии сознания.

Будущее сознание эмерджентно лишь отчасти – в некоем не-присутствии событий, о которых разум еще не знает. Однако неизменным в сознании остается то (на психофизиологическом уровне), что делает возможным непрерывное восприятие мира и деятельность-отношение к нему как «обратную связь», как ответ миру со стороны самого субъекта. Постфактическая рационализация, детерминирование и установление «каузации задним числом», присущие как обыденному, так и научному сознанию, проистекают первоначально из одного и того же свойства – свойства «постоянства», воспроизводства отношения субъекта ощущений к ощущаемому миру, фундаментального свойства потока сознания индивидуального субъекта. «Желая уловить переходное состояние сознания, мы вместо того находим в нем нечто вполне устойчивое – обыкновенно это бывает последнее мысленно произнесенное нами слово, взятое само по себе, независимо от своего смысла в контексте, который совершенно ускользает от нас», – пишет Джеймс по поводу такого постоянства

[6, с. 56]. По нашему же мнению, ответ следует искать не в интерпретации явления потока сознания у Джеймса (несмотря на то, что его концепция интенсивности и по сей день представляет огромную ценность для философии сознания), намного более плодотворной в качестве источника постоянства является концепция «аристотеличности» у Чарльза Сандерса Пирса, о которой мы говорили в начале статьи.

Все это ведет нас к следующему выводу. Аристотеличность сознания – это то, что обеспечивает саму изменчивость психических процессов, превосходя воспринимаемые вещи своей возможностью различать, отличать, воспринимать, реагировать, отображать, при этом сохраняя единство и постоянство сознания субъекта (соответственно, при утрате целостности идентичности уместно говорить и об утрате аристотеличности). Это «превосходство», конечно же, не может постулироваться как нечто однозначно «высшее»: скорее, это превосходство «по различению». Различие свойств воспринимающего субъекта, дающих возможность субъекту быть «элементом» цепей событий, в которые он сознательно включается на уровне восприятия (созерцания) и действия (активного и энактивного), онтологически фундаментально отличаясь от сущности самого события, пространства-времени, в котором событие протекает, и от тождественных ему субстанциально других сознаний, обеспечивает онтологическую исключительность в факте своего бытия индивидуальностью. Аристотеличность сознания означает его равноотдаленность от мира вообще, способ его «раздваивания», дробления на воспринимающее сознание, сознающее само себя, и мир вещей, а в мире вещей – на Первое (уже познанное, известное нам) и Второе (непознанное, неизвестное, непосредственное, погруженное в Абсолют и готовое в любой момент предстать перед нами в качестве чего-то радикально нового и неизвестного, изменив до оснований нашу парадигму знания). «Каждый из нас раздваивает мир по-своему» [6, с. 68].

Третьим же, как верно подмечает Пирс [3], является отношение между Первым и Вторым и между тем, кто устанавливает это отношение, выступая по отношению к Первому и Второму объектам как Другой, инстанцирующий и артикулирующий их как сущности и помещающий в систему собственного знания, а также включающий их в систему своей предметно-практической деятельности, творя вторую природу вещи самим фактом ее использования, выходящую за пределы бытия вещи для самой себя. Третье – это не феномен, но отношение или отношения между феноменами. Способность устанавливать и фиксировать эти отношения, то есть нечто, не присущее вещам изначально, превосходящее вещи в их бытии для себя, доступно лишь мыслящему сознанию. Это Третье, превосходящее вещи, и есть то самое «полезное различие» сознания, делающее его «аристотеличным» по отношению к другим конечным вещам. Сознание также конечно, но оно аристотелично в том смысле, что существует как континуум, направленный в эмерджентное существование единичного субъекта, условно бесконечный, сущностно – конечный, однако для каждого единичного сознания – недетерминируемо конечный (нельзя с точностью предсказать место и время прерывания *этого конкретного* потока сознания).

Тот факт, что сознание может быть помыслено и представлено как континуум с неравномерным распределением интенсивностей, то есть неравномерным дроблением континуума на точки, на формальном уровне уже обеспечивает его аристотеличность, поскольку она, как показывает Пирс, присуща континууму вообще. Мы же говорим о том, что помимо формального аспекта аристотеличность «нематематическая» присутствует в сознании как его неотъемлемое свойство, вытекающая из другого свойства сознания – его «потокостности». Сущность сознания как потока подразумевает наличие в нем неограниченного числа и неопределенного (равно как и неопределяемого) количества и качества мыслей и ощущений. Эти мысли и ощущения суть то, что наполняет само это сознание. И относительно каждого

ряда мыслей и ощущений есть свое единичное, а в каждом единичном – свое особенное, то, благодаря чему мы говорим, что сознание «длится» или «относится к» самому себе или к другой вещи (другому сознанию). Это единичное-особенное мы и называем аристотеличностью континуума сознания. Вполне очевидно, что поскольку само сознание не является «умозрительным», но представляет собой факт физической реальности, таким же фактом (а более точно – предикатом, свойством этого факта, его элементом) является и аристотеличность, понимаемая уже не как условная математическая точка, задаваемая формально как алгоритм, но как черта, как особенность («feature»).

Говоря, что мир независим от моих инструментов познания, я утверждаю также не только о независимости данных опыта как их конституирующем свойстве, на котором основывается понятие объективности; вместе с тем я говорю и об особенном, исключительном характере инструментов познания, как сконструированных в ходе практической деятельности, так и присущих непосредственно разуму без вспомогательных средств. Эмерджентное всегда предстает для нас в процессе взаимодействия с миром, познавательного к нему отношения, в наблюдении противоречащих нашим данным фактов, «вторых фактов». При этом сознание всегда готово к столкновению с этими противоречащими фактами, утверждая их в качестве критерия собственного развития и движения. (Действительно, о каком движении сознания могла бы идти речь, если бы оно «двигалось» по кругу, мыслью одно и то же об одном и том же? Формальное различие, заключающееся в неповторимости физической основы мысли – мозга – безусловно, имело бы место, однако содержательно мы имели бы дело не с движением, а с повторением, порочным кругом имитации мышления, с извращенной формой мысли.)

«Сказать, что ментальные явления управляются законом, означает не просто то, что они описываются общей формулой, но еще и то, что существует живая идея, осознаваемый континуум чувств, который пропитывает их и которому они повинуются», – подытоживает Пирс свои исследования «Закона разума» [3, с. 370]. Повиновение в данном случае понимается, безусловно, двояко: как повиновение разума объекту и как повиновение хода мысли (потока сознания) своим имманентным конституентам. Живая идея, о которой идет речь, в данный момент разрознена и невыразима, а над ее выражением бьются ученые-когнитивисты, нейрочеловеки и философы всего мира. Если мы примем за константу «перспективу от первого лица», мы ничего не добьемся, вернувшись либо к одной из форм дуализма, либо к так называемому «картезианскому материализму». Нам необходимо найти константы континуума чувств, общие в intersubjective смысле и познаваемые гетерофеноменологически. Соответственно мы должны констатировать, что подобный «закон разума» до сих пор остается загадкой (как для философии, так и для наук о сознании в целом). Однако некоторые существенные компоненты этого закона в процессе философского и научного познания постепенно эксплицируются. И аристотеличность сознания по Пирсу, безусловно, является одним из таких компонентов.

Список использованной литературы

1. Pierce C.S. The Law of Mind / C.S. Pierce // *The Monist*, v. II, n.4, July, 1892. – pp. 533–559.
2. Аристотель Сочинения. В 4-х т. Т. 3: Перевод / Вступ. статья и примеч. И.Д. Рожанский. – М.: Мысль, 1981. – 613 с.
3. Пирс Ч.С. Избранные философские произведения. Пер. с англ. / Ч.С. Пирс. – М.: Логос, 2000. – 448 с.
4. Бергсон А. Избранное: Сознание и жизнь / А. Бергсон; [пер. с фр.]. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. – 399с.

-
5. Zadeh L. Fuzzy sets / L. Zadeh // Information and control, T. 8, n. 8, 1965. – pp. 338–353.
 6. Джеймс У. Психология / У. Джеймс. – М. : Академический Проект; Гаудеамус, 2011. – 318 с.
 7. Мид Дж. Философия настоящего / Дж. Мид; пер. с англ. В. Николаева, В. Кузьминова. – Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». – М. : Изд. дом Высшей школы экономики, 2014. – 272 с.

C.S. PIERCE'S "ARISTOTELICITY" AS A PROPERTY OF MIND

Mstislav Kazakov

*National technical university of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv polytechnic institute",
faculty of sociology and law, department of philosophy
Peremohy Ave., 37, 03056, Kyiv, Ukraine*

The article considers a concept of "aristotelianity" constructed by Charles Sanders Peirce for a problem of continuum in his research devoted to the philosophy of continuum and philosophy of mind. The author of the article makes an attempt to use the concept of "aristotelianity" in the quality of its exposition as one of the consciousness properties, in particular – element that ensures duration and continuity of stream of consciousness, in which each sensation regardless of its shape or intensity is understood as a number of relations, which are constantly changing and develop into each other. Aristotelianity of mind, in turn, ensures a unity of these relations, their transitivity and coextensivity for existence of consciousness, staying as a sort of "focal point" of oneness of perception and thought.

Key words: aristotelianity, intentionality, consciousness, continuum, philosophy of mind.

УДК 37.015.3:316

ОСНОВНІ МЕТОДИ ТА ПРИЙОМИ ПОПЕРЕДЖЕННЯ Й КОНТРОЛЮ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ В СОЦІУМІ

Олександра Качмар

*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника,
кафедра мистецьких дисциплін початкової освіти
вул. Шевченка, 57, 76000, Івано-Франківськ, Україна*

У статті розглянуто сутнісні характеристики феномена агресивної поведінки та проаналізовано основні її детермінанти. Звертається увага на необхідність пошуку ефективних методів і прийомів попередження й контролю агресивної поведінки в соціумі.

Ключові слова: агресія, агресивна поведінка, фрустрація, саморегуляція, методи та прийоми попередження й контролю агресивної поведінки.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку нашої країни відбуваються широкомасштабні соціально-економічні, політичні, культурні зміни, що призводить до загострення суспільних протиріч, переосмислення цінностей, норм і законів моралі. Наслідком є різні деформації в становленні особистості та збільшення кількості відхилень у поведінці, у тому числі в різних формах прояву агресії. У зв'язку з цим актуальною є потреба в пошуку відповіді на запитання, чому люди діють агресивно і які заходи необхідно вжити для того, щоб узяти під контроль деструктивну поведінку або запобігти їй.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поряд із вивченням феномена агресивності та природи її виникнення, увагу дослідників закономірно привертало питання профілактики й корекції агресивних проявів особистості. Питання профілактики й корекції агресивної поведінки серед неповнолітніх і молоді розглядалися в багатьох монографіях, дисертаційних дослідженнях та інших наукових публікаціях. Прикладами можуть служити монографія І. Фурманова «Психологічні основи діагностики й корекції порушень поведінки в дітей підліткового і юнацького віку» [13], дисертаційна робота С. Шебанової «Профілактика й корекція агресивної поведінки студентів засобами тренінгу спілкування» [16], дослідження Т. Карпінської «Основні методи та прийоми попередження й контролю агресивної поведінки» [7], Т. Румянцевой «Агресія й контроль» [10] і багато інших.

Основним завданням у межах представленої статті є виокремлення умов та засобів корекції агресивності індивідів у сучасних умовах життєдіяльності.

Метою статті є визначення основних методів та прийомів попередження й контролю агресивної поведінки в соціумі.

Виклад основного матеріалу дослідження. У наукових працях поняття «агресія» здебільшого вживається в широкому контексті: самовпевнена та егоїстична поведінка (Р. Броун, С. Кравчук, Р. Сміт, Дж. Тедеші та ін.); фізична або вербальна поведінка, єдина мета якої – завдати болю, нашкодити, зруйнувати (А. Адлер, Р. Берон, А. Реан, Т. Румянцева, К. Хорні та ін.); вияв активності, прагнення до досягнень, інструмент для самореалізації (Д. Аткинсон, Дж. Доллард, М. Левітов та ін.). Деякі дослідники доводять, що в основі будь-якого вияву агресії лежить така властивість особистості, як агресивність (А. Басс, Є. Донченко, М. Кляйн, Т. Титаренко та ін.) [9, с. 3].

Залежно від способу поведінки у фрустраційній чи конфліктній ситуації виділяють вербальний, фізичний та опосередкований види агресії. Є. Ільїн на основі проведеного наукового аналізу наполягає на тому, що опосередковану агресію також варто поділяти на два підвиди: фізичний (грюкання, стукання тощо) та вербальний (плітки, злі жарти і т. п.) [6, с. 15].

Стан агресії залежно від його негативних наслідків (загострення конфлікту, втрата авторитету, прихильності, соціальний осуд) часто може трансформуватися в інші, також переважно негативні психічні стани. Зокрема, здійснений несхвальний учинок у стані агресії часто призводить до індукції психічних станів сорому та провини, а в результаті їх тривалої дії з'являються такі деструктивні наслідки, як зниження самооцінки, гальмування ініціативності, активності, переважання зниженого, пригніченого настрою [11].

Сучасні підходи до корекції стану агресії й агресивності ґрунтуються на врахуванні механізмів виникнення й розвитку цих психічних явищ. Таким чином, для кращого розуміння новітніх технологій психокорекції агресивності слід розглянути основні детермінанти її появи та розвитку на основі аналізу науково обґрунтованих теорій і концепцій.

Згідно з Л. Берковіцем фрустрація збільшує ймовірність того, що індивід відчуватиме гнів, а потім діятиме агресивно. Л. Берковіц вважає, що агресія – це тільки одна з можливих реакцій на фрустрацію. Індивід може засвоїти й інші способи реагування: замикання в собі, нічогонероблення або спроби змінити ситуацію шляхом компромісу. Формулюючи свою концепцію, Л. Берковіц не тільки акцентує значення навчання, але й підкреслює роль індивідуальних відмінностей у тому, як люди реагують на фруструючі ситуації [3].

У гіпотезі «фрустрація – агресія» науковець обґрунтовує таку послідовність складників агресивної поведінки:

- індивід блокується в досягненні очікуваної мети;
- виникає стан фрустрації, що породжує почуття гніву;
- гнів зумовлює готовність до агресивної поведінки.

Чи скоюватиме фрустрований індивід агресивні дії, залежить частково від його історії, інтерпретації події й індивідуального способу реагування на фрустрацію. Але це також залежатиме від наявності в навколишньому середовищі стимулів, які «запускають» агресію [3].

Науковець відмічає, що наявність у зовнішньому оточенні агресивних стимулів підвищує ймовірність агресивного реагування. Він підкреслює два важливі складники рівняння «фрустрація – агресія».

По-перше, агресивна поведінка залежить від того, якою мірою людина сприймає фруструючі дії іншої особи як наміри. По-друге, агресія залежить від того, якою мірою фрустрація переживається як аверсивний стан.

Л. Берковіц також стверджує, що депривації та фрустрації породжують негативний афект, емоційний стан, який люди зазвичай прагнуть послабити або усунути. Крім того, неочікувана перешкода з більшою ймовірністю може спровокувати агресивну реакцію, ніж передбачуваний бар'єр на шляху до мети. Тобто перший варіант породжує набагато сильніший негативний ефект [3].

С. Розенцвейг [17] виокремив три типи причин, що викликають фрустрацію:

- позбавлення: відсутність необхідних засобів для досягнення цілі або задоволення потреби;
- втрати: утрата предметів чи об'єктів, що раніше задовольняли потреби;
- конфлікт: одночасне існування двох несумісних один з одним переконань, амбівалентних почуттів чи стосунків.

Також були виокремлені такі види реакцій:

- перешкоджаючо-домінантна (фіксування уваги на перешкоді, стресорі, фрустраторі, на тих явищах, предметах, які створюють критичну ситуацію);
- самозахисна (самовиправдання, наведення аргументів на свій захист, обвинувачення іншого, щоб відвести від себе покарання);
- наполегливо-вирішуюча (не відхід від ситуації, а наполегливі спроби вирішити її будь-яким шляхом, тобто прагнення завершити ситуацію; пошук виходу, конструктивного рішення) [17].

Теорія соціального навчання, запропонована А. Бандурою, унікальна: агресія розглядається тут як певна специфічна соціальна поведінка, що засвоюється та підтримується в основному так само, як і багато інших форм соціальної поведінки. На думку А. Бандури, аналіз агресивної поведінки вимагає урахування трьох моментів:

- 1) способів засвоєння подібних дій;
- 2) факторів, що провокують їх появу;
- 3) умов, за яких вони закріплюються [1, с. 26].

Щоб здійснити агресивну дію, потрібно знати, як користуватися зброєю, які рухи при фізичному контакті будуть болючими для жертви, а також потрібно розуміти, які слова чи дії заподіюють страждання об'єктам агресії. Оскільки ці знання не даються при народженні, люди повинні навчитися поводитися агресивно, хоча роль біологічних факторів не заперечується. Як і за будь-якої рухової активності, нервова система бере участь у здійсненні будь-якої дії, включаючи й агресивну. Одним із важливих засобів засвоєння людиною широкого діапазону агресивних реакцій є пряме заохочення такої поведінки. Після одержання підтримки за агресивні дії підвищується ймовірність того, що подібні дії будуть повторюватися й надалі [12, с. 356].

Якщо безпосередній досвід відіграє важливу роль у засвоєнні агресивних реакцій, то навчання за допомогою спостереження здійснює навіть більший вплив. А. Бандура звертає увагу на те, що небезпечно спиратися на метод спроб і помилок. Такий спосіб засвоєння агресивної поведінки не є адаптивним процесом, оскільки загрожує небезпечними чи навіть фатальними наслідками. Більш безпечно спостерігати за агресивною поведінкою інших; при цьому формується уявлення про те, як вибудовується поведінка, а надалі символічне вираження цього уявлення може служити керівництвом до дії. Немає необхідності демонструвати наживо соціальні зразки подібної поведінки: їх символічного зображення в кінофільмах, телепередачах і навіть у літературі цілком достатньо для формування ефекту навчання в людей. Очевидно, у подібних випадках глядачі або читачі опановують нові агресивні прийоми за допомогою вікарного навчання (тобто через спостереження того, як навчаються інші) [4, с. 53].

Патерсон і його колеги розробили базову модель зв'язку між характером сімейного керівництва й агресивністю. Одна зі сторін моделі – незрілі методи регулювання дисципліни. Це означає, що батьки непередбачувані й непослідовні у виборі покарань за неприйнятну поведінку. Такі незрілі методи регулювання дисципліни підготовлюють ґрунт для засвоєння дитиною силової тактики відстоювання своїх інтересів. Якщо батькам не вистачає вміння навчити дитину додержуватися визнаних правил поведінки, її манерою стають непокоря й пустощі, також можна дати волю кулакам. Цей стиль стає домінуючим у відносинах із людьми [4, с. 104].

Агресивна поведінка є однією з форм порушення комунікативної діяльності у відповідь на різні неприємні у фізичному й психічному сенсі життєві ситуації, які викликають стрес, фрустрацію тощо.

Агресія може бути:

- 1) засобом досягнення певної мети;
- 2) засобом психологічного розвантаження;
- 3) засобом задоволення потреби в самореалізації та самоствердженні.

На думку німецько-американського психоаналітика Е. Фромма [12], агресія людини – це деструктивність, породжена самою людиною, прояв її екзистенціальності й соціальності. Учений стверджує, що деструкція соціальних відносин породжена ситуацією, коли людина зіштовхується з неможливістю реалізувати свої потреби, в результаті чого виникають деформовані устремління й потяги.

Е. Фромм уживає термін «деструктивність» для злочинної агресії, спрямованої на руйнування й абсолютне панування над іншою живою істотою. Психоаналітик висловлює думку про специфіку людської агресивності, відзначає, що людина відрізняється від тварини саме тим, що вона – вбивця. Це єдиний представник серед приматів, який без біологічних і економічних причин мучить і вбиває своїх одноплемінників та знаходить у цьому задоволення. Така біологічно аномальна й філогенетично незапрограмована «злочинна» агресія являє собою справжню проблему й небезпеку для виживання людського роду.

А. Басс [2] увів поняття ворожої й інструментальної агресії. Ворожа агресія мотивується негативними емоціями, намірами заподіяти зло. Перед інструментальною агресією ставляться цілі, не пов'язані із заподіянням шкоди, тобто агресія стає інструментом особистого збагачення або просування. Не менш важливо розглядати агресію не тільки як поведінку, а і як психічний стан, що містить пізнавальні, емоційні та вольові компоненти. Пізнавальний компонент полягає в орієнтуванні, що потребує розуміння ситуації, бачення об'єкта для нападу й ідентифікації своїх «наступальних засобів». Емоційний компонент агресивного стану проявляється в гніві. Часто людина на всіх етапах агресивного стану (підготовка до агресії, сам процес здійснення агресивної дії, оцінка результату дії) переживає сильну емоцію гніву, що іноді приймає форму афекту або люті. Але слід зазначити, що агресія не завжди супроводжується гнівом, і не завжди почуття гніву призводить до агресії. Вольова сторона агресії проявляється в усіх формальних якостях волі: цілеспрямованості, наполегливості, рішучості, а в низці випадків – в ініціативності й сміливості. А. Басс розмежував поняття агресивності й ворожості й визначив ворожість як реакцію, що розвиває негативні почуття й негативні оцінки людей і подій. До поняття агресивності він відніс такі види реакцій: фізичну агресію – використання фізичної сили проти іншої особи; подразнення – готовність до вияву негативних почуттів за найменшої можливості (запальність, брутальність); вербальна агресія – вираження негативних почуттів як через форму (крик, вереск), так і через зміст словесних відповідей (прокльон, погрози). До поняття ворожості він відніс такі види реакцій: образа (зздрість і ненависть до оточуючих за реальні й вигадані дії); підозрілість (у діапазоні від недовіри й обережності стосовно людей до переконання в тому, що інші люди планують і завдають шкоди).

М. Левітов виділяв у агресивній поведінці пізнавальний, емоційний і вольовий компоненти [8]. Пізнавальний компонент проявляється в орієнтуванні, що вимагає розуміння ситуації, виділення в ній об'єктів нападу. Особливої уваги потребує вивчення впливу загрози на агресію. «Не кожна загроза зумовлює агресивний стан, але й не кожен агресивний стан спровокований загрозою. Важливо правильно зрозуміти загрозу, проаналізувати й оцінити її. Від цього залежить стан агресії, її форма й сила. Переоцінка загрози може призводити до усвідомлення свого безсилля й навіть до відмови від агресії. Недооцінка загрози, навпаки, може свідчити про переоцінку власних сил і викликати стан фрустрації, а інколи навіть призвести до поразки».

Емоційний компонент виражається в гніві, але він не щоразу переходить в агресію. Більше того, не завжди гнів її провокує. Наприклад, «безсилий» гнів (реакція на фрустрацію) не призводить до агресивної поведінки. «Благородний» гнів (обурення з приводу поганого вчинку) також не припускає агресію як поведінку. Крім гніву, спостерігаються також інші емоції та почуття, що входять до складу емоційного компонента агресивного стану: недоброчливість, злість, мстивість, а інколи й садизм.

До вольового компонента, за М. Левітовим, належать цілеспрямованість, рішучість, наполегливість, у низці випадків – ініціативність і сміливість. Часто агресивний стан виникає й розвивається в боротьбі, яка вимагає вольових якостей. Але якщо з формального боку агресивний стан є вольовим актом, то було б зовсім неправильно відносити його до проявів сили волі. Сила волі (не у формальному, а в справжньому, змістовному значенні терміна) визначається соціальною цінністю мети, наполегливістю, обумовленою певними цілями; вона виявляється не в агресії, а в її змісті й протидії, тобто тільки в такій боротьбі, що має суспільне й моральне позитивне значення [8, с. 53–55].

Розглянувши основні детермінанти агресивності особистості в соціумі, ми можемо запропонувати такі методи та прийоми попередження й контролю агресивної поведінки в соціумі.

1. Соціалізація агресивності. Соціалізацією агресивності можна назвати процес навчання контролю власних агресивних проявів чи вираження їх у формах, схвалених соціумом. Соціалізація як необхідна умова успішного функціонування людини в суспільстві розпочинається від народження й здійснюється опосередковано на початковому етапі розвитку (через мікросередовище «мала група – родина»), що прищеплює людині первинні навички соціальної взаємодії. Соціалізація є носієм зразків поведінки (символічною моделлю), що сприймається людиною через первісну обмеженість зв'язків як належна, а отже – правомірна. Зміст міжособистісних взаємодій у сім'ї проектує в майбутнє характер відносин з іншими членами суспільства. Адже сім'я – це своєрідний соціум, у якому вузькоособистісні відносини стають підґрунтям загальнолюдських відносин. Родина є першим, найбільш значним і екзистенційним досвідом дитини, а тому можна говорити, що неблагополучний сімейний клімат або навіть криміногенні «традиції» батьків «успадковують» діти.

2. Навчання прийомам саморегуляції, умінню володіти собою в різних ситуаціях. Основним механізмом розвитку та вдосконалення саморегуляції на особистісному рівні регуляції активності стає рефлексія. Це здатність диференціювати об'єкт і образ об'єкта у власній свідомості, об'єктивувати суб'єктивний зміст і суб'єктивізувати об'єктивне значення власних дій. Рефлексія виявляється також в умінні вербалізувати відчуття, стан, думки.

Психічна саморегуляція здійснюється в поєднанні її енергетичних, динамічних і соціально-змістових аспектів. Людина переключається з однієї діяльності на іншу не автоматично, а свідомо, з урахуванням соціальної ситуації, важливості виконуваних операцій, можливих результатів своїх учинків тощо. Процес емоційно-вольової саморегуляції будується на трьох основних принципах:

- релаксації;
- візуалізації;
- самонавіювання.

Сутність принципу релаксації полягає в підготовці тіла й психіки до спільної роботи. Саме в моменти релаксації можна почути свій внутрішній голос і відчутти зв'язок свого організму й розумової діяльності. Релаксація – це звільнення тіла й психіки від непотрібної

напруги. Її психологічний та фізіологічний вплив, безумовно, є позитивним. Цей процес взаємопов'язаний: тіло розслаблюється в міру того, як заспокоюється розум, а розум заспокоюється, коли розслаблюється тіло [5].

Другий принцип – візуалізація. Інтуїтивне мислення використовує різноманітні шляхи проникнення у свідомість. Основним є шлях малювання картин (візуалізація образів у нашому мозку). Це називається створенням внутрішньої уяви. Візуалізація позначає різноманітні засоби активізації спрямованої уяви за допомогою слухових, зорових, нюхових, смакових, тактильних відчуттів, а також їхніх комбінацій. Мозок людини однаково реагує як на уяву об'єктивного світу, так і на уявні внутрішні образи. Тому навички візуалізації дозволяють людині краще використовувати свої внутрішні ресурси, активізувати протікання психічних процесів.

Сутність принципу самонавіювання полягає в тому, що за його допомогою ми трансформуємо наші внутрішні образи в слова, які неодноразово спрямовуються до нашої свідомості. Ці слова, наповнені власною внутрішньою силою й підтримкою, сприймаються на глибоко емоційному рівні й створюють своєрідний психоемоційний фундамент. У нього входить ставлення, намір і установка, виражена, наприклад, словами: «Я можу це зробити». Для самонавіювання використовуються лише зрозумілі, позитивно сформульовані твердження від першої особи. Слова, звернені до себе, посилюють віру в те, що людина в змозі досягти своєї мети, і вказують напрямок, у якому потрібно йти. Вони змушують свідомість сконцентруватися й активно брати участь у досягненні мети [14].

3. Формування нових стереотипів поведінки та комунікативних навичок. Агресивну поведінку пропонується оцінювати в різних соціальних системах і житті особистості в цілому, тобто дотримуватися системності. Важливо зрозуміти, яким чином агресивні реакції заважають комунікативній діяльності в родині, групі однолітків, навчальній групі. Необхідно оцінювати те, як ці системи підтримують дисфункціональну комунікативну діяльність.

4. Формування здатності до емпатії. Важливим є задіяння таких механізмів формування емпатії, як емоційне зараження й ідентифікація.

Дійсне розуміння саме по собі – це проникнення, вживання в суть речей, а тому воно повинне мати додаткові «векторні» можливості, що дозволяють проникати в суть будь-яких предметів і явищ навколишнього світу (і природного, і соціального). К. Ясперс об'єднує сенси розуміння й відчуття, стверджуючи, що якщо ми розуміємо, яким чином деякі думки походять із настроїв, бажань або страхів, – значить, ми розуміємо зв'язки емпатично (або ми не розуміємо того, хто говорить) [16]. К. Ясперс зазначав, що в ході емпатичного пізнання іншої людини одночасно здійснюється декілька процесів: емоційна оцінка іншого та спроба зрозуміти сенс його вчинків; на цьому заснована стратегія зміни поведінки, побудови своєї власної поведінки, послідовне взаємовідображення, змістом якого є відтворення внутрішнього світу партнера по взаємодії. Тому емпатичне розуміння дозволяє нам зрозуміти співрозмовника.

Емоційний компонент управління агресивною поведінкою дозволяє виходити за межі безпосередніх реакцій: від відчуття подолання фрустрацій до відчуття переживання перемоги, триумфу.

Психолого-педагогічний вплив на агресивну поведінку може спрямовуватися на:

- послаблення або усунення агресивної поведінки;
- розвиток здатності розуміти власні відчуття;
- зменшення емоційних реакцій (наприклад, тривоги), які сприяють виникненню агресивності;
- розвиток соціальних навичок (наприклад, конструктивного вирішення конфліктів);

- формування навичок адекватного реагування на гнів;
- розвиток можливості релаксації;
- розвиток здатності до самоствердження.

Вагомим складником попередження агресивної поведінки є робота над усвідомленням власних внутрішньоособистісних переживань і пов'язаних із ними емоційних реакцій. Основними задачами є, по-перше, вироблення вміння відділяти конструктивні емоції від деструктивних, по-друге, стимуляція умінь розуміти емоції інших людей, мотивацію їхньої поведінки та діяльності. Така робота сприяє оволодінню прийомами контролю власних проявів гніву й агресії, а також розвитку адекватної самооцінки.

Висновки. Проведений теоретичний аналіз наукових підходів до вивчення агресивної поведінки дає підстави зробити такі висновки: агресія є результатом засвоєння відповідного світосприйняття, світогляду та світорозуміння, а також є одним з інструментів гармонізації внутрішнього стану особистості. Агресивна поведінка особистості є результатом складної взаємодії соціальних і біологічних факторів, дія яких корегується конкретними відносинами, конкретною ситуацією, в яку вона потрапляє.

Погляд на агресію як на результат дії різних чинників дає підстави для пошуку нових способів експериментальних досліджень, визначення перспективних методів запобігання та корекції агресивної поведінки, що є важливим аспектом подальшої роботи в цьому напрямі.

Список використаної літератури

1. Бандура А. Подростковая агрессия. Изучение влияния воспитания и семейных отношений / А. Бандура, Р. Уолтерс ; пер. с англ. Ю. Брянцева, Б. Красовского. – М. : Апрель Пресс, ЭКСМО – Пресс, 1999. – 512 с.
2. Басс А. Психология агрессии / А. Басс // Вопросы психологии. – 1967. – № 3. – С. 60–67.
3. Берковиц Л. Агрессия : причины, последствия и контроль / Л. Берковиц. – СПб. : Прайм – Евразия, 2002. – 512 с.
4. Бэрон Р. Агрессия / Р. Бэрон, Д. Ридардсон. – СПб. : Изд-во Питер, 1999. – 352 с.
5. Зинченко В. Проблемы психологии развития (читая О. Мандельштама) / В. Зинченко // Вопросы психологии. – М., 2001. – № 6. – С. 56–64.
6. Ильин Е. Эмоции и чувства / Е. Ильин. – СПб. : Питер, 2002. – 752 с.
7. Карпінська Т. Основні методи та прийоми попередження і контролю агресивної поведінки / Т. Карпінська // Психологія і суспільство. – 2010. – № 4 (42). – С. 104–110.
8. Левитов Н. Фрустрация как один из видов психических состояний / Н. Левитов // Вопросы психологии. – 1967. – № 6. – С. 38–58.
9. Ломова Т. Психологічні особливості агресивної поведінки старшокласників та її корекція в процесі навчальної діяльності : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія / Т. Ломова. – Південноукраїнський державний педагогічний університет ім. К.Д. Ушинського, Одеса, 2009. – 23 с.
10. Румянцева Т. Агрессия и контроль / Т. Румянцева // Вопросы психологии. – 1992. – № 5–6. – С. 35–40.
11. Томчук С. Походження і корекція агресивності особистості в теорії та практиці когнітивно-поведінкової терапії / С. Томчук [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mif-ua.com/archive/article/36922>.
12. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Э. Фромм. – М. : Республика, 1994. – 385 с.

13. Фурманов И. Психологические основы диагностики и коррекции нарушений поведения у детей подросткового и юношеского возраста / И. Фурманов. – М. : НИО, 1997. – 198 с.
14. Царькова О. Методи емоційно-вольової саморегуляції психологічного стану студентів / О. Царькова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mdu.edu.ua/spaw2/uploads/files/64.pdf>.
15. Шебанова С. Профилактика и коррекция агрессивного поведения студентов средствами тренинга общения : дисс. ... канд. псих. наук : 19.00.07. / С. Шебанова. – Херсон, 2000. – 212 с.
16. Ясперс К. Рациональное понимание и понимание через вчувствование (эмпатическое понимание) / К. Ясперс [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.practica.ru/Jaspers/chap11.htm>.
17. Rosenzweig S. An outline of frustration theory / S. Rosenzweig, J. McV. Hunt // *Personality and the behavior disorders*. – Oxford, England : Ronald Press, 1944. – P. 379–388.

MAIN METHODS AND TECHNIQUES OF PREVENTION AND CONTROL OF AGGRESSIVE BEHAVIOR IN SOCIETY

Oleksandra Kachmar

*Vasyl Stefanyk Precarpathian National University,
Department of artistic disciplines of elementary education
57 Shevchenko st., Ivano-Frankivsk, Ukraine, 76000*

In the article the essential characteristics of the phenomenon of aggressive behavior is established and analyzed its main determinants. Attention is paid to the need to find effective methods and techniques to prevent and control aggressive behavior in society.

Key words: aggression, aggressive behavior, frustration, self-regulation, methods and techniques for the prevention and control of aggressive behavior.

УДК 130.2:316.422

ІНФОРМАЦІЙНА Й ІННОВАЦІЙНА КУЛЬТУРА: СПРОБА ПОРІВНЯЛЬНОГО АНАЛІЗУ

Катерина Кириленко

*Київський національний університет культури і мистецтв,
кафедра філософії
вул. Є. Коновальця, 36, м. Київ, Україна*

Здійснено порівняльний аналіз інформаційної й інноваційної культури, обґрунтована думка про те, що інформаційна культура в постіндустріальному суспільстві, розвиток якого на сучасному етапі залежить від інновативності його членів, поступово трансформується в культуру інноваційну.

Ключові слова: інформаційна культура, інноваційна культура, інформація, інновація, новація, інновативність, інноватор.

Поняття «інформаційна культура» з'являється в пресі, а згодом – і в науковій літературі наприкінці ХХ ст. У 70–80 рр. переважно бібліографи, бібліотекознавці, книгознавці активно пропагували необхідність теоретичного вивчення процесу її становлення; у 80-х рр. формуванням інформаційної культури зацікавилися педагоги, ними обґрунтована важливість цього процесу для освіти сучасної людини; починаючи з 90-х рр. ХХ ст. інформаційна культура вивчається не лише як незаперечна характеристика сучасного фахівця як особистості, але й як складова частина цілих галузей сучасної науки (інформатики, кібернетики, менеджменту тощо), як феномен нового суспільства, інформаційного як за своїми аксіологічними параметрами, так і за технологічними особливостями [10; 11].

Інформаційну культуру нині прийнято диференціювати на інформаційну культуру особистості, інформаційну культуру спеціаліста (фахівця певної галузі) та інформаційну культуру як «галузь культури, що пов'язана з функціонуванням інформації в суспільстві» [2] (або як форму сучасної культури). У сучасній науковій літературі чітко прослідковуються такі підходи до вивчення інформаційної культури: власне інформаційний, який ще інколи називають інформологічним (у його рамках інформаційну культуру тлумачать як сукупність знань, умінь і навичок роботи з інформацією й інструмент реалізації інформаційних потреб сучасної людини), культурологічний (інформаційна культура постає як складова частина загальної культури людини, як конструктивний елемент формування культури людства (у деяких контекстах як синонімічне поняття використовується термін «дигітальна культура»), як форма сучасної культури) та філософський, що став наслідком активного функціонування двох попередніх підходів. Згідно з філософським підходом інформаційна культура є світоглядною основою та методологічним інструментарієм сучасного суспільства, в якому інформація відіграє провідну роль [10; 11].

Наявність філософського ракурсу в оцінці інформаційної культури відзначають також фахівці, що сповідають нефілософський підхід до її потрактування. Зокрема, Т. Полякова визначає інформаційну культуру як «соціокультурну технологію, спрямовану <...> на формування людини, що здатна жити й успішно здійснювати свою діяльність у сучасному інформаційному середовищі» [8, с. 86]; В. Леончиков характеризує інформаційну культуру як «наскрізний» аспект, який є характерним для всіх видів етнотериторіальних, соціальних і глобальних видів культури, а також для таких інтегративних видів культури, як економіч-

на, екологічна, політична, правова, моральна, релігійна та ін. [6]. Серед великої кількості літератури, присвяченої вивченню інформаційної культури та шляхів її формування, слід відзначити праці таких авторів, як Н. Гендіна, А. Гречихін, Н. Джинчарадзе, Ю. Барановський, В. Беспалько, Р. Вільямс, М. Вохришева, Б. Гершунський, Д. Джонассен, А. Єршов, М. Жалдак, В. Зінченко, Л. Калініна, С. Каракозов, К. Колін, Д. Лайон, Ю. Машбиць, Ю. Рамський, М. Сараф, Е. Семенюк, А. Урсул.

У цих та інших працях визначається особливе місце інформації та знань у сучасному світі, вказується на зв'язок інформаційної культури зі структурами інформаційного суспільства. Але про кореляцію таких понять, як інформаційна культура й інноваційна культура, не йдеться. На нашу думку, їхній взаємозв'язок та взаємодія не лише мають місце, але й належним чином повинні бути вивчені, оскільки така постановка питання відкриває нові перспективи для розвитку кожного з концептів. Метою статті є порівняння інформаційної культури й інноваційної культури (у контексті їхніх світоглядно-методологічних параметрів) як форм сучасної культури, що пов'язані з її існуванням у рамках постіндустріального суспільства, обґрунтування перспектив розвитку кожної з цих форм за умови відстеження такого взаємозв'язку.

Якщо поняття інформаційної культури вже відстояло своє право на статус наукової дефініції, і науковці визначили контексти його застосування й окреслили підходи до його вивчення, то інноваційна культура як поняття лише розпочинає цей шлях. Термін «інноваційна культура» є досить новим, хоча словосполучення, покладене в його основу, у якості характеристики засвоєння нововведень стало звичним як для наукової літератури, так і для сучасного інформаційного простору. Термін «інноваційна культура» виник за аналогією з терміном «інформаційна культура»: культура засвоєння інновацій та культура функціонування інформації (саме такий зміст мають згадані терміни). За основу терміна «інноваційна культура» взяте поняття «інновація» (від латин. *innovatio* – «оновлення, відновлення, зміна»), яке вводить у науковий обіг Й. Шумпетер, чим започатковує активний розвиток різних теорій інновацій від 20-х рр. XX ст. Й. Шумпетер під інновацією розумів утілення наукового відкриття чи технічного винаходу в новій технології чи новому товарі, нову комбінацію виробничих чинників, нову якість виробництва шляхом запровадження нових засобів виробництва або організаційних систем. [12] Інновації, згідно з Законом України «Про інноваційну діяльність» від 04.07.2002 р., – це новостворені (застосовані) і (або) удосконалені конкурентоспроможні технології, продукція або послуги, а також організаційно-технічні рішення виробничого, адміністративного, комерційного чи іншого характеру, що істотно поліпшують структуру та якість виробництва і (або) соціальної сфери [9]. Слід зазначити, що термін «інновація» використовується нині практично в усіх сферах життєдіяльності сучасної людини, оскільки перманентна та динамічна поява нового є визначальною ознакою сучасності. У літературі інновації розглядають як зміни (Й. Шумпетер), як процес (Д. Тідд) та як результат (Х. Рігс); існує статичний (у ньому інновація постає як «інновація-продукт») та динамічний (інновація постає як «інновація-процес») підходи до їх розгляду; говорять про інновації додаткові та підривні тощо [5; 7].

Слід зазначити, що поняття «інновація» не тотожне поняттю «новація»; новація є предметом інновації, натомість інновація постає кінцевим результатом упровадження новації. Якщо поява нового (новації) властива будь-якому періоду історії людства – шляхом творення та засвоєння нового людство рухається вперед, – то інновації виникають і активно розвиваються саме в сучасну епоху внаслідок поєднання науки, техніки та виробництва, що є стрижнем сучасного науково-технічного прогресу. Попри свій потужний новітній та оновлюючий потенціал, інновації не мають нігілістичного змісту. Інновації можливі лише на ґрунті продуктивного діалогу з традицією; на єдність минулого, сучасного та майбутнього

в змісті інновації вказував П. Друкер. Інновація пропонує таке «нове», яке є не запереченням існуючого, а його вдосконаленням; крім того, інновація потребує свого впровадження, використання, тиражування, що стає можливим лише за умови її засвоєння, опрацювання, апробації, коли вона стає тим новим, що стало вже звичним чи традиційним. Тож інновація потребує втілення, інституціоналізації, а будь-яка традиція виникає спочатку як інновація.

Термін «інноваційна культура» в контексті вивчення інноваційної діяльності першими почали вивчати зарубіжні економісти (Г. Тренквіст, Б. Санто, Т. Давіла, Дж. Епштейн, Р. Шелтон і ін.), пізніше їхній доробок доповнили соціологи (Ю. Карпова, Б. Лісін, В. Фокінатаін.) та педагоги (А. Герасимов, Л. Єлізарова, О. Козлова, І. Логінов, Р. Міленкова, О. Амацьєва, Н. Гавриш, В. Носкова, А. Кальянов, В. Чернолес, О. Єфросініна та ін.). Формуванню інноваційної культури як частини загальної культури особистості присвячені роботи Е. Афанасьєва, В. Віненко, В. Вороніна, В. Нестеренко, Л. Ордіної, А. Поскрякова, Л. Сластьоніна, С. Щукіної та ін. У літературі можна чітко відслідкувати такі підходи до розуміння інноваційної культури: інноваційна культура як культура впровадження нововведень різними історичними типами культури (щоправда, за такого визначення термін слід було б дещо змінити, наприклад, на «культуру нововведень», оскільки таке потрактування не передає суті інноваційної культури); інноваційна культура як особистісна (професійна) характеристика сучасної людини в контексті її готовності до нового як у певній сфері професійної діяльності, так і в щоденному житті; інноваційна культура як методологічна основа покращення та модернізації всіх сфер людської діяльності; нарешті, найбільш широке та нове потрактування: інноваційна культура як форма сучасної культури, нова історична реальність, яка постала внаслідок трансформації постіндустріального суспільства в напрямку до інформаційного й інноваційного, унаслідок особливої ролі інновацій у ньому. Останній підхід є цілком обґрунтованим, оскільки поняття «форма культури» позначає певний культурний продукт, технології, за допомогою яких він твориться, та світоглядно-методологічні принципи, на яких він базується; їх стрижнем є властиве саме цій культурі бачення світу та людини. Інноваційна культура як вид сучасної культури формує новий тип людини: креативність та інновативність є її визначальною характеристикою, ця людина налаштована на зміни, готова до їх постійного оновлення, готова до перманентної освіти. Інноваційна культура створює таку картину світу, яка є перебігом великої кількості нелінійних процесів, шляхом до їх розуміння є синергетика як наука про самоорганізацію в різних системах [4].

Потрактування інноваційної культури як форми сучасної культури передбачає з'ясування її місця серед інших культурних форм, її порівняння з ними. Інноваційна культура як форма сучасної культури пов'язана з такими концептами сучасності, як знанняве суспільство, постіндустріальне суспільство, інформаційна культура, дигітальна культура, перманентна освіта тощо [3].

Недостатньо вивченим, але важливим для розуміння суті світоглядно-методологічних трансформацій сучасності є з'ясування взаємозв'язку інноваційної й інформаційної культур. Пропонуємо результати нашого аналізу розглянути у формі порівняльної таблиці.

Інноваційна культура	Інформаційна культура
Є процесом продукування, засвоєння та впровадження інновацій.	Є процесом обробки інформації, як нової, так і вже існуючої, процесом продукування інформації.
В інновації синтезуються старе, існуюче та нове.	Інформація є полем співіснування старого, сучасного та нового.

Знання є шляхом до творення інновацій, інновації потребують інформаційного супроводу.	Інформація створює продуктивне поле для інновацій. Інформація є підмножиною знань. Інформація є знанням експліцитним, натомість знання може бути також імпліцитним.
Інновація є результатом упровадження знань. Знання лежать в основі інновації.	Інформація є певним об'ємом знань, знання ж мають відкритий характер. Знання можуть перетворюватися в інформацію.
Інноваційна культура існує як поле поширення та використання інновацій, які продукуються окремими високоінтелектуальними чи творчими особистостями, використання ж інновацій зорієнтоване на масового споживача.	Інформаційна культура є продуктом високоінтелектуальної та високотехнічної праці невеликої кількості осіб, від маси своїх представників не вимагає творчого мислення, від них очікується лише володіння інструментальними засобами.
Інновація продукується одиницями, але потребує масового споживача; пошуком інновацій, які дадуть можливість заволодіти увагою споживачів, займаються виробники товарів та послуг.	Інформаційна культура, з одного боку, створює можливості для розвитку індивідуальних здібностей окремих людей, з другого – формує монополію, у тому числі інтелектуальну, окремих великих фірм та корпорацій.
Інновація потребує колективного споживача; окрема, навіть революційна розробка, не стане інновацією доти, доки не заволодіє увагою масового споживача.	Знання – це предмет суб'єктного володіння, інформація – предмет володіння певного об'єкта. Інформаційна культура може існувати й на індивідуальному, і на колективному рівні.
Інноваційна культура потребує мережевої культури як умови успішної дифузії інновацій.	Інформаційна культура сприяє формуванню «мережевої» людини та дигітальної культури.
Інновація дифундує не через книги, а переважно через засоби масової інформації, інтернет, соцмережі, через особисте спілкування.	Інформаційна культура підміняє книжкову культуру мережевою, яка тиражує сурогати чужих думок, що переказуються, а не цитуються.
Інноваційна культура потребує розвитку творчості, асоціативного й інтегративного мислення не лише в окремих особистостях, але й у широкого загалу.	Інформаційна культура потребує розвитку інтелектуальних здібностей, володіння ІТ-технологіями, креативність у еволюції та використанні яких високо цінується їхніми творцями.
Інноваційна культура спрямована на поєднання природничо-наукового та гуманітарного знання, раціонального й інтуїтивного в напрямку формування нової цілісної інноваційної картини світу.	Інформаційна культура зорієнтована на розвиток природничо-наукового знання, на фундаментальні та прикладні дослідження. Гуманітарне знання здійснює експертизу її доробків. Останнім часом естетичні параметри стають все важливішими для її розвитку.

Порівняльне вивчення інноваційної й інформаційної культур засвідчує їхню близькість, говорить про існування в одному історичному часі. Проте, на нашу думку, інноваційна культура є не паралельним до інформаційної культури утворенням, а закономірним етапом її еволюції. «Сформована інформаційна культура, – зазначають Л. Калініна та Б. Моцик, – в інформаційному суспільстві приречена на протистояння процесів дегуманізації розвитку особистості та підмінювання духовних цінностей науково-технічними нововведеннями, захищає людину від надмірного впливу великих обсягів інформації, від маніпулювання її свідомістю через засоби масової інформації, зменшує вартість споживання інформації й інформаційних послуг за рахунок багатогаттєвого доступу до однієї й тієї ж інформації та базується на інформаційній компетентності» [2]. Механізмом формування й регулювання інформаційної культури нині постає інноваційна культура.

Культура інновацій проникає в усі сфери сучасного життя, у тому числі у сферу інформаційну. Інноваційна культура визначає напрямок та спосіб розвитку інформаційного продукту сучасності, для якого першочерговою умовою успішності є інновативність. Без креативного, інновативного мислення нині неможливо успішно працювати з інформацією; інформаційний продукт чи технологія цікавить сучасну людину лише тоді, коли він чи вона є інноваційними, їх використання широким загалом можливе лише за умови поширення (дифузії) в якості інновації.

Інноваційна культура не лише визначає характер майбутнього інформаційної культури, вона в широкому розумінні приходить на зміну культурі інформаційній. Тоні Вагнер у книзі «Створення інноваторів» зазначає: «Ми вже не можемо процвітати за рахунок збільшення виробництва або споживання. Ми повинні досягти цього шляхом інновативності» [1, с. 18]. Для сучасної людини володіння навичками інформаційної культури, життя в умовах тотального поширення й оновлення інформації є нормою; володіння знаннями та відповідними компетенціями лише в цій сфері не дає можливості бути успішним та конкурентоспроможним. Майбутнє – за людьми-інноваторами, потреба в них постійно зростає, інновативність стає чи не найважливішою рисою в будь-якій сфері життєдіяльності людини. Т. Вагнер у вже цитованій книзі перераховує навички, потрібні сучасним студентам для побудови успішної кар'єри, називає їх «сімома навичками виживання», список яких пізніше доповнює. Прикметно, що володіння інформаційними навичками чи компетентностями має не першочергове, хоча й важливе значення. Це такі навички: «1) критичне мислення та вирішення проблем; 2) спільна робота в соціальних мережах та слідування за впливом; 3) гнучкість і адаптивність; 4) ініціативність і підприємливість; 5) отримання й аналіз інформації; 6) ефективне усне й письмове спілкування; 7) цікавість і уява» [1, с. 24–25], а також «наполегливість, готовність експериментувати та йти на передбачуваний ризик, уміння миритися з невдачами, здатність до проектного мислення, а не лише до критичного» [там само]. Автор книги також посилається на статтю Д. Дайєр та К. Крістенсен у журналі «Harvard Business Review» під промовистою назвою «ДНК інноватора», у якій автори виділяють п'ять навичок інновативних індивідів: спілкування, допитливість, спостережливість, експериментування, взаємодія [1, с. 25–26].

Інновативність як першочергова вимога до сучасної людини не переорієнтовує сферу її інтересів від інформаційної до іншої, вона позначає плюралістичність таких сфер інтересів не лише для всіх, але й для однієї людини («інноваторам, щоб мислити інакше, потрібно постійно змінювати свою діяльність» [1, с. 27–28]); вона також змінює інформаційну культуру, сферу інформації та високих технологій (важливе місце серед інноваторів посідають STEM-інноватори (STEM – «наука, технологія, інженерія, математика»). Нелінійне мислення, синергетичне сприйняття світу, відкритість до пошуку все нових і нових біфуркаційних зустрічей як шляху до альтернативних сценаріїв майбутнього принципово відрізняє інноваційну культуру від інформаційної культури.

Нині без належного рівня розвитку інформаційної культури (як на рівні особистості, так і на рівні суспільства) неможливий розвиток інноваційної культури, яка визначає перспективи майбутнього. Інформаційна культура поступово трансформується в культуру інноваційну, за якою – майбутнє сучасного світу.

Предметом подальших досліджень має стати вивчення шляхів означеної трансформації, перспектив існування та місця інформаційної сфери в суспільстві інноваторів.

Список використаної літератури

1. Вагнер Т. Створення інноваторів: як виховати молодь, яка змінить світ / Т. Вагнер. – Київ : K.FUND, 2015. – 222 с.

2. Калініна Л. Інформаційна культура як феномен інформаційного суспільства і напрям дослідження. / Л. Калініна, Б. Моцик // Теорія та методика управління освітою. – № 8. – 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tme.umo.edu.ua/docs/8/6.pdf>.
3. Кириленко К. Інноваційна культура в контексті теорії постіндустріального суспільства / К. Кириленко // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Філософія, культурологія, соціологія. – Випуск 10. – 2015. – С. 44–52 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://visnyk-culturology.mdu.in.ua/uk/vipusk_10.pdf.
4. Кириленко К. Синергетичний підхід як світоглядно-методологічний принцип вивчення та формування інноваційної культури / К. Кириленко // Актуальні проблеми філософії та соціології. Вісник Національного університету «Одеська юридична академія». – № 8. – 2015. – С. 73–77.
5. Коюда О. Інноваційна культура та її характерні особливості / О. Коюда, О. Небилиця // Проблеми науки. – 2009. – № 7. – С. 15–20.
6. Леончиков В. Информационная культура личности: поиски методологии / В. Леончиков // Информационное общество: культурологические проблемы : материалы междунар. науч. конф., Краснодар – Новороссийск, 17–19 сентября 1997 г. – Краснодар. – 1997. – С. 91–93.
7. Лисин Б. Инновационная культура / Б. Лисин // Инновации. – 2008. – № 10. – С. 49–53.
8. Полякова Т. Формирование информационной культуры личности и общества – актуальная социокультурная технология эпохи информатизации / Т. Полякова // Информационное общество : культурологические проблемы : материалы междунар. науч. конф., Краснодар – Новороссийск, 17–19 сентября 1997 г. – Краснодар, 1997. – С. 86–88.
9. Про інноваційну діяльність : Закон України від 04.07.2002 р. № 40-IV [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/40-15>.
10. Прудникова О. Інформаційна культура: концептуальні засади та світоглядний сенс : [монографія] / О. Прудникова. – Х. : Право, 2015. – 352 с.
11. Цимбалюк В. Інформаційна культура : [навч. посіб.] / В. Цимбалюк, Ю. Яцишин, Н. Новицька, Р. Калюжний, М. Швець ; Держ. податк. адмін. України, Нац. ун-т держ. податк. служби України. – Ірпінь : Нац. ун-т ДПС України, 2007. – 254 с.
12. Шумпетер Й. Теория экономического развития. Капитализм, социализм и демократия / Й. Шумпетер. – М. : ЭКСМО, 2007. – 864 с.

INFORMATION AND INNOVATION CULTURE: AN ATTEMPT OF COMPARATIVE ANALYSIS

Kateryna Kyrylenko

*Kyiv National University of Culture and Arts,
Department of Philosophy
Konovalets Y. str., 36, Kyiv, Ukraine*

In the article the author carries out the comparison of information culture and innovation culture, substantiates an idea that information culture in post-industrial society, the development of which at the modern stage depends on the level of innovation of its members, gradually transforms into the innovation culture.

Key words: information culture, innovation culture, information, innovation, novation, innovator.

УДК 1(314/316)+308+316(93/94)

ЕВРИСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТЕОРІЇ СУСПІЛЬСТВА Н. ЛУМАНА ДЛЯ ДОСЯГНЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ НЕГЕНТРОПІЇ

Олександр Найдьонов

*Національна академія педагогічних наук України,
Інститут вищої освіти,
відділ інтернаціоналізації вищої освіти
вул. Бастіонна, 9, 01014, м. Київ, Україна*

Соціальна негентропія суспільства, у тому числі й українського, досягається через організацію комунікації на основі сенсу. Усім суспільним підсистемам важливо посилити смисловий аспект своєї діяльності, використовуючи для цього цілепокладання, регулювання й планування.

Ключові слова: операціональна замкнутість, структурна детермінованість, умвельт, аутопоезис, комунікація, смисловий горизонт, раціональність, смисл, цілепокладання, регулювання, планування.

Поняття «суспільство» є одним із найбільш дискусійних у соціально-політичній теорії, оскільки воно дуже містке; існує велика кількість різноманітних визначень, методів і теорій, якими науковці намагалися його описати.

Видатний американський соціолог Ірвінг Гофман (Erving Goffman) (1922–1982) вважав, що з точки зору вічності¹ наше людське громадське життя треба вивчати натуралістично [1, с. 104]. Суспільство має перелік потреб, серед яких однією з головних є наявна версія соціальної реальності й орієнтація в ній залежно від соціально-філософського бачення. Одним із найцікавіших підходів у контексті соціально-філософського дискурсу XX століття до опису суспільства є підхід, запропонований німецьким соціологом Нікласом Луманом (Niklas Luhmann) (1927–1998), який зробив спробу подолати низку фундаментальних проблем саме навколо питання про статус соціальної реальності та її пізнання [2, с. 802]. Базовим для Н. Лумана, як зазначає М. Кравчук, стає розуміння суспільства як системи, причому це поняття долає межі національного суспільства [3, с. 218]. Уявлення Лумана про пізнання соціальної реальності цікавило багатьох дослідників, які вирішували власні дослідницькі задачі чи займалися інтерпретацією філософського тексту мислителя, не найлегшого для сприйняття.

Для філософії й соціології XX ст. стимулом і джерелом розвитку теоретичних розвідок стала соціально-філософська думка XIX ст. Природний зв'язок сучасних соціально-філософських теорій із традицією класичного соціологічного теоретизування зумовив нові підходи до розуміння людського суспільства, які, спираючись на попередню традицію, вносили в це розуміння принципово нові конотації. На переконання М. Соболевської, послідовники парсонівської традиції в соціології, Дж. Александер та Н. Луман, є прикладом продуктивного переосмислення класичних принципів структурного функціоналізму в сучасній соціологічній теорії [4]. Результат цього переосмислення, утілений у теорії соціальних систем Н. Лумана, український дослідник В. Космина вбачає в суттєвому збільшенні методологічного інструментарію цивілізаційного аналізу історичного процесу [5]. Об'єк-

¹ Учений уживає крилатий латинський вираз «sub specie aeternitatis», який згідно з Бенедиктом Спінозою описує універсальну й вічну істину, що є незалежною від дійсності.

том уваги О. Семенець є зміст наукових концептів (самоорганізація, аутопоезис, самореференція комунікативних систем Н. Лумана й етика дискурсу, твердження Ю. Габермаса стосовно засобів масової комунікації) [6].

Грунтовні дослідження творчості Лумана презентовані українською дослідницею М. Соболевською [7], російськими філософами О. Назарчуком [8], О. Літвіною [9], А. Антоновським [10]. Не дивно, що луманівське розуміння соціальної реальності, його поняття суспільства стало предметом дослідження багатьох науковців, де першість була за німецькими, серед яких потрібно назвати М. Бергхауза [11], В. Різ-Шьофера [12], Д. Горстер [13] та інших. Інтерес до теорії Н. Лумана посилюється через те, що вона приховує в собі суттєві евристичні можливості, особливо для концептуалізації мережевого суспільства, яке створюється в наш час.

Метою статті є обґрунтування думки про те, що луманівське розуміння суспільства має евристичний потенціал для розвитку українського суспільства. Він полягає в тому, що для всіх суспільних підсистем важливо посилити смисловий аспект своєї діяльності, використовуючи для цього цілепокладання, регулювання й планування.

Поштовхом для уточнення поняття суспільства німецьким філософом стали досягнення когнітивістики, системної теорії, інформатики, теорії еволюції, кібернетики. У розвитку цих наук та міждисциплінарних досліджень виникли передумови для появи нової суспільної теорії. Відправним пунктом луманівського розуміння суспільства стало теоретичне нововведення чилійських біологів Умберто Матурани (Humberto Maturana) і Франсіско Варели (Francisco Javier Varela García) стосовно розрізнення живого й неживого [14]. Вони запровадили в науці такі важливі поняття, як «операціональна замкнутість» та «структурна детермінованість». Саме на них звернув свою увагу Луман, розробляючи теорію суспільства. Операціональна замкнутість – це відокремленість від середовища в сенсі незалежності підсумку рекурсивного розвитку й структурної адаптації від зовнішніх впливів, це системна властивість, за якої поведінка системи визначається мережею процесів, дія яких є невидимою за межами цієї мережі. Поняття «структурна детермінованість» прояснює залежність процесів, що відбуваються в системі, від її внутрішньої будови (структури), а не від зовнішніх причин. Структурно визначеними системами виступають системи або об'єкти, що є сукупністю частин чи елементів, в яких все відбувається в кожному мить часу відповідно до їхньої структури чи структурної динаміки поточного моменту. Сила, яка діє зовні на структуру певної системи, може негативно позначитися на ній і викликати в ній тільки структурні зміни, але не визначає їх. Тобто структурно детермінована система змінює свою структуру під час взаємодії з чимось зовнішнім для неї відповідно до внутрішньої будови, а не до зовнішньої причини.

Ідеї, які на новому витку науки розвивали У. Матурана, Ф. Варела і Н. Луман, можна знайти в німецького біолога, зоопсихолога, філософа Якоба фон Ікскулья (Jakob Johann von Uexküll) (1864–1944); він сфокусував їх у понятті «умвельт» («Umwelt») [15]. Згідно з Ікскулем умвельт – це модель світу живого організму, тому що кожен його функціональний компонент є носієм сенсу. Ці функціональні компоненти відповідають за особливості сприйняття світу. Це також семіотичний світ організму, який включає всі значущі аспекти світу для життєдіяльності будь-якого конкретного організму, тобто це може бути вода, продукти харчування, житло, потенційні загрози або точки відліку для навігації. Взаємодіючи зі світом за принципом «функціонального кола», організм створює й перебудовує свій умвельт. Ця теорія стверджує, що розум і світ невіддільні один від одного, тому що функцією розуму є інтерпретація світу для організму. Індивідуальність і унікальність історії кожного окремого організму обумовлюють відсутність організмів з однаковими умвельтами. Семіосфера є тим мостом, який поєднує взаємодію ор-

ганізмів із різними умовельтами між собою. Російська дослідниця О. Князева підкреслює такі оригінальні смисли, які вклав Іксюль у це поняття: а) живі істоти створюють навколишній світ і підлаштовують його під свої потреби; б) живий організм пов'язаний із середовищем циклами прямого й зворотного зв'язку (функціональні кола); в) не всі, а тільки деякі подразники із зовнішнього світу важливі для життя організму; г) для всього живого дійсність відкривається як смисл; г) межа між організмом і його Umwelt малопомітна; д) відзначається інтерактивна єдність живої істоти і його Umwelt: об'єктивний зовнішній світ і суб'єктивний внутрішній світ перебувають у відношеннях взаємної детермінації [15].

У. Матурена ввів до наукового дискурсу поняття «аутопоезис», що почало активно використовуватися у філософії й у соціально-гуманітарному знанні взагалі. У епістемології аутопоезисний дискурс знімає протиставлення суб'єкта й об'єкта пізнання. Західній філософській традиції був притаманний погляд на пізнання світу з чітким поділом на об'єкт пізнання (природу) й суб'єкт пізнання (людину (суспільство), яка пізнає об'єкт). Суспільство як частина природи теж є об'єктом пізнання (самопізнання), тільки особливого ґатунку. Філософів не бентежив той факт, що суспільство, будучи зовнішнім, як і природа, стосовно людини все ж більше нагадує живу систему, ніж «неживу» природу. Немоżliвість зведення суспільства до предмета, який є за своєю будовою тотожним природному, в аутопоезисному дискурсі ставить питання про те, що об'єкт пізнання втрачає сенс. «Ніякого об'єкта пізнання немає. Знати – значить уміти поводитися адекватно в ситуаціях, пов'язаних з індивідуальними актами або кооперативними взаємодіями» [16, с. 135]; «пізнання не стосується об'єктів, бо пізнання – це ефективна дія...» [17, с. 215]. Поняття суспільства вже є аспектом самого суспільства, тобто поняття міститься саме в собі. Теорія про суспільство – це теорія всередині суспільства, і як така не може розглядатися в об'єктивному відриві від нього. Іншими словами, суспільство є системою, що сама себе описує.

Луман розглядає поняття «система» не як конкретні види об'єктів, а як певні розрізнення, точніше, як двосторонню форму розрізень. Тобто система – це внутрішня сторона форми, а навколишнє середовище – зовнішня. Для цієї форми система є настільки ж необхідною, як і навколишнє середовище. Все, що описується в рамках цього розрізнення, належить відповідно або до системи, або до навколишнього середовища. Виникає запитання про визначення самого методу розрізнення системи та навколишнього середовища.

Поняття аутопоезису допомагає визначити систему як таку, що є формою розрізнення системи та навколишнього середовища. Тут перед нами постає поняття оперативної закритості системи, тому що будь-які її операції можуть бути лише внутрішніми, система не здатна оперувати поза своїми межами. Проте її оперативну закритість не слід трактувати як самозабезпеченість, самоорієнтованість або когнітивну субстанціональність. Сам Луман зазначає: «При цьому поняття вироблення (або поняття «*poesis*», на відміну від поняття «*praxis*») вибране свідомо, оскільки воно передбачає розрізнення форми й допускає, що витвір може бути витвореним також і тоді, коли виробник не може сам створити всі необхідні для цього причини» [18].

Таким чином, з'являються операції самоспостереження та самоописування, що є наслідком першого етапу прояснення поняття суспільства як оперативної закритої аутопоезисної системи. Люди та країни з усіма своїми територіальними особливостями та географічною специфікою стосуються до навколишнього середовища як до неминучої складової частини розрізнення, до форми системи. Помилково вважати, що люди та країни підпорядковуються поняттю суспільства, а не його навколишньому середовищу.

Щоб досягти чіткого окреслення поняття суспільства, Луман пропонує переформулювати соціологічну теорію на основі поняття «комунікація». До цього в основу теорії

суспільства закладалися поняття «дія». Це найбільш значуща частина роботи над поняттям суспільства: точно виявити операції, які відтворюють із власних продуктів саму суспільну систему. З огляду на те, що дія співвідноситься з місцем у просторі, тобто несоціальними елементами (суб'єктом, організмом, особистістю), вона автоматично не може представити коректне поняття суспільства, а от поняття комунікації здатне запропонувати уявлення про соціальну систему як про аутопоезисну, оперативну закриту систему, усі компоненти якої (комунікації) відтворюють себе за допомогою мережі цих компонентів – мережі комунікацій. Зробити поняття комунікації вирішальним для визначення поняття суспільства здатен лише погляд на суспільство як на аутопоезисну систему комунікацій. Із цього логічно витікає, що операціями з відтворення такої системи є комунікації. «Ми досягнемо необхідної строгості поняття, – підкреслює Луман, – якщо теорію суспільства побудуємо на двох принципових підходах: системному та комунікативному».

Системність у системній теорії соціології складається не з індивідів, а з комунікації між ними. Поняття комунікації походить із двох теорій: системної та комунікативної. Комунікація безособова й не належить жодному із суб'єктів – носіїв свідомості, а тому від самого початку соціальна. У такому прочитанні вона не зводиться ані до поняття комунікативної дії Юргена Габермаса, ані до самого лише факту участі іншого, ані до простого переміщення інформації від одного об'єкта до іншого, тому що вона не пов'язана з носіями, що виходять за межі комунікації.

Комунікація взагалі здатна з'являтися сама собою, для цього вона достатньо складно структурована, але тільки в тому разі, коли вона, як і мова, заснована на розрізненні та синтезі інформації, повідомленні та розумінні [19, с. 117]. Із цього витікає, що вона однаково може бути реальним висловлюванням, безпосередньо інформацією, усім спектром питань у складнощах адекватного сприйняття суті комунікації, його підтвердженні чи запереченні. Розрізнення інформації, повідомлення та розуміння є розрізненням, що виробляє розрізнення, і як таке воно підтримує діяльність усієї системи.

Кожну окрему подію комунікації слід окреслити як ту, що завершується з розумінням кожного окремого повідомлення. Комунікації можуть бути сприйнятими та відхиленими, а в першому з двох наведених випадків можуть бути покладені в основу подальшої комунікації. У кожному своєму прояві вона створює дуальну врівноваженість сприйняття та відхилення, кожна комунікативна подія закриває та відкриває систему. Слід зазначити, що самій комунікації невласлива внутрішня тенденція до узгодженості, інакше це був би кінець прогресу. Тільки завдяки притаманній їй біфуркації взагалі можлива історія, напрямки руху якої визначається постійним прийняттям та відхиленням усіх можливих напрямків існування.

Комунікація є соціальною операцією. Окремо взяті люди не можуть бути частиною суспільства, тільки частиною його навколишнього середовища (виходячи з поняття комунікації). Тобто якщо хтось став предметом обговорення, це ще не можна кваліфікувати як поняття соціальних відносин. «Теорія комунікації Н. Лумана у своєму філософському аспекті постає як реалізація постмодерної стратегії розгляду подієвості як основи функціонування та примату розрізнення над тотожністю у визначенні сутності феномена. Комунікацію за Луманом можна визначити як здійснення інформаційно-ризоматичної диференції суспільної системи через сингулярно-подієві акти цієї диференції, які у своїй сукупності визначають процесуальне існування самої суспільної системи», – зазначає Є. Скорюкова [20, с. 97–98].

Нині саме комунікація визначає соціальний простір, а не навпаки. Завдяки мові, писемності, телекомунікації, Інтернету еволюція соціокультурного світу максимально ніве-

лює значення територіальних меж. Припущення про різноманіття регіональних суспільств таким чином стає, з точки зору Лумана, абсолютно зайвим.

Звідси випливає, що суспільство є такою системою, яка сама себе описує та сама себе спостерігає. Це виявляється через такі функції комунікації у суспільстві, як можливість соціуму тематизувати себе, інформувати про власні комунікації, піддавати інформацію сумніву, проблематизувати, тлумачити інформацію як прийнятну або таку, що потребує відсіву. Суспільство повинне використовувати свій спосіб оперування, щоб утілювати такі самозначущі операції, як описування й спостереження самого себе. «Самоописуванням суспільства може називатися лише те, що суспільство відрізняє себе саме від того, що не є суспільством, тим самим одночасно розрізняє опис як операцію або центр рефлексії, що здійснює послідовність операцій, від того, що описується», – пише Луман [21, с. 111]. А хто описує? Відповідаючи на це запитання, не можна помилитися: «Засоби масової інформації, друкована преса й електронні технології розповсюдження комунікації. Звичайно, не техніка як така, а саме соціальна система, яка її застосовує, використовує код «інформація / не інформація». І приймає рішення про відбір» [Там же].

Таким чином, Луман підводить до нової дефініції: суспільство є всеосяжною системою всіх без винятку комунікацій, що аутопоезисно відтворюють себе в сукупності всіх комунікацій. Усі властивості такої системи не зводяться лише до її компонентів, комунікації здатні до підключення лише внутрішнім способом, усі інші – виключені. Здатність розрізнення системи та навколишнього середовища – це основна умова для відтворення однієї з таких систем. Через комунікації також можна здійснювати комунікацію, але аж ніяк не з ними самими; комунікації можуть лише розпізнавати себе та відрізняти себе від інших обставин, що належать до навколишнього середовища.

Деякі наслідки із запропонованого визначення суспільства стосуються досягнення соціальної негентропії. Наприклад, А. Дейнека слушно зауважує: «Смислотворення, за Н. Луманом, є центральним процесом внутрішньої динаміки соціальних систем: сенси, їх селекція та приєднання – це єдиний спосіб, за допомогою якого комунікація може комунікувати про світ або про себе саму». Таке процесуальне розуміння соціальності й відхід від субстанціонального погляду на семантику суспільного життя значною мірою перегукується з уявленнями англійського теоретика Ентоні Гіденса [22, с. 72]. Цей синтез урахує цілу низку недоліків, наявних у попередній традиції дослідження досягнення єдності й упорядкування функціонування суспільства.

Поняття структурного поєднання виявляє той факт, що, незважаючи на оперативну закритість, у світі не відбувається хаотично все що завгодно. Виходить, що в соціумі існує такий метод спостереження, який дозволяє індивіду узгоджувати поведінку з етичними нормами (наприклад, медіа як засіб системи комунікації), і немає місця ніякій усталеній інтеграції індивіда в суспільство. Справжнє підґрунтя для норм і узгоджень виявляється спостерігачем, і якщо не брати до уваги думку про позаземне й невидиме існування незалежного спостерігача, знайдеться багато інших шляхів для можливостей його визначення.

Будь-яке суспільство створює умови для інтегрування в нього індивідів. Мова є структурованим поєднанням бінарних опозицій і відповідає на кожне повідомлення лише ствердно чи негативно. Норма має чітку функцію в стабілізації відхилень поведінки. Тим самим суспільство погоджується з тим, що свобода – це те, що не піддається змінам. Тоді комунікація може бути продовжена в схематизованій формі через «так» або «ні», через поведінку адаптації чи ухилення (залежно від схильності індивіда). Суспільство приймає індивідів у свою необов'язкову, факультативну схему. Згідно з еволюцією в цьому полягають неймовірні, високопродуктивні механізми розділення й об'єднання систем свободи та порядку.

З точки зору німецького мислителя, розрізнення буття та мислення, природи та дії викриває деяку асиметрію, яка приховує структуру раціональності. Мислення відповідає буттю, дія – природі: якщо взяти це за формулу, то отримаємо розрізнення, що виступає на якомусь із двох боків, мисленні чи дії відповідно. Деякі філософи називають подібні операції зворотним входженням форми у форму, або розрізненням розрізненого за допомогою самого себе. Системній теорії легко вдається підійти до вирішення парадоксу, який виникає, коли розрізнення застосовується до розрізнення, а тому не може розрізнити саме себе; системна теорія вже й без цього визначає форму системи за допомогою асиметричного розрізнення системи та навколишнього середовища.

Свідомість так само спостерігає саму себе в розрізненні з навколишнім середовищем за допомогою здатності розрізняти самореференцію та зовнішню референцію. Це і є примусова умова аутопоезису системи, однакова для суспільства й свідомості. Причина цієї умови – у неможливості оперативного втручання в навколишнє середовище.

До появи кібернетики раціональність трактувалася класичною філософією як сприйняття й тлумачення реальності суб'єктом, що пізнає. Говорячи мовою кібернетики, це раціональність спостерігача першого порядку. Але потрібне спостереження на рівні другого порядку (самоспостереження системи за допомогою зворотного входження), щоб зробити поняття раціональності дійсно ефективним. Таким чином, з'являється необхідність розрізнення самореференції та зовнішньої референції в загальному понятті самореференції. Подібне розрізнення потребує власних операцій, за допомогою яких воно входить у розрізнення, а за допомогою нього система забезпечує свою власну єдність. Підкреслимо, що за допомогою власних операцій здійснюється диференціація системи відносно самої себе.

Унаслідок того, що до наших уявлень про світ застосовані операції, які розрізняють та конструюють (а без їх використання розрізнити що-небудь фактично неможливо), світ постає перед нами як конструкція і як реальність водночас. «Розрізнення суб'єкта й об'єкта розклало метафізику. Тепер воно теж деконструюється, бо видно, що суб'єктами можуть бути тільки об'єкти: реально оперуючі, спостерігаючі спостереження спостерігачі» [21, с. 109].

Висновком, який випливає з такого детального аналізу теорії суспільства Лумана, є те, що суспільство, щоб розвиватися, повинне збільшувати смислову компоненту у функціонуванні соціальних підсистем. Видатний німецький теоретик розробляв і поняття «смысл», яке російський дослідник Г. Смирнов стисло сформулював так: «Смысл є процесом або системою узгоджених дій, які засновані на цільових домовленостях взаємодіючих суб'єктів» [23, с. 299]. Для Лумана смысл є таким же медіумом, як гроші, влада тощо.

Смысл є тим, що трансформує соціальний хаос у соціальний порядок. В українській соціально-філософській думці досі переважає змістовий підхід на шкоду смислового. Один змістовий підхід до соціально-філософського аналізу суспільства значно звужує й збіднює смисловий горизонт українського народу (у філософському визначенні Є. Бистрицького) [24, с. 64]. Для розширення смислового горизонту українського суспільства потрібне перерформатування соціально-гуманітарних наук на засадах смыслу, що створить умови для соціальних систем функціонування на основі цілепокладання, регулювання й планування.

Цілепокладання є образом майбутнього, бажаною метою, яку потрібно досягти соціальним системам. Це можна показати на прикладі всього суспільства: у радянські часи будували комуністичне суспільство, а яке будують тепер? Відсутність соціальної мети призводить до сумних реалій української дійсності: армія без бою здає українську територію; міліція й інші силові структури захоплюються прихodyками, які безперешкодно проникають крізь східний кордон; освіта наближається до критичної межі – імітації навчання; уряд замість того, щоб невпинно збільшувати державні статки, постійно бере кредити, за-

грозливо нарощуючи зовнішній борг країни, тим самим вішаючи на прийдешні покоління українців тяжку фінансову ношу. Чи в тому сенс української держави, щоб задовольняти свої потреби за рахунок наступних поколінь?

Соціальне регулювання в українській філософії навіть не визначене на змістовному рівні. Під соціальним регулюванням розуміється здатність суспільства вибудовуватися, творитися відповідно до найкращого протікання процесів комунікації. Соціальна будова українського суспільства як частини колишнього радянського є скоріше тоталітарною, ніж авторитарною. Сучасне людство активно перебудовується в мережеве суспільство, яке дає суттєвий приріст в економіці. Авторитаризм є перешкодою на шляху до комунікації, яка набуває форм інформаційно-мережових комунікацій. Якщо колишні мережеві взаємодії склалися зі спонтанних людських контактів і тому не сприймалися як мережеві, то сьогодні комунікація методично вибудовується за моделями, які задаються технологіями системної інтеграції процесів обробки й передачі інформації. Ці технології адаптують стандарти інтерактивної взаємодії людини з машиною до найрізноманітніших сфер гуманітарного застосування. Людська комунікація все щільніше охоплюється мережею технічних стандартів, які опосередковують усі соціальні взаємодії й укладають їх у специфічний технологічний каркас. Для саморегулювання суспільства потрібні зміни, зокрема юридичні закони, які б прибирали перешкоди чи обмеження для горизонтальних соціальних взаємодій, а також стежили за тим, щоб нові законодавчі акти не були надлишковими в плані регулювання. Останніми роками спостерігається обнадійлива тенденція скасування законів і підзаконних актів, які ускладнюють, затежують регулювання соціальних взаємодій чи є надлишковими для них. Критерієм негентропії у сфері регулювання є суспільство рівних можливостей та свобода підприємництва.

Планування – це конструювання соціальної реальності на основі ретельно опрацьованих проєктів, реалізація яких передбачає систему взаємозв'язаних показників, завдань та розрахунків. Будь-який проєкт має нести добро для суспільства. По-перше, в Україні майже відсутні загальнонаціональні проєкти, щось на зразок «Народний автомобіль», «Український бойовий літак» чи «Екологічне житло», «Україна без дітей-сиріт при живих батьках» тощо. По-друге, потрібно переосмислити фінансування української науки, на яку в 2017 році виділять 4,93 млрд грн, розподілені між 25 розпорядниками. Чи не забагато розпорядників? Значна частина цих коштів спрямовується до НАН, МОН та галузевих академій. Однак чи варто утримувати науково-дослідні інститути з нечітко сформульованим сенсом їх створення? Повинне існувати лише те, що має сенс, оскільки будь-яка установа в контексті свого змісту зможе обґрунтувати й описати себе як потрібну для суспільства. По-третє, настав час проєктувати бажаний моральний і духовний рівень України, якість українського суспільства, тому що саме від нього залежить ефективність і якість комунікації в цілому.

Привнесення смислу в українське суспільство багато в чому залежить від наявних політичних сил та їх умінь й можливостей доносити до людей головні суспільні сенси. Саме сенс привносить у суспільство негентропію. Луман пише: «Присутнє зобов'язане собою відсутньому, яке робить можливим його появу» [20, с. 107]. Відсутнє тут те, що може прийти, але що прийде, залежить від системи, яка є операційно замкненою. Її розімкнення можливе через привнесення в неї смислів. Наприклад, система вищої освіти, у чому її смисл? Навіщо вона? Залежно від того, як ми будемо відповідати на це запитання, ми й будемо мати систему освіти як підсистему системи «суспільство». Усім суспільним підсистемам важливо посилити смисловий аспект своєї діяльності, використовуючи для цього цілепокладання, регулювання й планування.

Подальші дослідження полягають у тому, щоб розглянути, як можна найкраще організувати комунікацію в українському суспільстві та що взяти за основу для проєктування

й підвищення морального й духовного рівня та соціальної якості українського суспільства, яка теж потребує більш глибокого філософського осмислення.

Список використаної літератури

1. Гофман И. Порядок взаимодействия / И. Гофман // Теоретическая социология : Антология Гофман И. Порядок взаимодействия / И. Гофман // Теоретическая социология : Антология : В 2 ч. – М. : Книжный дом «Университет», 2002. – Ч. 2. – С. 60–104.
2. Луман Н. Історія філософії : [словник] / Н. Луман ; КНУТШ, Філософський ф-т ; редкол. : В. Ярошовець, О. Александрова, Г. Аляев та ін.]. – Київ : Знання України, 2006. – С. 802–804.
3. Кравчук М. Ідеологія як депарадоксализуючий чинник самоопису у філософській концепції Н. Лумана / М. Кравчук // Totallogy – XXI. Постнекласичні дослідження. – Київ, 2012. – Вип. 28. – С. 218–229.
4. Соболевська М. Класична спадщина як джерело та стимул розвитку сучасної соціологічної теорії / М. Соболевська // Вісник Львівського університету. – Львів, 2012. – С. 203–210.
5. Космина В. Цивілізаційний аналіз історії у світлі системної теорії Н. Лумана / В. Космина // Український історичний журнал : науковий журнал. – Київ, 2010. – № 1 (490). – С. 165–178.
6. Семенець О. Самоорганізація та етика дискурсу масової комунікації: Луман чи Габермас? / О. Семенець // Наукові записки Інституту журналістики. – Київ, 2010. – Т. 40, липень – вересень. – С. 36–39.
7. Соболевська М. Порядок дискурсу порядку: неофункціоналізм та постструктуралізм у сучасній соціологічній теорії: [монографія] / М. Соболевська. – Київ : Логос, 2014. – 246 с.
8. Назарчук А. Учение Никласа Лумана о коммуникации / А. Назарчук. – Москва : Весь Мир, 2012. – 246 с.
9. Литвинова О. Система и окружающая среда социологии Никласа Лумана / О. Литвинова. – Москва : Альфа-М, 2007. – 182 с.
10. Антоновский А. Никлас Луман: эпистемологическое введение в теорию социальных систем / А. Антоновский ; Российская акад. наук, Ин-т философии. – Москва : ИФ РАН, 2007. – 134 с.
11. Margot Berghaus: Luhmann leicht gemacht. 3. Auflage. Böhlau, Köln 2011.
12. Walter Reese-Schäfer. Niklas Luhmann zur Einführung. 6. Auflage. Junius, Hamburg. – 2011.
13. Detlef Horster. Niklas Luhmann. 2. Auflage. Beck, München. – 2005.
14. Матурана У. Древо познання: біологічні корні людського розуміння / У. Матурана, Ф. Варела // Пер. с англ. Ю. Данилова. – М. : Прогресс-Традиция, 2001. – 223 с.
15. Князева Е. Понятие «Umwelt» Якоба фон Икскуля и его значимость для современной эпистемологии / Е. Князева // Вопросы философии. – 2015. – №. 5. – С. 30–44.
16. Матурана У. Биология познания / У. Матурана // Язык и интеллект. – М. : Изд. группа «Прогресс», 1995. – С. 95–142.
17. Матурана У. Древо познания : биологические корни человеческого понимания / У. Матурана, Ф. Варела // Пер. с англ. Ю. Данилова. – М. : Прогресс-Традиция, 2001. – 223 с.
18. Луман Н. Понятие общества. Проблемы теоретической социологии / Н. Луман [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gtmarket.ru/laboratory/expertize/2969>.

19. Луман Н. Что такое коммуникация / Н. Луман // Социологический журнал. – 1995. – Т. 3. – С. 114–125.
20. Скороварова Є. Концепція комунікації Н. Лумана / Є. Скороварова // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського. Том 24 (65). 2012. – № 1–2. – С. 283–290.
21. Луман Н. Дифференциация / Н. Луман ; пер. с нем. Б. Скуратов. – Москва : Логос, 2006. – 320 с.
22. Дейнека А. Проблематика смислу та смислотворення в контексті соціологічних теорій Нікласа Лумана та Ентоні Гіденса / А. Дейнека // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Київ, 2013. – С. 69–74.
23. Смирнов Г. Трансляция смысла в социальной коммуникации: критический анализ теории Н. Лумана / Г. Смирнов // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 12. – 2011. – Вып. 2. – С. 293–299.
24. Бистрицький С. Філософський образ культури та світ національного буття / С. Бистрицький // Феномен української культури: методологічні засади осмислення. – Київ : Фенікс, 1996. – С. 62–90.

THE HEURISTIC POTENTIAL OF THE THEORY OF N. LUHMANN COMMUNITY TO ACHIEVE SOCIAL NEGENTROPY

Oleksandr Naydonov

*National Academy of pedagogical sciences in Ukraine,
Institute of higher education,
Department of internationalization of higher education
Bastionna str., 9, 01014, Kyiv, Ukraine*

Social negentropy society, including Ukrainian, achieved through the organization of communication through meaning. All social subsystems important to strengthen the semantic part of its activities, through the goal-setting, regulation and planning.

Key words: operational closure, structural determination, Umwelt, autopoiesis, communication, semantic horizon, rationality, meaning, goal-setting, regulation, planning.

УДК (520)/769.2

МОГУТНІЙ АТОМ ЯК СИМВОЛ ПЕРЕРОДЖЕННЯ ЯПОНІЇ

Костянтин Райхерт

*Одеський національний університет імені І.І. Мечникова,
філософський факультет, кафедра філософії та методології пізнання
вул. Дворянська, 2, 65082, м. Одеса, Україна*

Розкриваються причини того, чому персонаж японського анімаційного фільму «Могутній Атом» Осаму Тедзука вважається символом медійного та культурного перевороту в Японії в 1960-х роках. Людиноподібний робот Могутній Атом став символом медійного та культурного перевороту в Японії 1960-х років завдяки тому, що він уособив можливість символічного безсмертя й тим самим – символічного переродження Японії після ядерного бомбардування американцями Хіросіми та Нагасаки в 1945 році.

Ключові слова: Японія, медіа, манга, аніме, символічне безсмертя.

2013 року Бюро інформації з манга, анімації, ігор і медіа-мистецтва при Агенції з культурних справ Японії оприлюднило доповідь під назвою «Путівник з японської анімації: історія аніме про роботів» (яп. 日本アニメーションガイド: ロボットアニメ編, «Ніхон анімесьон гайдо: роботто аніме-хен», англ. «Japanese Animation Guide: The History of Robot Anime»). Таку доповідь навряд чи можна було очікувати від офіційної урядової структури, навіть якщо вона безпосередньо пов'язана з політикою у сфері культури. Проте треба звернути увагу на той факт, що Агенція з культурних справ Японії, щось на кшталт японського міністерства культури, створила спеціальне бюро, яке опікується справами у сфері таких медійних феноменів, як японські комікси (манга), японська анімація (аніме), японські відео- та комп'ютерні ігри й медіа-мистецтва. У такому плані, можливо, доповіді з історії анімації про роботів для культурної політики Японії є чимось буденним.

Дійсно, для японської культурної політики доповідь з історії аніме про роботів не є чимось надзвичайним, якщо зважати на той факт, що з 2002 року японський уряд проводить політику м'якої влади, так звану «Круту Японію» (англ. “Cool Japan”, яп. クールジャパン, «Куру Дзяпан»). Як зазначає Дуглас Мак-Грей у статті «Японська валова національна крутизна» (“Japan’s Gross National Cool”), Японія «перетворюється на наддержаву» завдяки своєму культурному впливу, який вона розповсюджує через J-рор, мангу, аніме, моду, кіно, побутову електроніку, архітектуру, національну кухню та феномен чарівності (cuteness), наприклад, “Hello, Kitty” [1]. Усе це складає «Круту Японію», стратегічний культурний експорт Японії.

Цікавим є вибір теми для доповіді: історія аніме про роботів, тобто історія того, що шанувальники аніме та манга називають «меха»¹. Пояснення такого вибору теми можна знайти у вступних словах одного з авторів доповіді – критика аніме Рюсуке Хікава: «Початок післявоєнної японської анімації (аніме) можна знайти в серіалі про роботів «Могутній Атом» («Астробой»), який був показаний тоді ще новітнім засобом масової інформації, телебаченням, у період високого зростання економіки Японії в 1960-х рр. Його поява знаменувала собою поширення популярності телевізійного аніме, головним чином засновано-

¹ Більш докладно про жанр меха в японських коміксах і анімації та про філософію цього жанру див. [3].

го на науково-фантастичних оповіданнях та фільмах, які були інспіровані американською культурою. Це була ера драматичних змін для японської культури, індустрії й суспільства. Наука й технологія обіцяли забезпечити економічне зростання; поява нуклеарної родини трансформувала соціальні структури. Віддзеркалюючи цей культурний переворот, аніме пережило період швидкого зростання, яке призвело до створення інноваційно нових візуальних і наративних технік» [2, с. 1].

Отже, у 1960-х рр. в Японії відбувся певний медійний і культурний переворот завдяки меха-аніме, що відоме як «Могутній Атом»: новий засіб масової інформації – аніме – вийшов на авансцену історії культури як Японії, так і всього світу. Більше того, символом цього перевороту стає герой аніме Могутній Атом – штучно створений робот. На нашу думку, він постає не просто як уявний культурний герой, а як символ переродження післявоєнної Японії. Це й обумовлює наше звернення до цього персонажа в запропонованій роботі. Тому метою дослідження є розкриття Могутнього Атома як символу переродження Японії.

Персонаж «Могутній Атом» (яп. 鉄腕アトム, Тецуван Атому, англ. Astroboy) був створений О. Тедзукою в 1951 році. Уперше цей персонаж з'явився в манзі під назвою «Посол Атом» (яп. アトム大使, «Атому тайсі», англ. "Ambassador Atom") [4]. Сюжет манги такий. Інша планета, ідентична Землі, вибухнула. Мешканцям цієї планети ледве вдається врятуватися на космічних кораблях. Вони були змушені блукати космосом у пошуках нової планети, нової домівки протягом двох тисяч років. Крім великих вух (результат життя в невагомості), вони нічим не відрізняються від людей, тому коли вони відкривають Землю й вирішують оселитися на ній, то виявляють паралельний світ, населений їхніми людськими двійниками. Спочатку інопланетяни та земляни добре уживалися одне з одним, проте дуже скоро між ними виникла боротьба за їжу. Тим часом доктор Тенма, блискучий очільник Міністерства науки Японії, втрачає свого улюбленого сина Тобіо в автокатастрофі. Не маючи сил пережити втрату сина, доктор витрачає ресурси міністерства та рік свого життя на створення високорозвиненого хлопчика-робота, який мав би замінити Тобіо. Приємний на перший погляд хлопчик-робот має атомний генератор потужністю сто тисяч кінських сил, комп'ютер замість мозку (з допомогою комп'ютера робот зміг вивчити шістдесят мов і математику), реактивні двигуни, вмонтовані в ноги робота (це дозволяє роботу літати), вказівні пальці, які перетворюються на лазери, кулемети в стегнах, потужні ліхтарики в очах та здатність чути, що перевершує людський слух у тисячі разів. Однак коли Тенма зрозумів, що хлопчик-робот Атом ніколи не виросте, як справжня людська дитина, доктор став психічно невірноваженим. Він розробляє спеціальну рідину-усадку та спільно з бандою таємної поліції, яку він називає «Бригада червоних сорочок», вирішує напасти на інопланетян, використовуючи водні пістолети, заряджені розробленою ним рідиною. Рідина має зменшити в розмірах інопланетян. Атом, нажаханий діями доктора, постає проти свого «батька» та намагається його зупинити, тоді як інопланетяни погрожують знищити землян водневими бомбами. Атомові вдається зупинити інопланетян, ставши послом миру. Він пропонує землянам та інопланетянам разом полетіти на іншу планету, Марс чи Венеру, та на знак щирості залишає інопланетянам свою голову.

У такій дисципліні, як anime and manga studies (дослідження аніме та манги), існує багато різноманітних досліджень, присвячених «Могутньому Атому» О. Тедзуки. Наприклад, Фредерік Шодт опублікував у 2007 р. роботу під назвою «Есе по Астробою: Тедзука, Могутній Атом та манга / аніме-революція». У цій роботі Шодт простежує історію виникнення феномена «Могутній Атом» [5]. Інший дослідник, Марк Стайнберг, присвятив цілу низку статей феномену Могутнього Атома в японській культурі [6–8].

Проте в контексті нашого дослідження найбільш цікавою є робота Енн Еллісон «Тисячолітні монстри: японські іграшки та глобальна уява». Один із розділів цієї роботи присвячений Могутньому Атому: «Історія про Могутнього Атома народилася під час іноземної окупації Японії й у період національної реконструкції, коли *гідзюцу ріккоку* (*gijutsu rikkoku*) – побудова держави через технології – була в центрі національної політики відбудови країни як індустріальної сили. Перед лицем нестачі сировини (навіть у добрі часи) Японія могла досягти успіху як торгова нація лише тоді, коли вона мала би змогу виробляти товари, які були бажаними та конкурентоспроможними на експортному ринку. В основі цих продуктів та індустріальних процесів лежала технологія» [9, с. 55–56]. Японське суспільство потребувало певного міфу: «Як машини використовувалися для відбудови нації після війни, так і роботи стали фантазіями післявоєнної ери, за допомогою яких японці створили нове уявлення про державу та самих себе. Атом був міфічним роботом, який вів країну та її народ у нову еру технонаціоналізму» [9, с. 56].

Отже, Могутній Атом постає як міфічний робот, символ нової ери технонаціоналізму Японії. У такому разі історію про народження Могутнього Атома треба прочитувати як певний міф. Далі ми запропонуємо свою інтерпретацію «міфу про Могутній Атом».

Ми вважаємо, що міф про Могутній Атом пов'язаний із так званим «японським технонаціоналізмом». Ось що говорить про японський технонаціоналізм американський політолог Річард Дж. Семюелз: «Технологія була справою національної безпеки та набором вірувань і практик, що складають таке бачення, яке можна назвати «технонаціоналізмом». Національні лідери імперської Японії після безлічі дебатів, незважаючи на іноді виразні неузгодженості, прийшли до формули «військового технонаціоналізму», яка мала підсилити економічну та військову безпеку водночас. Незважаючи на поразку в тихоокеанській кампанії, післявоєнні японські проєктувальники успадкували інститути військового технонаціоналізму й виплекані ними творчі здібності. Деякі шукали спосіб реконструювати довоєнну парадигму. Інші боролися за стабілізацію економіки й умиротворення її керівників. Але ніхто з них не протестував проти виняткової значущості опанування, поширення та вивчення технології; ніхто не протестував проти технонаціональної парадигми. Період із 1945 по 1955 р. був критичним у визначенні того, буде японська національна система інновацій керуватися військовими чи комерційними мотивами» [10, с. 33–34].

Міф про Могутній Атом є критичним осмисленням японського технонаціоналізму, можна сказати, соціальною критикою японського технонаціоналізму. Припускаємо, що доктор Тенма уособлює технологію. Звичайно, можна було б трактувати персонаж доктора Тенма як науку, проте тут треба зважати на політику відбудови держави через *технології*, «*гідзюцу ріккоку*» (яп. 技術立国 «технологічно орієнтована країна»). Саме через це в нашій інтерпретації доктор Тенма уособлює технологію (або технології).

Першим сином доктора Тенма був Тобіо. Тобіо уособлює мілітаризовану Японію, дії якої призвели до Другої світової війни. Як відомо, Японія програла цю війну. Більше того, Японія була зруйнована й окупована іноземними військами, передусім американськими. За сюжетом манги «Посол Атом» Тобіо загинув у дорожньо-транспортній пригоді. Отже, померлий Тобіо уособлює зруйновану мілітаризовану Японію, причому Японію, доведену до зруйнування через застосування технологій, спрямованих на війну.

На відміну від Тобіо, другий «син» доктора Тенма, Могутній Атом, уособлює мирну Японію, Японію, яка використовує технології в мирних цілях. Могутній Атом є уособленням конверсії військово-промислового виробництва в Японії. Наявність у Могутнього Атома лазерів і кулеметів – це посилення на військові технології, проте Могутній Атом творить добро, отже, ця військова технологія перетворюється на мирну. Це і є конверсія військово-промисло-

вого виробництва в Японії. Через образ Могутнього Атома Осаму Тедзука критикує військовий технаціоналізм і підтримує комерційний технаціоналізм. Для Осаму Тедзуки Могутній Атом був уособленням позитивного погляду на технології майбутнього. Як відзначає Тімоті Хорняк, Могутній Атом уособлює глибоко вкорінене післявоєнне бачення пацифізму й технологій, яке є невичерпним джерелом майже універсальної домовленості серед теоретиків, дослідників і інженерів щодо того, що роботи можуть бути не лише друзями людей, але, можливо, і рятівниками країни [11, с. 43]. Можна навіть вважати, що створений Осаму Тедзукою міф про Могутній Атом був частиною дебатів навколо технаціональної парадигми Японії: Осаму Тедзука таким чином виступав на боці комерційного технаціоналізму. Так чи інакше, але образ Могутнього Атома є символом переродження японського військового технаціоналізму на комерційний, а значить – символом переродження Японії як такої.

Однак лише соціальною критикою символічне значення Могутнього Атома для японської культури та суспільства не можна пояснити, бо вона не відповідає на запитання, чому образ Могутнього Атома припав до душі мільйонам японців. Щоб відповісти на нього, треба звернутися до соціальної психології японців у післявоєнний час.

Американський психотерапевт Роберт Ліфтон на основі психологічних концепцій З. Фрейда та К. Юнга розробив концепцію символічного безсмертя. Ось що Р. Ліфтон говорить про символічне безсмертя: «Ми акцентуємо увагу не лише на завершеності смерті (*the finality of death*), але й на людській потребі у відчутті історичного зв'язку поза індивідуальним життям. Ми потребуємо розробки понять, образності та символів, адекватних відчуттю значущості досвіду. Цей психологічний процес створення значущих образів лежить в основі того, що ми відтепер будемо називати «символічним безсмертям». Ми можемо побачити відчуття символічного безсмертя як відображення спорідненості людини з усіма, хто жив до неї, та всіма, хто буде жити після неї. Ця спорідненість виражається в багатьох видах символізації, які дозволяють брати участь у житті, не заперечуючи реальність смерті. Без цього корегувального відчуття прихильності до цілей і принципів, що керують людиною, повсякденний процес становлення, який ми обговорюємо (а також здатність відчувати себе як удома в цьому світі), не може бути стійким. Коли люди вірять у такі культурні проекти й вираження, вони відчують прихильність до людей, до їхньої біології та до їхньої історії. Вони відчують безсмертя, що робить можливим продовження активного життя. Це відчуття безсмертя (*sense of immortality*) виражається в п'ятих станах (*modes*) чи категоріях: біологічному (*biological*), творчому (*creative*), теологічному (*theological*), природному (*natural*) та досвідному (*experiential*)» [12, с. 34].

Біологічне безсмертя – це віра в те, що людина буде жити у своїх дітях і в дітях своїх дітей. *Творче безсмертя* – це віра в те, що людина буде жити у своїх творах і у творах тих людей, на яких вони будуть впливати. *Теологічне безсмертя* – це безсмертя, віру в яке пропонують різні релігійні вчення. *Природне безсмертя* досягається через нерозривний зв'язок із природою: «Що б не сталося з людством, дерева, гори, моря та річки вціліють. Частково з цієї причини ми постійно повертаємося до природи, хоча б на короткий проміжок часу, щоб духовно оновитися й відродитися» [12, с. 36]. *Досвідне безсмертя* також називається «досвідною трансцендентністю». Воно залежить в основному від психологічного стану людини: «Цей стан є досвідом осягнення або захоплення, який здобуваєш і знову втрачаєш. Поняття «трансцендентність», що означає «виходити за межі», відсилає до відчуття буття поза межами й відмежовує від звичайного повсякденного життя. Моменти трансцендентності мають екстатичну якість, та й саме слово «екстаз» означає «стояти за межами» – бути поза собою. У цьому сенсі моменти досвідної трансцендентності є моментами буття поза межами прозаїчного життя та поза смертю» [12, с. 36–37].

Проте можливі такі ситуації, коли символічне безсмертя й усі його п'ять станів опиняються під загрозою: неможливість досвіду символічного безсмертя на будь-якому рівні (біологічному, творчому, теологічному, природному чи трансцендентному) унеможлиблює існування людини як такої, залишає її без сенсу життя. На думку Р. Ліфтона [13], із такою ситуацією вперше зіткнулися японці в серпні 1945 року, коли американці скинули атомні бомби на Хіросіму та Нагасакі. Атомна зброя – це зброя масового ураження, яка не дає можливості символічного безсмертя ні в якому стані: вона може знищити людину як біологічний вид та взагалі все природне й культурне; вона не дає змоги отримати досвідну трансцендентність, бо знищує повсякденне, за межі якого можна вийти в екстазі; вона ставить під сумнів існування надприродного, бо веде до зруйнування цілого світу.

Наша думка така: через ядерне бомбардування Хіросіми та Нагасакі було унеможливлене символічне безсмертя японців і Японії. Зброя масового ураження зробила неможливим символічне відродження чи переродження людини. Це дуже вплинуло на світосприйняття цілої японської нації. І саме це призвело до такої шаленої популярності Могутнього Атома. Чому? Тому що Могутній Атом – людиноподібний робот.

Ядерне бомбардування Хіросіми та Нагасакі відкрило для Японії постатомну еру та поставило запитання: як упоратися із загрозами від ядерної зброї? Хто буде наглядати за застосуванням ядерної зброї та хто матиме зиск від цього? До яких змін для людства, Землі, Японії це призведе? Без відповідей на ці запитання не може бути й мови про майбутнє, а значить – і про символічне безсмертя. Пошук відповідей на ці запитання символічно відображав крихкість власної ідентичності Японії на світовій арені після Другої світової війни. У якомусь сенсі Могутній Атом на символічному рівні давав відповіді на ці запитання. Могутній Атом постав постлюдиною й техногероем, для якого не були страшними ядерна зброя та наслідки її застосування. Це давало змогу вірити в утопічне майбутнє та національне переродження, реконструкцію й реіндустріалізацію Японії. Тому Могутній Атом утілює можливість символічного безсмертя японців і Японії. Як тільки з'являється така можливість, то стає можливим і переродження цілої нації.

Отже, людиноподібний робот Могутній Атом може розглядатися як символ переродження Японії, оскільки він уособлює можливість символічного безсмертя Японії після ядерного бомбардування Хіросіми та Нагасакі.

Список використаної літератури

1. McGray D. Japan's Gross National Cool / D. McGray // Foreign Policy. 1 May 2002. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.douglasmcgray.com/cool-japan.html>.
2. Hikawa R. Japanese Animation Guide: The History of Robot Anime. Commissioned by Japan's Agency for Cultural Affairs Manga, Animation, Games, and Media Art Information Bureau / R. Hikawa, K. Inoue, D. Sawaki ; trans. Matt Alt. – Tokyo : Mori Building Co., 2013. – 55 p.
3. Maradin N. Mecha: Expressions of Cultural Influences and Differences Demonstrated in Science Fiction Mechanical Design / N. Maradin. – Pittsburgh : University of Pittsburgh, 2008. – 64 p.
4. Tezuka O. Astro Boy / O. Tezuka ; trans. F. Schodt. – Vol. 1. – Milwaukee : Dark Horse Manga, 2002. – 224 p.
5. Schodt F. The Astro Boy Essays : Osamu Tezuka, Mighty Atom, and the Manga / F. Schodt // Anime Revolution. – Berkeley : Stone Bridge Press, 2007. – 248 p.
6. Steinberg M. Anytime, Anywhere: Tetsuwan Atomu Stickers and the Emergence of Character Merchandizing / M. Steinberg // Theory, Culture & Society. – 2009. – Vol. 26. – № 3–4. – P. 113–138.
7. Steinberg M. Copying Atomu / M. Steinberg // Mechademia. – 2014. – № 8. – P. 127–136.

8. Steinberg M. Immobile Sections and Trans-series Movement: Astroboy and the Emergence of Anime / M. Steinberg // *Animation: An Interdisciplinary Journal*. – 2006. – Vol. 1. – № 2. – P. 190–206.
9. Allison A. *Millennial Monsters: Japanese Toys and the Global Imagination* / A. Allison. – Oakland : University of California Press, 2006. – 356 p.
10. Samuels R. «Rich Nation, Strong Army»: National Security and the Technological Transformation of Japan / R. Samuels. – Ithaca : Cornell University Press, 1996. – 480 p.
11. Hornyak T. *Loving the Machine: the Art and the Science of Japanese Robots* / T. Hornyak. – Tokyo; New York; London : Kodansha International, 2006. – 160 p.
12. Lifton R. Symbolic immortality / R. Lifton, E. Olson // *Death, Mourning, and Burial: A Cross-Cultural Reader* / ed. A. Robben. – N.Y. : Wiley-Blackwell, 2005. – P. 32–39.
13. Lifton R. Hiroshima in America: A Half Century of Denial / R. Lifton, G. Mitchell. – N.Y. : Avon, 1995. – 426 p.

ASTROBOY AS A SYMBOL OF THE REBIRTH OF JAPAN

Konstantin Rayhert

*Odessa I. I. Mechnikov National University,
Faculty of Philosophy, Department of Philosophy and Methodology of Knowledge
Dvoryanskaya str., 2, Odessa, Ukraine, 65082*

The study exposes the reasons why the character of Osamu Tezuka's animated film "Astroboy" (originally "Tetsuwan Atom", "Mighty Atom") is considered as the symbol of the media and cultural turn in Japan in 1960s. Humanoid robot Astroboy became the symbol of the media and cultural turn in Japan in 1960s because he personified the chance of the symbolic immortality and thereby the symbolic rebirth of Japan after the atomic bombings of Hiroshima and Nagasaki in 1945.

Key words: Japan, media, manga, anime, symbolic immortality.

УДК 17-054,4

ФІЛОСОФІЯ ПРОСТОРОВОГО РОЗВИТКУ МІСТ У КОНТЕКСТІ КОМУНІКАТИВНИХ ТЕОРІЙ

Галина Фесенко

*Харківський національний університет міського господарства
імені О.М. Бекетова, кафедра історії і культурології
узв. Куликівський, 12, 61002, м. Харків, Україна*

Урбаністичні трансформації публічного простору проаналізовано шляхом кореляції типів міського планування та комунікативних теорій. Окреслюються проактивні практики містян, що ревіталізують урбан-простір через перспективу концептуального проектування «нової культурної реальності».

Ключові слова: партисипативне місто, комунікації, публічний простір, урбаністичні трансформації, інтерсуб'єктність.

Сучасні розмисли про місто як специфічну соціопросторову локацію торкаються різноманітних способів людського буття, де «розміщуються» особистісні смисли, виявляється суб'єктність. Міста є «концетраторами» ділової активності, таланту, можливостей для розвитку людського потенціалу. У сучасному урбаністичному світі, який щоразу стає «тіснішим», спостерігаються системні зміни у комунікаціях: з одного боку, людина зіштовхується із проблемами «виключення» з комунікаційного простору, перебування у «конфліктних просторах», породжених комбінацією економічних, політичних, ідеологічних, релігійних чинників; з іншого – з'являються принципово нові способи інтеграції людини у соціокультурне середовище міста, «культури зустрічі», що створюють відчуття єдності, солідарності, поваги до культурного різноманіття.

У такій ситуації актуальності набувають філософсько-урбаністичні візії щодо включення суб'єктів у публічний простір та «становлення разом». Відповідно, виникає потреба у спеціальному осмисленні просторового розвитку міст у комунікативному контексті, зокрема окреслення міських локацій інтерсуб'єктності. Комунікативні підходи до осмислення публічних соціопросторів вимагають окреслення та рефлексії різноманітних типів інтерсуб'єктивності і процесів: співтворення, збереження – підтримки та перетворення міських ландшафтів.

На теперішній час комунікаційні простори міст стають об'єктами різноманітних міждисциплінарних розвідок. Водночас культурфілософське окреслення «міського середовища» у контексті проблематики інтерактивності на локальному рівні є новим дослідницьким завданням для вітчизняної гуманітаристики.

Урбан-філософські дискурси «міського середовища» набувають значимості не тільки на теоретико-методологічному рівні, а й у зв'язку із важливими практичними завданнями. Українські міста, що тривалий час формувались у рамках модерної традиції містобудування, потребують ревіталізації міських просторів. Наразі існує нагальна потреба в розробці відповідних концептуальних підходів для просторово-архітектурних рішень щодо формування просторів міст за принципами інклюзивності, інтерактивності тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчив, що публічні простори розглядаються урбаністикою у фокусі як фізичних параметрів, так і соціальних. Дослідники презентують історію урбаністичних трансформацій, у якій чітко простежуються настанови

архітекторів та проектувальників щодо визначення ролі публічних просторів у модерних/постмодерних міських ландшафтах. Зокрема, дослідження Джейн Джекобс про розвиток американських міст («Смерть і життя великих американських міст») мало великий вплив на роздуми американських та європейських урбаністів про важливість різноманітних форм суспільного життя у публічних локаціях міста. Зв'язок між якістю міського життя і просторовими характеристиками міста був також зафіксований протягом цього ж періоду.

Так, для данського урбаніста Яна Гейла комунальний простір (communal space) є не лише важливою формою повсякденних соціальних практик, а й формою творення міського простору [1]. Також він разом із Ларсом Джемзе досліджує феномен «нових міських просторів» на прикладах трансформацій публічних просторів європейських міст. Творення публічних просторів нового типу постає у результаті урбан-тенденцій «лікування міст» як локації для суспільного життя, де можливий безпосередній контакт між людьми, інтер-суб'єктивність [2].

Історико-урбаністичний огляд «публічної арени» міст, здійснений урбаністами, показав, що проектувальники й архітектори протягом тривалого часу усвідомлювали виключно власну відповідальність за просторовий розвиток міст. Відсутність практик щодо залучення громадськості в розвиток міст призвело до «знемлювання» публічних просторів та соціальної відчуженості містян. Наразі відбуваються радикальні зміни в організації та способах використання публічного простору. Предметом спеціальної уваги стають тенденції до гуманізації європейських міст (Джанет Тібалдс, Джон Шорт) [3; 4]. Проте у соціологічних дослідженнях, як зазначав відомий американський урбаніст Едвард Соїя, переважала думка, що краще розглядати міста як простий фон або середовище для соціальних процесів [5, с. 132]. А значить, приділялося мало уваги пояснювальним можливостям, пов'язаним безпосередньо з процесами урбанізації.

Рівень і характер розробленості проблеми публічного простору міста у сучасному гуманітарному знанні роблять актуальним поєднання двох перспектив – комунікативної філософії й урбаністики – в єдиній теоретико-практичній площині. Урбан-філософські рефлексії простору мають охоплювати пізнання комунікативного контексту міського середовища. Концептом комунікацій, що окреслює людську взаємодію у світі, послуговується екзистенціалізм (Карл Ясперс), феноменологія (Едмунд Гуссерль, Мартін Гайдеггер), теорія комунікативної дії (Юрген Габермас), етика відповідальності (Карл-Отто Апель) та солідарності (Річард Рорті). Після теорії соціальної дії Макса Вебера вивчення комунікативних дій (інтерацій) Юргеном Габермасом було орієнтоване на те, щоб «парадигма пізнання предметів була заміненою на парадигму взаєморозуміння між суб'єктами, які здатні промовляти та діяти» [6, с. 288]. Сучасні дослідники реконструюють теорію комунікації як діалогічно-діалектичне поле, зокрема Роберт Крейг презентує модель комунікації як мета-модель, а комунікаційну теорію як метадискурсивну практику [7].

Нині у вітчизняній гуманітаристиці залишається епістемологічна потреба у витлумаченні комунікаційних параметрів міського простору. Комунікативні візії міста презентують вітчизняні дослідники – Марія Грищенко [8], Тетяна Корнієнко [9], Дінара Локтіонова [10], Олексій Мусієздов [11], Наталія Отріщенко [12], Аліна Солнишкіна [13] та ін. Також вітчизняною урбаністикою здійснюються спроби філософсько-урбаністичних рефлексій на прикладі українських міст (зокрема, Дніпропетровська [13]), а також європейських (на прикладі словенського міста Нова Гориця [14]). Мистецькі інтервенції у простір Нової Гориці постають важливими комунікативними практиками артикуляції «інших» голосів. У цілому комунікаційна опція філософії міста є складним дослідницьким завданням, на вирішення якого зорієнтоване представлене дослідження.

Метою цього дослідження є філософське осмислення соціо-просторового феномена міста щодо виявлення комунікативних особливостей окреслення різноманіття публічних просторів. Для досягнення поставленої мети пропонується розв'язати такі завдання: по-перше, репрезентувати історичну типологію міст через рівень залучення людини у міське середовище; по-друге, окреслити особливості публічних просторів через експлікацію форм повсякденного життя мешканців.

У повсякденному бутті містян, де збільшується частка приватних просторів, потреба у публічній присутності й у безпосередньому контакті з іншими людьми зростає і набуває нових сенсів. Публічний простір міста як середовище людської активності утворюється різноманітними контекстами їх присутності, зокрема такими надзвичайно важливими, як доступність, безпечність, мультикультурність тощо. Інформаційно-комунікативний контекст пов'язується насамперед із значенням міста як «місця для зустрічей» [14, с. 177], а також «почуттям спільності».

У модерних урбаністичних візіях інтерес до архітектури громадських просторів мав другорядне значення. Домінанта містобудівельних проектів 1930–1970-х років закріплювалась за просторовими рішеннями для транспортних магістралей. І лише у 1970-х роках розпочалася критика модернізму та пошук рішень щодо «якості міського простору» з погляду пішохідних повсякденних практик містян. Автомобілецентричні урбан-стратегії стали об'єктами критики через витіснення мешканців із вулиць і площ, а також екологічні проблеми міського середовища. З того часу і дотепер публічний простір і форми соціокультурної присутності у ньому перебувають у центрі уваги архітектурних дискусій про способи «лікування міста». Одночасно з архітектурним розвитком громадських просторів розробляються концептуальні параметри урбан-дизайну з «олюднення» публічних просторів, їх гуманізації [4].

Зміни комунікативно-просторових акцентів у міському середовищі стали основою для вироблення типології міст, запропонованої урбаністами [2]: традиційне, «захоплене», «залишене», «відвойоване». Традиційним містам, якими були середньовічні європейські міста, властивий просторовий баланс у використанні містянами публічних локацій: для зустрічей, ділової активності тощо. Вулиці і площі були пристосовані до різноманітних публічних заходів (міських зібрань, військових парадів, релігійних процесій та ін.). Відзначається, що у тих містах, де центральна частина зберігає середньовічну архітектурно-просторову структуру і вільна від автомобільного руху, спостерігаються сучасні версії традиційного використання публічного простору. Одним із найвідоміших прикладів міста, де архітектурно-просторова структура функціонує традиційним способом, є Венеція. Тут, як і багато століть тому, міський простір добре пристосований для різноманітних публічних заходів. Його архітектурний масштаб, розміри вулиць і площ, а також будівель та споруд перебувають у певній гармонії з людським відчуттям міського середовища та можливостями для пішохідного руху.

Дослідники відзначають, що у традиційних містах комунікації у публічних просторах орієнтовані на те, щоб незнайомці ставали частиною інтерактивної мережі, створюваної містянами. У традиційному місті прибулі з інших міст не могли залишатись на тривалий час чужими, їх або виганяли, або з ними знайомились [15, с. 26]. Можна відзначити, що у традиційному місті комунікаційні зв'язки переростають у справжні зустрічі, а тих, кого вважали чужинцем, – «тримались на відстані». Відомий мислитель-постмодерніст Зигмунд Бауман з цього приводу зазначав, що у середньовічному місті суспільні відносини (наприклад, між покупцями та продавцями на ринковій площі) будувались на основі спільних моральних норм, де безпека, справедливість і стабільність були вищими за прибуток

[15, с. 27]. Етичний вимір комунікаційної сфери спонукає дослідників звертатись до теорії комунікативних дій Юргена Габермаса, до двох типів соціальної дії: цілераціональної (має на меті вигоду та інтерес) і комунікативної (спрямованої на взаєморозуміння, консенсус, упорядкування норм, можливість діалогу) [16]. Підкреслюється, що комунікативна дія є соціальною за своєю суттю, вона немислима поза орієнтацією суб'єктів один на одного, без установки на співпрацю, тому є антропологічно фундаментальною для організації публічних просторів.

Інше уявлення про характер комунікацій у публічному просторі формується у «захоплених» автомобілями містах (*invaded cities*). Адже через своєрідну «узурпацію» автомобілями і місцями для паркування просторів вулиць і площ відбувається процес «просторового витіснення» пішоходів. Автомобільний рух «захопив» міські простори, які мали інше соціальне призначення, і, як наслідок, у містах залишилось не так багато локацій, до яких можна дістатися пішки. До того ж перебування у відкритому публічному просторі ускладнюється через ознаки забруднення (атмосферного, звукового і візуального).

Такі урбаністичні трансформації конструюють нові взаємовідносини людини і міста. Через відсутність просторів для активності пішоходів та екологічні проблеми публічне життя міста біднішає. У містах, що перебувають «в автомобільній облозі», люди намагаються уникати центральної частини міста й обмежують себе у комунікаціях з іншими. До того ж урбаністи відзначають скорочення архітектурно-просторової різноманітності у функціонуванні «захоплених міст», наприклад, через «вторгнення» у тканину міста великих офісних кварталів. Загальне соціальне зубожіння публічних локацій виявляється у тому, що містяни здійснюють лише найнеобхіднішу активність утилітарного характеру, а різноманітність комунікативних дій зникає.

У такому «залишеному» місті (*abandoned city*) повсякденна активність здійснюється переважно за допомогою автомобіля, тротуари перестають бути придатними для прогулянок, як у міських центрах, так і в житлових районах. Відповідно, багато видів комунікативної активності, традиційно пов'язаних із перебуванням у публічних місцях, зникають. У «залишених» містах відсутня повага до соціального різноманіття. Зокрема, діти, літні люди, інваліди, не маючи прав (або змоги) самостійно керувати автомобілем, стають залежними у своїй мобільності від інших, від тих, хто супроводжує та підтримує їхню рухливість. Руйнуються традиційні комунікативні системи, через що спостерігається «некомунікабельність» як крайня форма взаємного відчуження людей, розрив усіх соціальних зв'язків.

З метою «повернення» людини у центр міста урбаністи розробляють нові дизайн-рішення: переміщення у центр міста торговельних пасажів, проектування систем пішохідних мостів (*skywalks*), що б з'єднували магазини всередині будівель. У 1960–1970-х роках архітектори керувались ідеєю, що клієнтів треба «виманити» з їхніх авто у вільні від машин шопінг-вулиці для «більшого зосередження» на покупках. Слід зазначити, що публічні практики містян у таких центрах обмежені через комерційний характер центрів і не можуть відтворювати всю сукупність комунікативних дій, якими живиться суспільне життя у публічних місцях. Так, критики модерної урбаністики зазначають, що «у цих дуже стандартизованих, сучасних торговельних центрах немає місця для універсальності, гумору і демократії» [1].

Міський простір трансформується на користь пішоходів – розширюються тротуари, ліквідуються бар'єри (високі бордюри, залізобетонні паркани), збільшується кількість зелених насаджень, публічні локації облаштовуються вуличними меблями. Таким чином, занедбані, спустошені міста ніби запрошують мешканців повернутись і використовувати публічний про-

стір. Це, у свою чергу, сприяє утвердженню нетехнізованого бачення міських комунікацій, формує «ландшафт» для подолання антропологічної кризи, зокрема кризи міжособистісного буття (за Юргеном Габермасом і Карлом-Отто Апелем).

На сьогодні актуальними залишаються зусилля урбаністів щодо «відвоювання» публічних просторів (*reconquered city*) для різноманітної соціокультурної активності, формування нового, більш життєздатного балансу міських локацій (місць для зустрічей, ділової активності і різноманітної мобільності). Так, Френсіс Тібалдс у своїй роботі «Вироблення дружніх до людей міст» наголошує: «настав час, коли ми почали віддавати наші міста назад людям» [3]. Прагнення урбаністів привернути увагу до міста як «життєвого простору» поставило питання людиновимірного простору. У місцях, де простір великий та неспіврозмірний людині, виникає відчуття незатишності, знижується відчуття безпеки. Більш впевнено містяни почуваються на людних вулицях, коли у їхнє поле зору потрапляють привабливі споруди, відкриті вітрини та інші об'єкти. Також урбаністи зазначають, що ситуація, коли у міському просторі перебуває багато людей, є запорукою відчуття комфорту і захищеності. Комунікативна філософія вплинула на пошук способів та форм організації публічних просторів. Мешканці, маркуючи простір як «свій», окреслюють характер приналежності до нього, емоційну прив'язаність. Залежно від масштабу візії «своїм» (у порівнянні з «чужим») може бути окрема локація міста або населений пункт загалом [12].

Уся різноманітність міських просторів може розглядатись у контексті множинності повсякденних практик містян. Наприклад, люди інтегровані традиційною вулицею у різний спосіб: ринковий (через «шопінг»), соціокультурний (через різноманітні масові заходи – соціальні зібрання, святкування релігійних подій, фестивалі тощо). Значимі соціокультурні комунікації утворюють у місті місця діалогу, «місця вироблення смислів», а також підтримують у їхніх учасників відповідні почуття приналежності.

Увага міст до публічних просторів впливає і на розширення комунікативної активності. Важливою характеристикою публічних просторів має бути їхня інклюзивність, щоб усі особи і групи, кожен зі своїми смаками/потребами, могли мати «власні» простори, і щоб різноманітність і розподіл цих просторів були справедливими. Ідея про інклюзивне місто породжена комунікативною етикою, що передбачає консенсуально-дискурсивну легітимацію моральних норм на основі регулятивного принципу ідеальної комунікативної спільноти. Ян Гейл зазначає, що якісний міський простір існує там, де люди не відчувають обмежень у своїх правах, де на вулицях багато дітей, молоді, людей похилого віку, людей з інвалідністю, де просторовий розвиток здійснюється на принципах «доступності» [1]. Йдеться про феноменологічний досвід інакшості, діалог і його застосування для створення простору «соціокультурного різноманіття». Зокрема, важливим є соціокультурне ревіробництво простору, що відбувається на перетині національних і етнічних культур у мультикультурних містах, та розширює можливості для різних голосів, що мають бути почутими у діалогічному просторі.

Інтерактивність визначає динаміку просторових перетворень і постає реальною альтернативою таким дегуманізуючим тенденціям, як відчуження. Особлива увага приділяється комунікаційним діям на «території сусідства», у житлових кварталах, що виявляються різною «опційною активністю» (наприклад, дитяча гра, зустрічі, привітання, комунікаційна активність) або пасивними контактами (тобто просто бачити і чути інших людей). Ян Гейл виокремлює три типи активності у публічному просторі «буття серед будинків»: необхідні, додаткові та громадянський. Необхідні – більшою мірою обов'язкові, що мають здійснюватися за будь яких умов (ходити до школи, на роботу, в магазини тощо). Додаткова активність – це дозвілля за умов «сприятливого фізичного простору», коли локації

«запрошують» людей зупинитись, відпочити, пограти тощо. Звертається увага на таку закономірність: чим більше часу люди проводять на відкритому повітрі, тим частіше вони зустрічаються, тим більше вони розмовляють, у такому просторі можливий ширший спектр людської активності, зокрема – громадської.

Громадська активність у просторі «серед будинків» утворює своєрідну «комунальну тканину» міста. За Чарльзом Лендрі, автором теорії креативних міст, мешканці житлових кварталів здатні організуватись у соціальні мережі навколо питань «життєвих просторів». Горизонтальні соціальні мережі, «об'єднані місцем», постають прикладом ітерсуб'єктних комунікативних дій, які дозволяють громадам брати участь у більш широкому об'єднанні акторів для кращого реагування на складні питання місцевого значення [17, с. 16]. Ці мережі здатні виробляти міждисциплінарні рішення проблем і демонструвати спроможність підтримувати соціальну згуртованість і залучення до колективних дій. Це також стає демонстрацією важливої тенденції щодо зміцнення ролі міста як демократичного форуму і примноження соціального капіталу міста. Горизонтальні мережі, що з'єднують людей через відмінності, допомагають побудувати більш стійкі і творчі спільноти-місця з великим життєвим досвідом, як описував Анрі Лефевр. У цілому соціальні мережі утворюють «м'яку інфраструктуру» сучасних міст.

Особливою комунікаційною платформою для залучення усіх зацікавлених містян до вироблення спільного узгодженого публічного простору постає «партисипативне місто». Окреслюються «нові кордони» громадської відповідальності за міське середовище. Відповідно до розмислів Юргена Габермаса щодо етики дискурсу і комунікативної дії можна відзначити, що партисипативність стає умовою для пошуку рішень соціально значущих проблем, коли цінності, норми і правила життя стають явними [16, с. 163, 197]. Новий етичний запит до комунікаційних дій у міському просторі передбачає маркування мешканцями міських локацій як об'єктів «спільної турботи». Теорія комунікативних дій стала спробою дати відповідь на питання, як у сучасних умовах моральний вибір може бути дієвим, відповідальним і справедливим.

Звертається увага на те, що партисипативний публічний простір формується на тлі зміни просторової ролі міської еліти. Зокрема, Зигмунд Бауман відзначає, що вона перестала належати місцю, бо її турботи лежать деінде, у них немає інших зацікавлень, крім розваг, пов'язаних із містом, де розташовані їхні резиденції [18]. Леслі Грейсон та Кен Янг звертають увагу на роль громадської активності: «Якість життя, що стосується навколишнього середовища міста, охоплює не тільки фізичні характеристики місця, в якому живуть люди, а й соціальні атрибути цього середовища – відчуття єднання громади з міським простором, залучення громади («соціального серця міста») до процесів планування» [19]. Філософське підґрунтя для розв'язання проблем залучення громадян до вироблення/оновлення простору певною мірою забезпечує теорія комунікативної дії Юргена Габермаса. Йдеться про дискурс, у рамках якого створюються умови для вільного, неупередженого діалогу, що спрямований на досягнення консенсусу. Власне ітерсуб'єктність стає вихідною ідеєю про містян як перетворюючу силу для міських просторів.

Оновлення міського простору потребує інтерактивних технологій, спроможних створювати та підтримувати взаємодію і перебувати у режимі діалогу з членами громади [20, с. 56]. Через покращення добросусідства можна вирішувати проблему «дефіциту демократії», а це, у свою чергу, спонукає громаду надавати мешканцям можливість більше впливати на рішення, що торкаються їхніх житлових районів; заохочувати постійний діалог між владою і жителями, адже це також допомагає будувати довірчі відносини між мешканцями. Через збільшення «духу участі» містян відбувається і розширення їхньої просторо-

вої відповідальності (наприклад, відповідальність за прибудинковий простір). При цьому відзначається, що у пострадянських містах склалась така урбан-ситуація, коли у містян ще не вироблено сталої активності та розвинуеного відчуття відповідальності за міське середовище, переважає патріархальність у просторовому баченні відповідальності, свідомо «ізоляція» або відчуженість містян від колективного буття на рівні місцевих громад. Втім, публічний простір відтворюється не тільки фаховими архітекторами, ландшафтними дизайнерами, а й турботою містян. «Сьогодні всі ми урбаністи», – стверджує соціолог Едвард Сойя [5, с. 140]. Індивідуальний внесок містян може виявлятися у практиках тактичного урбанізму (наприклад, декоруванні фасадів будинків, організації «публічних міст»). Філософське підґрунтя такої комунікації людини з навколишнім середовищем можна відшукати в екзистенційних ідеях про творчість. Творчі дії, слідуючи логіці Карла Ясперса, можуть бути результатом «виходу за рамки» повсякденного досвіду й усвідомлення власної творчості як свободи. Така екзистенційна комунікація ґрунтується на взаємності, відкритості та єднанні з іншими, виявляється у різноманітних соціальних, екологічних практиках [7] міського дизайну. «Інтерактивний дизайн» розглядається як якісно нові та особливі комунікативні дії у постіндустріальному суспільстві [21, с. 50], зокрема спрямовані на артикуляцію культурного життя міських кварталів. Сукупність комунікативних дій, що живляться «креативними ресурсами» [17], утворює міські локації культурними, творчими та мистецькими засобами.

Отже, запропонований у дослідженні смислотворчий горизонт філософсько-комунікаційного витлумачення міського середовища дозволив окреслити своєрідний історичний цикл у просторових трансформаціях міст від співмірних людині до «відчужених», далі – «повернення» людини у простір, що поступово «гуманізується» шляхом ревіталізації міського буття серед будинків. Ретроспективний огляд урбан-трансформацій засвідчив специфіку міських комунікацій у різних урбаністичних формах міст (традиційному, «захопленому», «залишеному», «відвоєваному») у діапазоні суб'єкт-об'єктних та суб'єкт-суб'єктних кореляцій. Культурфілософська позиція щодо людського буття як співбуття, що вимагає відкритості до іншого, дозволяє артикулювати параметри партисипативності публічного простору постмодерних міст. Діалогічна домінанта у міжсуб'єктній взаємодії породжує інтерактивний дизайн міського простору. Філософсько-комунікаційна опція міського простору як інтерсуб'єктного дозволяє виявити сутнісні взаємозв'язки між характером облаштування публічних просторів і рівнем діалогічно-консensusних комунікацій містян. Учасники комунікації, витворюючи у процесі свого спілкування різноманітні типи інтерактивності, водночас продукують нові просторові форми.

Філософсько-урбаністичне відтворення комунікативних моделей публічних просторів міста, на нашу думку, потребує подальшого поглибленого дослідження. Перспективи подальших розвідок можуть бути пов'язані з дослідженням партисипативного змісту міських практик ревіталізації публічних просторів.

Список використаної літератури

1. Gehl J. Life between buildings / Gehl J. – Copenhagen : The Danish Architectural Press, 2001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rudi.net/books/3610>.
2. Gehl J. New City Spaces / J. Gehl, L. Gemz. – 3rd ed. – Copenhagen : The Royal Danish Academy of Fine Arts School of Architecture, 2008. – 264 p.
3. Tibbalds F. Making people friendly towns. Improving the public environment in towns and cities / F. Tibbalds. – London – New York : Spoon Press ; Taylor & Francis Group, 2001. – 127 p.

4. Short J. The humane city: cities as if people matter / John R. Short. – Oxford, UK – New York, NY, USA : Basil Blackwell, 1989. – 184 p.
5. Соія Е. Как писать о городе с точки зрения пространства? / Е. Соія // Логос. – 2008. – № 3. – С. 130–140.
6. Габермас Ю. Філософський дискурс Модерну / Ю. Габермас ; перекл. з нім. В.М. Купліна. – К. : Четверта хвиля, 2001. – 424 с.
7. Craig R.T. Communication theory as a field / R.T. Craig // Communication Theory. – 1999. – Vol. 9. – Iss. 2. – P. 119–161.
8. Грищенко М. Публічний простір міста як об'єкт соціологічного дослідження / М. Грищенко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Соціологія». – 2016. – № 1 (7). – С. 31–38.
9. Корнієнко Т.А. Багатовимірність підходів до аналізу дизайну міського середовища: соціально-філософський контекст / Т.А. Корнієнко // Гуманітарний вісник ЗДІА. – 2013. – № 52. – С. 73–88.
10. Локтіонова Д.А. Місто та міський простір: реалії та перспективи (вітчизняний досвід) / Д.А. Локтіонова // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. – 2014. – Вип. 20. – С. 86–91.
11. Мусієздов А. «Общий язык тротуара»? : Критика дискурса публичных пространств / А. Мусієздов // Український соціологічний журнал. – 2014. – № 1–2. – С. 18–22.
12. Отріщенко Н. Своє і спільне: відповідальність мешканців за простір міста / Н. Отріщенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://prolab.in.ua/svoye-i-spilne-vidpovidalnist-meshkantsiv-za-prostir-mista>.
13. Солнишкіна А.А. Соціологічні аспекти дослідження соціального простору міста «образуміста» (на прикладі Дніпропетровська) / А.А. Солнишкіна // Український соціум. – 2010. – № 1 (32). – С. 50–58.
14. Фесенко Г. Культурно-філософське окреслення стратегій урбан-дизайну (на прикладі Нової Гориці, Словенія) / Г. Фесенко // Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Філософія». – 2016. – Т. 2. – № 11. – С. 177–184.
15. Бауман З. Город страхов, город надежд / З. Бауман // Логос. – 2008. – № 3 (66). – С. 24–53.
16. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / Ю. Хабермас. – СПб. : Наука, 2001. – 382 с.
17. Borrup T. Creativity in urban placemaking: horizontal networks and social equity in three cultural districts: A dissertation / Tom Borrup. – Antioch University, 2015. – 274 p.
18. Бауман З. Плинні часи. Життя в добу непевності / З. Бауман ; перекл. з пол. А. Марчинський. – К. : Критика, 2013. – 176 с.
19. Grayson L. Quality of life in cities: an overview and guide to the literature / L. Grayson, K. Young ; with an introd. R. Rogerson. – London : British Library & London Research Centre, 1994. – 148 p.
20. Hothi M. Neighbourliness + Empowerment = Wellbeing. Is there a formula for happy communities? / M. Hothi, N. Bacon, M. Brophy, G. Mulgan. – Manchester, 2007. – 60 p.
21. Schmitz N.M. Interaction design – design as interaction: on the emergence of design as a symbolic form of modern communication / N.M. Schmitz // Total interaction: theory and practice of a new paradigm for the design disciplines. – Basel : Birkhäuser, 2005. – P. 42–51.

THE PHILOSOPHY OF SPATIAL URBAN DEVELOPMENT IN THE CONTEXT OF COMMUNICATION THEORY

Galyna Fesenko

*O.M. Beketov National University of Urban Economy,
Department of history and cultural studies
Kulikovskyi uzv, 12, 61002, Kharkiv, Ukraine*

The urban transformations of the public space analyzed by correlation of urban planning types and communication theories. The proactive practices of citizens that re-vitalize urban space considered in the perspective of conceptual design of the “new cultural reality”.

Key words: participatory city, communication, public space, urban transformation, inter-subjectness.

ГУМАНІСТИЧНІ ІДЕЇ ФІЛОСОФІЇ АБУ БАКРА АР-РАЗІ

Rahim Amir Husseyin

*Одеський національний університет імені І.І. Мечникова,
філософський факультет,
кафедра філософії і основ загальногуманітарного знання
вул. Новосельського, 64, 65082, м. Одеса, Україна*

Гуманізм є засадничою основою філософії видатного персидського мислителя IX – X ст. Абу Бакра ар-Разі. Людина в роботах ар-Разі постає найвеличнішою істотою, найкращим з усіх природних створінь. Значимість людини не залежить від її соціального походження, місця і статусу в суспільстві. З позицій гуманізму він стверджує, що Бог створив усіх людей рівними, критикує насильство й аморальну поведінку, розмірковує щодо обов'язків і образу життя філософа, проголошує євдемоністичний підхід до визначення сенсу життя.

Ключові слова: гуманізм, ісламська філософія, фальсафа, духовна медицина, етика, раціоналізм, мораль, перипатетизм, платонізм, доброчесність, євдемонізм.

Творче осмислення філософської спадщини минулого має особливе значення для розвитку сучасної філософської думки. Актуальність дослідження робіт представників філософської та суспільно-політичної думки визначається необхідністю ідентифікації нації в епоху глобалізації, висвітлення історії національної філософії і розробки національної ідеї. Сучасна філософія Ірану є продовженням тієї класичної традиції, що бере свій початок у стародавні часи і ніколи не переривалась, але не була належним чином оцінена істориками філософії. Внесок іранського народу, як і багатьох інших народів, у скарбницю світової культури величезний, тому вивчення творчості його вчених, філософів є однією із нагальних задач сучасних дослідників.

Актуальність окресленої проблеми визначається і тим, що темпи процесів глобалізації, пропаганда культури насильства, ігнорування загальнолюдських і релігійних цінностей вимагають звернення до людини, її внутрішнього світу і буття. У цій ситуації незмірно зростає необхідність дослідження практичної філософії, у якій найбільш повно розглядаються проблеми людського буття, морального самовдосконалення і духовних пошуків людини. Величезний інтерес у цьому аспекті становить творча спадщина видатного персидського мислителя IX – X ст. Абу Бакра ар-Разі.

Дослідження поглядів ар-Разі ведеться з п'яти основних напрямів: медичного, хімічного, філософського, математичного і фізичного. Втім, саме філософські роботи ар-Разі найменш досліджені у світовій історико-філософській науці. Серед дослідників творчості ар-Разі насамперед необхідно назвати іранських філософів: Мухаммад Наджамаді, Сайд Мухаммад Табатабаї, Аббас Ікбал, Мухаммад Муїн, Аліасгар Хікмат, Аліасгар Халабі, Махді Мухаккік. Світогляд ар-Разі також розглядається у роботах таджицьких учених: Г. Ашурова, А. Богоутдінова, М. Діноршоева, М. Мірбобоева, М. Осімі, А. Девонакулова, Ш. Муллоабдолова, А. Шамолова, Н. Негматова, М. Ісоєва, Х. Мірзозода, М. Раджабова, Н. Кулматова, Ф. Сіроджева, А. Шаріпова. Низка проблем середньовічної ісламської філософії стали предметом роздумів українських дослідників О. Борисової, М. Лубської, М. Якубовича, А. Ухтомського та ін. Однак філософська спадщина Абу Бакра ар-Разі в Україні залишається майже невідомою.

Метою дослідження є аналіз гуманістичних ідей філософії Абу Бакра ар-Разі.

Гуманізм як ідейна домінанта всієї світової культури, що утверджує цінність людини для суспільства і держави, є квінтесенцією антропологічного й аксіологічного антропоцентризму. В науковій літературі зазвичай відзначають, що гуманізм є суто європейським досягненням. Однак перш ніж утвердитись у суспільстві як цінність, гуманізм пройшов складний шлях оформлення своїх основних ідей і принципів. Ідеали гуманізму вперше були усвідомлені вже філософами стародавнього світу. Є. Фролова пропонує розглядати гуманізм як «історико-культурний, морально-культурний феномен, який характеризує ідейний настрій епохи, свідомість народів, які живуть у ній» [1, с. 64].

Розвиток філософської думки і загальне піднесення культури в мусульманському світі IX – XII ст. є невід'ємною частиною загальносвітової гуманістичної культурної традиції. Один із найвідоміших сучасних ісламських інтелектуалів Мохаммед Аркун відзначає: «... тривалий час невизнаним залишався арабський гуманізм, який отримав розвиток і розповсюдився на всьому середземноморському просторі приблизно між 800 і 1300 роками, тобто набагато раніше гуманістичного руху в Італії» [2]. На думку М. Аркуна, арабський гуманізм об'єднує філософську думку Стародавньої Греції, епохи еллінізму, іудео-християнську теологію та гуманістичні ідеї європейського Відродження. Мусульманські філософи зуміли поєднати античну філософську традицію з ісламом, у результаті чого виникла течія аль-фальсафа. Цей термін часто перекладають як «світська філософія», але його сенс набагато ширший. Професор М. Лубська відзначає, що особливістю фальсафа була її «близькість до життєвих речей, прагнення за допомогою філософії відповісти на практичні запити суспільства» [3, с. 142]. Основною рисою фальсафа став інтерес до людської особистості на рівні моралі, що свідчить про утвердження принципу гуманізму. Не лише в мусульманській філософії, а й у цілому в ісламі людина визнається однією із найвищих цінностей, іслам – це той шлях, що веде до розкриття людиною своєї сутності через відданість Богу.

Основною проблемою, на якій зосереджувалась увага середньовічної ісламської філософії, є формування духовно активної і досконалої людини. Найважливішою умовою формування духовної людини ісламські філософи вважали підкорення почуттів законам розуму, який є основою досконалої поведінки людини, на їхню думку, розумність і моральність невід'ємні одна від одної. Відмовляючись від законів розуму, людина позбавляє себе осмисленого, доброчесного життя, моральної чистоти, підпадає під дурний вплив, наслідки якого можуть бути трагічними. Перські філософи, поети і просвітителі, такі як Ібн Сіна, Абу Бакр ар-Разі, Нізам ал-Мульк, Аль-Біруні, Нізамі Гянджеві, Фарід ад-Дін Аттар, Джалаледдін Румі, Абу Хамід аль-Газалі, Сааді Шіразі та багато інших, вважали, що людина здатна розумом оцінити свої дії і вчинки.

Гуманістичний підхід є засадничим принципом усієї філософської системи Абу Бакра Мухаммада ібн Закаріа ар-Разі. Усі питання, що піднімались у його філософських роботах, найтіснішим чином були пов'язані з проблемами гуманізму. Людина в роботах ар-Разі постає найвеличнішою істотою, найкращим з усіх природних створінь. Значимість людини не залежить від її соціального походження, місця і статусу в суспільстві. Гуманізм Ар-Разі проявлявся і в його практичній діяльності: він завжди піклувався і допомагав бідним, для нього не існувало національних, релігійних чи расових меж і заборон.

Термін «духовна медицина» був широко поширеним на Сході. Всі середньовічні ісламські філософи вважали душу джерелом людських діянь – як моральних, так і аморальних, усіх якостей, властивостей, спонукань, тому «духовна медицина» була для них ученням про шляхи, засоби і методи виховання у людині високих моральних принципів, подолання низьких моральних якостей і вчинків. «Духов-

на медицина» у цьому контексті є синонімом поняття «етика». На думку ар-Разі, етика формує моральну свідомість, правильне уявлення про природу людини, її духовні сили, сенс життя і діяльності, сприяє задоволенню життям, досягненню щастя і позбавляє від страждань. Відомі декілька робіт різних авторів із цією назвою: Ал-Кінді, засновника арабської філософії, твір якого не зберігся до нашого часу, Абу Бакра ар-Разі, Абу ал-Фараджа Абу ар-Рахмана ібн Джавзі, Абу Ісхака Ібрахіма ібн Юсуфа Аш-Ширазі.

Гуманізм Абу Бакра ар-Разі виразно демонструє його діалог з Абухотамом Разі. Абу Бакр ар-Разі запитує в Абухотам Разі: «Яким чином Ви пізнали обов'язковість того, що Бог деяким племенам дає пророцьку місію, а інших позбавляє цього достоїнства і переваги? І ті, кому дав пророцьку місію, мають привілеї над іншими й очолюють народ, і цілі народи мають потребу в них?!» Абухотам Разі питає в Абу Бакра ар-Разі: «На твою думку, що повинен робити Бог із досконалим розумом?!» Абу Бакр ар-Разі відповідає: «Буде краще, якщо Бог, цілитель і милосердний, своїм досконалим розумом дав би всім своїм рабам можливість пізнати свої вигоди сьогодні та в майбутньому. І деяким людям не давав би переваги над іншими. Це ближче людській душі і розуму, ніж зробити окремих проводирями для інших. У результаті чого кожний клан висуває свого проводиря і не визнає проводиря іншого клану, за ними йде народ з мечами один на одного, і всіх охоплює горе і нещастя. Потім почнуться війни між ними, і в результаті вони загинуть, уже було багато випадків, коли на цьому шляху гинуло багато людей» [4, с. 17]. Судячи з цього діалогу, філософ визнає Бога тільки тоді, коли він пробуджує у серцях людей любов і доброзичливість, співчуття і милосердя, коли всі його дії спрямовані на благо народу, а не на шкоду йому. Ар-Разі досить правильно розумів сутність і зміст тих політичних і соціальних процесів, що відбувались у сучасному йому суспільстві. Він упевнений, що політична, соціальна, расова нерівність завжди стають причиною війни і зіткнень між народами, зверхність одного народу над іншим він вважав безпідставною. Причиною нерівноправності між народами він вважає не саме суспільство, а неправильне натхнення Бога стосовно своїх рабів. Ар-Разі прямо вказує: «... не давав би окремим людям перевагу над іншими» [4, с. 17].

Усупереч загальнопоширеним поглядам того часу ар-Разі не визнає ідеї богообраності і пророчої місії окремих народів. Із позицій гуманізму і людяності він стверджує, що Бог створив усіх людей рівними, тому жодний народ не може бути вищим за інші народи та претендувати на управління ними. На думку мислителя, Бог обрав людину серед усіх інших істот для того, щоб вона управляла ними, людина є посланцем Бога на землі, отже, немає жодних підстав для того, щоб та чи інша нація вважала себе богообраною. Ар-Разі підкреслював, що людині не потрібні пророки, які б наставляли її у житті, в пізнанні сутності добра, зла, користі і шкоди; людина рівна Богу, «якщо людський розум налаштований на дослідження і пошук, то він здатний пізнати все» [5, с. 24]. Закликаючи людей до розумної поведінки, філософ оспорує будь-яку користь від пророцьких чудес, а пророки та імами, на його думку, стали причиною загострення протиріч в ісламському суспільстві. Найціннішим подарунком Бога для людей є розум, людина мусить більше вивчати, досліджувати, аналізувати і порівнювати різні погляди, звільняючись тим самим від темряви невігластва і безглуздя; могутність, гідність і перевага людини виражаються у її наукових знаннях.

Рационалізм узагалі є стрижневою особливістю вчення ар-Разі, завдяки розуму людина не лише пізнає оточуючий її світ, а й пізнає саму себе, свій внутрішній духовний світ, свої здібності. Тому розум у філософа є провідною рисою людини, очолює усі інші її духовні якості, має правити нею. Розум мобілізує, дає можливість протистояти хвилиним, оманливим бажанням, пристрастям і поривам, він утримує людину від скоєння нерозважливих учинків, сприяє тому, щоб життя було сповнене сенсу і насолодами. На думку

ар-Разі, дії і вчинки людини, які не відповідають вимогам розуму, є аморальними. Подібні розмірковування відповідають сократичній традиції в античній філософії, з якою ісламські мислителі були не просто ознайомлені, а й розвивали у своїх роботах основні ідеї платонізму та перипатетизму. Тому погляди Сократа, який ототожнював моральність зі знанням, були відомі в ісламській філософській думці. Однак такої думки дотримувався не лише Сократ, ми можемо провести паралель між поглядами філософів, яких розділяли час, простір, культурні, релігійні і цивілізаційні відмінності: німецький філософ XVIII ст. І. Кант також вважав, що основу моралі необхідно шукати в людському розумі, бути моральним для нього означало бути розумним.

Місце людини в середньовічному суспільстві визначалося її становим походженням, посадою і майновим положенням. Ар-Разі, на відміну від загальновизнаних поглядів, вважав, що основними чеснотами людини є мудрість і вміння, розум, доброчинство і милосердя, благодіяння і любов до людей: «Мудреці не вважають багатими тих, хто має багатство. На їхню думку, багатими є ті, хто володіє професією...» [4, с. 17].

Розмірковуючи щодо політичного і соціального становища чиновників у суспільстві, філософ стверджує: «Якщо нам раптом випаде можливість опинитись у ще більш благополучному стані без насильства над душею і без введення її в оману, краще і бажаніше для нас відмовитись від переміщення у нього, бо нас усе одно не минуть ті нещастя і біди, які ми вище назвали, навіть після такого неймовірно легкого досягнення омріяного положення. Але якщо ми перейдемо у цей стан, то нам доведеться не змінювати навіть саму малість із того, що є опорою життєдіяльності нашого організму в сенсі їжі, напоїв, одягу й усіх інших атрибутів, які були властиві нашим первинним станам і звичкам, щоб наші душі не набули схильності до непомірних надмірностей і не звикли б до умов, які потім будуть наполегливо домагатися від нас у разі їх зникнення, а також для того, щоб із їх зникненням нас не спіткав би сум» [4, с. 106]. Крім того, посадою «ми маємо оволодіти за допомогою людської мудрості й переваги, покладаючи на свій розум, а не на свої захоплення і бажання» [4, с. 109]. Реальність була іншою: «захоплення і бажання» посадовців в Аббасидському халіфаті і державі Саманідів ставало важким тягарем для простого народу.

У роботі «Ознаки щастя і багатства» ар-Разі знову підкреслює, що людина є найкращим творінням Бога і природи, а любов до інших – найточнішою ознакою успіху і багатства: «Ознака успіху і багатства – душа людини має бути вільна від ненависті, злих намірів і ворожнечі... Людина має любити інших, намагатися виправити у них усе погане, і ніколи вона не повинна їх розбещувати» [4, с. 113]. Прагнення до добра є сутнісною характеристикою людини; намагання заподіяти комусь зло, радість із приводу нещастя і бід інших людей ар-Разі вважав ознакою глибокої моральної хвороби і наполягав на психічному та моральному лікуванні таких людей. Кожна людина повинна творити добро і приносити користь.

Ставлення ар-Разі до насильства також містить у собі гуманістичні цінності: він вважав насильство недопустимим як щодо іншого, так і до самого себе. Філософ наводить приклади насильницьких, антигуманних дій у релігійному житті різних народів: самоспалення індусів заради злиття з богом, відмова маніхейців від статевого життя, крайній аскетизм християнських монахів і деяких представників ісламу [5, с. 83]. Всі ці дії для мислителя є проявом насильства над людиною і нерозумного ставлення до себе. Водночас він допускає застосування насильницьких дій стосовно тих, хто навмисно завдає шкоду іншим людям чи суспільству.

Гуманістичний характер учення Абу Бакра ар-Разі проявляється і в його міркуваннях щодо обов'язків і способу життя філософа. Чесноти, які є обов'язковими для філософа, –

це справедливість, гуманність, єдність слова і вчинків. Моральний обов'язок філософа полягає у тому, щоб роз'яснити людям необхідність служити загальній справі й інтересам народу, розробити і розповсюджувати культуру спілкування, яка має ґрунтуватися на доброзичливих і дружніх відносинах. Задача філософа – пояснювати і доводити до людей необхідність порядності і згубності несправедливого життя, виховувати в них прагнення до доброчесної поведінки, освоєння професії як основи благополуччя і щасливого життя, взаємодопомоги як основи особистого щастя і суспільного порядку. Сам Абу Бакр ар-Разі, як і Сократ, будував своє життя відповідно до своїх переконань, реалізовував їх на практиці, прагнув захистити людей від фізичних і духовних страждань, насильства, допомагав їм відстоювати свою честь і гідність, інтереси і право на щастя.

Одним із проявів гуманізму Абу Бакра ар-Разі є його критика ницості, пороків. Критикуючи аморальні дії та вчинки, порочну поведінку, філософ ставив конкретні цілі: виправлення та вдосконалення моральних підвалин особистості і суспільства, забезпечення морального і фізичного здоров'я людини, духовного і морального прогресу суспільства, формування моральних засад радісного і щасливого життя. Мислитель переконаний у тому, що особистість, у якій переважають негативні, ниці моральні якості та мотивації, неминуче деградує і духовно, і фізично, і психічно, а її життя стає нестерпним. Абу Бакр ар-Разі як філософ-гуманіст приділяє багато уваги аналізу сутності моральних недугів, шляхів і засобів їх подолання. Він переконаний, що здатність людини приборкувати свою натуру є всеосяжною і загальнодоступною, тому «немає необхідності говорити про те, що між народами у цій справі існує перевага одного над іншим і величезна відмінність» [5, с. 26].

Людина в ар-Разі – це суспільна істота, тут його погляди збігаються з Аристотелем, він не уявляє людину поза суспільством і взаємної підтримки. Стати людиною, досягти моральної досконалості, щастя і благополуччя можливо тільки в суспільстві, людському оточенні. Поза суспільством окрема людина взагалі не може вижити, а якщо виживе, то її життя «буде диким, звірячим і грубим, бо вона буде позбавлена можливості людського співробітництва і підтримки, які роблять наше життя сприятливим і умиротвореним» [4, с. 135]. Люди можуть створити суспільство тільки разом, керуючись взаємодопомогою. Взаємодопомога як умова існування людського співтовариства зумовлена тим, що окрема людина не в змозі одночасно займатись усіма видами діяльності, які потребує її існування. Це спонукає людей до обміну продуктами своєї діяльності, взаємодопомоги і взаємодії. Саме це допомагає досягти не лише матеріальних благ, таких як благополуччя і добробут, а й спокою, щастя і моральної досконалості. Лише разом вони можуть подолати всі труднощі, створити державу з високою культурою. Ар-Разі бачив свій обов'язок як філософ, лікар, учитель у тому, щоб виховувати людей у дусі єдності, взаємодопомоги, соціальної рівності, моралі. В роботі «Духовна медицина» він наголошує: «Якщо людина буде проявляти справедливість і скромність, буде менш прискіпливою до інших людей, менш упертою і надокучливою з ними, то її будуть більше поважати» [5, с. 83].

У роботах філософа також піднімаються питання співмірності доходів і витрат, накопичення благ. Погляди ар-Разі на співмірність доходів і витрат, накопичення благ близькі до ареотологічної етики Аристотеля: доходи завжди мають перевищувати розходи, щоб була можливість накопичити блага на випадок непередбачених обставин, але під час накопичення благ необхідно дотримуватися міри, щоб у людях не розвивалася скнарість, яка негативно впливає на моральність [5, с. 74–75].

Основною і першочерговою задачею людини мислитель вважав навчання і виховання. У четвертій главі «Духовної медицини» він прямо вказує, що необхідно багато читати і навчатися для того, щоб стати справжньою людиною. Але, крім цього, людина повинна

виявити в собі всі недоліки і вади, тільки так можна позбавитись від них: «До тих пір, доки людина не побачить їх своїми очима і не розпізнає їх, вона не зможе їх позбутися» [5, с. 83].

Представляє інтерес демократична спрямованість учення Абу Бакра ар-Разі. Так, він щиро переконаний у тому, що дітей бідняків легше виховувати і прищеплювати їм добродісну поведінку, ніж дітям багатіїв і знаті: «Діти незаможних людей від того, що вони живуть бідно і скромно, можуть стати добродісними, бо їм, на відміну від інших, легше проявляти стриманість і долати труднощі виховання і навчання» [4, с. 146]. Його демократичні погляди, як і всі інші переконання, не були простою декларацією, вони підтверджувалися конкретними практичними діями. Крім усього іншого, ар-Разі написав роботу, в якій піднімалися питання надання медичної допомоги простим людям, для яких ця допомога була недоступною. Ця праця так і називається: «Той, кому лікар не доступний» (також відома як «Медицина бідних»).

Гуманізм філософа проявляється і в його евдемоністичному підході до визначення сенсу людського життя. Теорія моралі ар-Разі ґрунтується на принципі насолоди, з яким пов'язане вище благо – людське щастя. Усі питання життя людини він розглядає у контексті цього принципу. Під насолодою ар-Разі розуміє звільнення від страждань, головними умовами якого вважає забезпечення необхідними благами, розумний підхід до вирішення будь-яких проблем, передбачення наслідків своїх вчинків і діянь, підкорення усіх пристрастей розуму, подолання тих лихих звичаїв, що ведуть людину до нещастя.

Мислитель пов'язує насолоду з поміркованістю, почуттям міри: сенс насолоди у тому, щоб користуватись усіма благами, задовольняти природні потреби, але дотримуватись міри в усьому. Надмірна безперервна насолода призводить до страждань, позбавляє людину почуття справжнього задоволення. Вести розумне, здорове життя, уникати страждань, бути справедливим, моральним, добродісним, корисним іншим людям, служити їм, не боятися смерті – це основні вимоги теорії евдемонізму ар-Разі. Однак учений не був епігоном Епікура. Так, для давньогрецького філософа найкращим засобом запобігання страждань було самоусунення від тривог і небезпек, суспільних і державних справ, досягнення незалежності від зовнішніх умов; ар-Разі, навпаки, наполягає на соціальній активності, зобов'язує людину бути корисною суспільству, долати перешкоди, закликає людей виконувати свої суспільні обов'язки.

Таким чином, Абу Бакр ар-Разі як мислитель-гуманіст вважав людину найдостойнішою істотою, створеною Богом. Основою гуманізму для нього були турбота про народ, захист його від нещастя, правильне виховання, навчання і розвиток людської душі. Питання, які піднімались у його роботах, з огляду на свій загальнолюдський, глобальний характер не втратили актуальності й у нашій динамічній, сповненій соціально-духовними колізіями епосі. Серед них проблема людини, її сутності та духовних сил, значення розуму і виховання добродісності, взаємодопомоги як умови існування людського співтовариства, моральний прогрес людства.

Список використаної літератури

1. Фролова Е.А. Дискурс современной арабской философии / Е.А. Фролова. – М. : Языки славянских культур, 2012. – 72 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://iphras.ru/uplfile/smironov/mysl/issled/4/froldisl.pdf>.
2. Arkoun M. Peut-on parler d'humanisme aujourd'hui? / M. Arkoun [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.michel-david.fr/info/images/stories/mArkoun/ Humanisme-daujourd'hui.pdf>.
3. Лубська М.В. Особливості фальсафа у контексті створення, розробки ідеальних, уможлидних систем для реалізації суспільно-релігійних потреб / М.В. Лубська // Наукові

записки [Національного університету «Острозька академія»]. Серія «Історичне релігієзнавство». – 2010. – Вип. 3. – С. 132–142. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://eprints.ua.edu/490/1/12.pdf>.

4. Розй З. Мунтахаби осор / З. Розй. – Душанбе : Адиб, 1989. – 160 с.
5. Абу Бакр Ар-Рази. Духовная медицина / Абу Бакр Ар-Рази – Душанбе : Ирфон, 1990. – 88 с.

HUMANISTIC IDEAS OF ABU BAKR AR-RAZI'S PHILOSOPHY

Rahim Amir Hussain

*Odessa I.I. Mechnikov National University, Faculty of Philosophy,
Department of Philosophy and Fundamentals of Humanities
Novoselskyi Str., 64, 65082, Odesa, Ukraine*

Humanism is a fundamental principle of philosophy of the persian prominent thinker of IX – X centuries Abu Bakr ar-Razi. In the works of ar-Razi the human being is presented as the greatest being, the best of all beings of nature. The significance of a human doesn't depend on his origin, place and social status. From the standpoint of humanity he says that God created all people equal, criticizes the violence and immoral behavior, thinks about the duty and the way of philosopher's life, declares eudaemonistic approach to the definition of the meaning of life.

Key words: humanism, Islamic philosophy, falsafa, spiritual medicine, ethics, rationality, morality, peripateticism, platonism, virtue, eudemonism.

УДК 111.12:821

МЕНТАЛЬНЫЕ СМЫСЛЫ ИСТОРИЧЕСКОГО ПОЗНАНИЯ

Татьяна Чаркина

*Харьковская гимназия № 65
Харьковского городского совета Харьковской области
ул. Менделеев, 22, 61064, г. Харьков*

В статье исследовано понятие ментальности, методологию ее исследования. Определено понятие «ментальность» во взглядах европейских ученых-исследователей, раскрыто подходы к изучению данного понятия. Внимание акцентировано на формах проявления ментальности и национальной специфике. Для комплексного изучения исторического процесса необходимо брать во внимание все факторы, которые могли на него повлиять: культурные, социальные, национальные, религиозные, ментальные и др. Ментальность характеризует историческое развитие общности, специфику реагирования на разные социальные раздражители, имеет коллективное выражение, принадлежность к определенной культуре, нации и проявляется стереотипами мышления, уровнем смысла и понимания истории.

Ключевые слова: ментальность, антропология, марксистская методология, национальные особенности, психологический подход, протестантизм.

Историко-антропологические исследования исторического процесса позволяют всецело, комплексно осмыслить прошлое и настоящее, побуждают современников изучать исторические явления и процессы, учитывая не только объективные, но и субъективные аспекты жизнедеятельности человека.

Изучение исторического процесса привело к образованию понятий, которые стали применимы не только к его социально-историческому, но и к культурно-историческому содержанию. Так, понятие «менталитет» служит пояснением социальных, культурных, исторических явлений. В своей терминологии его используют многие ученые, чтобы охарактеризовать деятельность социальных групп, схожесть и разницу в этнических поведенческих установках. Для нас интерес представляет проблема историко-антропологического понятия ментальности, ее когнитивных аспектов.

Актуальность темы обусловлена развитием и популяризацией историко-антропологических исследований. В последние десятилетия проблема ментальности существенно повлияла на актуальные историко-философские исследования. Она изменила мировоззрение многих ученых, раскрыла многие необъяснимые ранее исторические факты, заполнила так называемые «белые пятна» в истории, пробелы в методологии научного познания, изменила стереотипы, позволила комплексно подходить к анализу исторических явлений и событий.

Анализ литературы по проблемам ментальности говорит о ее широкой репрезентативности. В определении и изучении ментальности не существует устоявшейся методологии, отсутствует единство взглядов относительно сущности этого феномена.

Литература по данной проблеме представлена репрезентативно. Научное определение термина «ментальность» и его изучение связаны с деятельностью французской исторической школы «Анналов» (Ж. Ле Гофф [1], М. Пруст [2], Ж. Дюби [3]). Работы Л. Февра [4], М. Блока, М. Аглона, Э. ля Ле Руа Ладюри посвящены ментальности и ее изучению. Исследовали ментальность как коллективное сознание – Л. Леви-Брюль и К. Леви-Строс

[5], как коллективное бессознательное – К.Г. Юнг [6], Дж. Кембел. Американский ученый О. Тоффлер определил и проанализировал проблему ментальности в конце XX века. В работах Н.А. Бердяева, В.С. Соловьева, Л.П. Лосского, Г.П. Федотова, Л.П. Карсавина, В.В. Зеньковского проведены исследования по национальным особенностям народов, культуры. Исследовали ментальность как возрождение и формирование национально-го самосознания украинского народа М.Т. Степико [7], А.К. Бычко [8], В.И. Бричко [9], В.Л. Храмова [10], И.С. Старовойт [11], О.П. Бойко [12] и др.

Цель исследования в изучении ментальности, методологии ее исследований. Задачи: определить понятие «ментальность» во взглядах ученых-исследователей, раскрыть подходы к изучению, акцентировать внимание на формах ее проявления и национальной специфике.

Понятие «ментальность» изучалось в разные исторические времена, включало национальный характер, этническую психику, дух народа и т. д.

Длительный период времени слово «ментальность» заменялось синонимами и словосочетаниями, такими как «национальный характер», «этническая психика», «дух народа» и др. В древние времена изучали вопрос «характерных особенностей нации» Геродот, Тацит, Плиний, Цезарь и другие античные и средневековые мыслители. Человек, согласно взглядам античных мыслителей, есть микрокосм, мерило всех вещей, то есть личность творческая и самоценная. Но у каждой нации есть свои особенности, которые она приобретает в обществе себе подобных, эти черты отличают ее от других. Новейшие исследования затрагивают не только проявляющиеся этнические особенности психики, но и механизм появления человеческого знания.

Рассмотрим подходы к изучению ментальности. Так, историко-психологический подход к изучению ментальности акцентирует внимание на уникальности изучаемого феномена, который изучается через человеческую деятельность – письменные тексты, зафиксированные в культуре.

Основоположник немецкой классической философии И. Кант активно использовал понятие идей а priori. В своем труде «Критика практического разума» рассматривал данное понятие в двух значениях: как отрицательное, проблематическое понятие и как то, что является предметом рассудка, интеллектуальной интуиции. Мир как он есть сам по себе (то есть вне формирующей деятельности разума) – это вещь-в-себе, мир как он дан в явлении, то есть в опыте.

Благодаря категориям рассудка связываются данности созерцания. Рассудок, согласно И. Канту, имеет дело с априорными категориями, которые есть сутью «форм мышления». Путь к синтезированному знанию лежит через синтез ощущений и их априорных форм – пространства и времени – с априорными категориями рассудка. «Без чувственности ни один предмет не был бы нам дан, а без рассудка ни один нельзя было бы мыслить» (И. Кант). Познание достигается путём соединения созерцаний и понятий (категорий), представляет собой априорное упорядочение явлений, выражающееся в конструировании предметов на основе ощущений» [13, с. 59–61].

Немецкий философ Г. Гегель ассоциировал понятие ментальности с «духом народа», который хранит в себе все формы образования действительности. «Дух народа» – это проявление «абсолютного духа», субстанции, которая определяет индивида, его место в мире и принадлежность к народу. Философия Г. Гегеля оказала значительное влияние на эволюцию учений об ментальных особенностях сознания.

Психологический подход к изучению ментальности изучает этот феномен через призму философско-мировоззренческих и обобщающих социально-психологических понятий.

В. Дильтей в своих исследованиях указывал на то, что раскрыть и изучить смысл, душевную жизнь личности, ценностные ориентации человека, внутреннюю мораль невозможно путем научного объяснения, ее можно только понять. И задачу психологии народов видел именно в этом понимании.

В научную среду понятие «ментальность» ввели французские историки М. Блок и Л. Февр, которые основали в 1929 году в Париже журнал «Анналы экономической и социальной истории». Введение понятия ментальности этими учеными имело важное методологическое значение. «Объективный» образ истории дополнился «субъективным» мировоззрением людей прошлого, что позволило сделать историю более объективной, полной, правдивой.

Представители марксистской методологии К. Маркс и Ф. Энгельс при изучении ментальности акцентировали внимание на экономических и социальных проблемах, на идее классовой борьбы. Особенную роль отводили конфликтам в формировании менталитета. Изучали данное понятие с точки зрения становления и изменения способа производства, социальных революций, переворотов. Человек есть винтиком мощного производственного механизма. Понятия базиса были основными в изучении истории, игнорировались составляющие надстройки: религия, мораль, психологические особенности.

Таким образом, в изучении ментальности сложились два направления, которые отличаются по гносеологической специфике изучения данного феномена. Одни ученые считали, что исследовать нужно объективные проявления сознания, другие – отдавали предпочтение пониманию «духа народа», психологической оснастке.

Во второй половине XIX века в понятии ментальности все чаще стали проявляться национальные особенности: признаки этносов и наций, характеристики общностей людей, этнические факторы, идеологические предпосылки, национальная идея, трансформация. Национальный характер ментальности проявляется в этническом сознании, в способности воспринимать и понимать этническую картину мира через призму этнических особенностей.

Ментальность выражается в определенных теориях, взглядах, представлениях, учениях. Формами ее проявления есть чувствование и понимание смысла истории, религиозные доктрины, философско-теоретические построения, исторические взгляды и воззрения.

Типичным проявлением национальной ментальности есть труды немецких историков В. Зомбарта и М. Вебера. В. Зомбарт в своем труде «Современный капитализм» доказывал, что капитализм своим появлением обязан самым лучшим особенностям человеческого характера. Автор считал, что развитию капитализма в Германии способствовали как объективные, так и субъективные обстоятельства. Быстрыми темпами осуществлялось развитие капитализма благодаря ментальным особенностям немцев, их личностным качествам, трудолюбию, целеустремленности.

Большую роль автор отводил общественной, национальной психологии, которая, по его мнению, есть основой истинной конкуренции – противостояния государств и наций. В. Зомбарт считал, что нации с сознательно сформированной психикой сильнее тех, мораль которых формируется стихийно, а потому они имеют право насилием насаждать свою мораль, завоевывать себе «жизненное пространство» [14 с. 117].

В. Зомбарт считал, что в основе капиталистической системы лежит человеческая психика. Природу общества связывал с биологическим развитием человека, его инстинктами и предпочтениями. Историческую науку характеризовал как «науку о духе». Капитализм есть «проявлением немецкого духа» [15 с. 302].

М. Вебер в труде «Протестантская этика и дух капитализма» изучал проблему появления капитализма и доказывал, что капитализм хоть и имеет глубокие исторические

корни, но его активное развитие в XX в. не было исторической закономерностью. Он был последствием объединения многих исторических факторов в каждом отдельно взятом регионе (Европе), а этот симбиоз направил развитие целого континента в русло практического капитализма.

М. Вебер утверждал, что протестантская религия повлияла на развитие деловой хватки, предпринимательской активности. Она помогала формированию бережливости, расчета, предприимчивости, способности к торговле. Из протестантов формировался класс предпринимателей и организаторов производства.

Автор считал, что у каждой религии есть два противоположных компонента – мистический и аскетический. И чем больше развит аскетический компонент, тем больше она помогала укреплению жизненного рационального начала, которое есть духом капитализма. Самым большим стимулом к предпринимательству, по мнению автора, был протестантизм, так как склонность человека к Богу была его успехом в избранной сфере деятельности [16, с. 90]. Автор объяснял развитием протестантизма высокий хозяйственный рост США и Канады сравнительно с Латинской Америкой.

«Духом» капитализма М. Вебер называл «менталитет», когда люди целенаправленно стремились к обогащению в рамках своей профессиональной деятельности, сознательно ограничивая себя в расходах на потребление, придавали своему образу жизни новые аскетические черты. Люди с такой ментальностью способны без трудностей адаптироваться к капитализму как рационально действенной системе; эта система быстро внедрялась и эффективно функционировала там, где такой менталитет приобретал массовое распространение.

Автор доказывал, что в историко-генетическом плане субъективный фактор капиталистического развития мог быть первичным в соотношении с объективными. Там, где отсутствуют субъективные, психологические факторы в виде определенных способностей, обычаев, настроений людей, развитие капитализма наталкивается на невидимые, но ощутимые препятствия. Причем парадокс в следующем: самыми продуктивными относительно капитализации общества выступали факторы, связанные с влиянием протестантской этики, которая в отличие от аналогичных норм католицизма или православия требовала тяжелой и жесткой регламентации поведения, которая проникала во все сферы частной и публичной жизни.

Таким образом, исторические представления и архитипические понятия, через призму которых историки воспринимают и познают реальность, содержат в себе ментальные особенности.

Ученый Э. Смит выделяет такие признаки ментальности как феномена:

- групповое самоназвание;
- миф об общем происхождении;
- общая историческая память;
- один или более дифференцирующих элементов общей культуры;
- связь с конкретным «родным краем»;
- чувство солидарности у большей части населения.

Отметим, что ментальность выражает особенности функционирования и развития народности, общности; специфику реакции на социальные раздражители, восприятие мира; указывает на принадлежность к определенной культуре, нации, народности; проявляется стереотипами мышления, уровнем смысла и понимания истории. Ментальность – это система этнического сознания, через которую человек смотрит на внешний мир.

Таким образом, историко-антропологические исследования ментальности способствуют комплексному видению исторических фактов и явлений, что предопределяет пол-

ное, всестороннее изучение исторического процесса. Ментальность можно рассматривать во многих проявлениях: как психологическую проблему, как категорию мышления, сознания, понимания, чувствования; как категорию историческую, что сложилась как форма жизнедеятельности, существования общества, этноса, народности, социальных групп; как категорию философскую, что выражается в определенных теориях, взглядах, представлениях, учениях.

Ментальность выражает особенности общности, специфику развития, реагирования на разные социальные раздражители, имеет коллективное проявление, предусматривает специфику восприятия мира, имеет принадлежность к определенной культуре, нации и проявляется стереотипами мышления, уровнем смысла и понимания истории.

Список использованной литературы

1. Ле Гофф Ж. Рождение Европы / Жак Ле Гофф ; [пер. с фр. А. Поповой]. – Санкт-Петербург : Alexandria, 2007. – 391 с.
2. Пруст М. У пошуках утраченого часу. Германська сторона: роман / Марсель Пруст ; пер. з фр. А. Перепаді ; Ін-т літ-ри ім. Т.Г. Шевченка Нац. акад. наук України. – Х. : Фоліо, 2011. – 473 с.
3. Дюбі Ж. Доба соборів: мистецтво та суспільство 980–1420 років / Ж. Дюбі / пер. з фр. Г. Філіпчука та З. Борисюка. – К. : Юніверс, 2003. – 316 с.
4. Февр Л. Чувствительность и история / Л. Февр. Бюи. – М. : Наука, 1991. – С. 109–125.
5. Юнг К.Г. Архетипи і колективне несвідоме / Карл Густав Юнг ; пер. з нім. К. Котюка ; наук. ред. О. Фешовець. – Л. : Астролябія, 2013. – 587 с.
6. Дедяєва І.П. Трансформація проблеми свободи у структуралізмі: компаративний аналіз філософських вчень К. Леві-Стросса та М. Фуко : автореф. дис. ... канд. філософ. наук / І.П. Дедяєва ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2004. – 18 с.
7. Степико М.Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування : [монографія] / М.Т. Степико. – К. : НІСД, 2011. – 336 с.
8. Бичко А.К. Українська ментальність: джерела становлення / А.К. Бичко. – К. : Освіта України, 2014. – 195 с.
9. Бричко В.І. Соціополітичний ракурс української ментальності : [монографія] / В.І. Бричко. – К. : Вид-во «ІВП «Інтерсервіс», 2012. – 248 с.
10. Храмова В.Л. Личность как духовный феномен / В.Л. Храмова. – К. : Феникс, 2009. – 647 с.
11. Старовойт І.С. Західноєвропейська та українська ментальності: збіг і своєрідності: філософсько-історичний аналіз : автореф. дис. ... докт. філософ. наук / І.С. Старовойт ; Ін-т філософії, Нац. акад. наук України. – К., 1997. – 31 с.
12. Бойко О.П. Менталітет як соціокультурний феномен / О.П. Бойко // Проблеми самоідентифікації сучасного українського суспільства: політичні, економічні, соціальні та культурні аспекти. – К. : Нац. акад. упр-ня, 2009. – С. 60–63.
13. Нарский И.С. Иммануил Кант / И.С. Нарский. – М. : Мысль, 1976. – 208 с.
14. Зомбарт В. Современный капитализм : в 3-х т. / В. Зомбарт. Т. III. Хозяйственная жизнь в эпоху развитого капитализма. Первый полутом: XXVIII. – М. – Л. : Госиздат, 1923. – 604 с.
15. Зомбарт В. Современный капитализм / Зомбарт В. – Т. 1. – М. : Госиздат, 1905. – 584 с.
16. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / Макс Вебер [пер. з нім. О. Погорілого]. – К. : Основи, 1994. – 269 с.

MENTAL SENSE OF HISTORICAL KNOWLEDGE

Tatyana Charkina

Kharkov gymnasium No 65

Kharkov City Council of Kharkov Region

22 Mendeleev str., 61064, Kharkov

The article explores the concept of mentality, the methodology of its study. The concept of “mentality” is defined in the views of European researchers. The approaches to this concept study have been revealed. Attention has been paid to the forms of its manifestation and national specifics. For a comprehensive study of the historical process, it is necessary to take into account all the factors that could affect it: cultural, social, national, religious, mental, etc. Mentality characterizes the historical development of the community, the specificity of responding to various social stimuli, has a collective expression, belonging to a particular culture, the nation and is manifested by stereotypes of thinking, by the level of history meaning and understanding.

Key words: mentality, anthropology, Marxist methodology, national characteristics, psychological approach, Protestantism.

УДК 37.01+316

ЕКЗИСТЕНЦІЙНИЙ ВИМІР СОЦІАЛЬНОГО ПРОЕКТУВАННЯ В ОСВІТІ

Олена Шаповалова

*Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»,
факультет соціології і права, кафедра філософії
проспект Перемоги, 37, 03056, м. Київ, Україна*

На засадах міждисциплінарного підходу обґрунтовано світоглядне значення соціального проектування для самоздійснення людини. Доведено, що основним аксіологічним орієнтиром освіти в контексті екзистенційного підходу є формування у людини здатності створювати проекти власної життєтворчості. Визначено роль освіти у проектуванні змісту життя, у формуванні особистісно-орієнтованої, цілеспрямованої, діяльнісної, небайдужої людини.

Ключові слова: соціальне проектування, філософія освіти, аксіологія, «життєвий проект», самоздійснення.

Сучасний темпоритм суспільних процесів, що визначають розвиток людської цивілізації, вирізняють динамічні зміни, які насамперед пов'язані із стрімко зростаючою роллю інформаційно-комунікативних технологій, що забезпечують новий етап розвитку суспільства. Світова мережа Інтернет як інформаційно-технологічний символ і ознака доби призвела до сутнісних трансформацій цінностей і смислів культури, освіти, виховних практик, форм професійної діяльності й образу життя людей. Змінилась і сама людина, тип її мислення, стиль поведінки і спілкування, критерії інформаційної грамотності, фахові орієнтації та й сам спосіб життєдіяльності. Виникло гостре протиріччя між традиційною організаційною культурою суспільства та новими потребами соціуму, що невпинно перетворюється. Трансформації науково-технологічного потенціалу суспільства і його комунікаційної складової спричинили конструювання нової соціокультурної моделі людської цивілізації і, відповідно, її освіти.

У вітчизняному науковому дискурсі зростає інтерес до проблемного поля філософії освіти. Це зумовлено тим, що освіта і наука за умов суспільства індустріальної доби відіграють особливу роль, вони покликані створити нову культурну картину світу, сформувати новий світогляд і озброїти людину інноваційними знаннями, вміннями та навичками, які дозволять їй вижити. Освіта як соціальний феномен та соціальний інститут потребує філософської рефлексії, яка дозволить висвітлити і процеси зміни освітніх парадигм, і роль вищої освіти у формуванні нових компетенцій людини, і роль освіти у формуванні нового образу світу. Також у сучасному науковому дискурсі дедалі більше набуває актуальності проблематика, пов'язана із складним, багатовекторним феноменом соціального проектування, дослідження якого вимагає міждисциплінарного підходу. Хоча сьогодні феномен соціального проектування має різні наукові інтерпретації, ще бракує ґрунтовних досліджень проектних стратегій і досвіду у предметному полі філософії освіти.

Багатовекторність питань, які виокремлюються у контексті розуміння місця, значення та сутності соціального проектування в освітній діяльності та її наукових рецепціях, передбачає визначення концептуальних підходів філософії освіти. Представники вітчизняної школи (М. Романенко [6] та І. Предборська [9]), в якій консолідується нині освітньо-філософська традиція, досліджують різні методологічні підходи у царині фі-

лософії освіти. Один із таких підходів визначає вектор філософії освіти у взаємопроникненні з соціальною філософією та соціальною антропологією; об'єктом філософії освіти постає людина, соціальний простір, традиції її виховання і проблема соціалізації. Дослідження у цьому напрямі обґрунтовують питання того, в якій безпрецедентності освіта впливає на становлення життєвої позиції особистості, як покликана розкривати її унікальність, тобто освіта певною мірою стає «архітектором» людини. Так, М. Романенко вказує: «У роботах цього рівня гуманоцентрична переорієнтація навчально-виховного процесу розглядається у широких межах філософських узагальнень стосовно людини та її основних екзистенціальних проблем, що є своєрідним перехідним містком між педагогічною практикою та загальною філософською теорією» [6, с. 4–5]. У поглядах дослідника постає той важливий у контексті нашої роботи філософський аспект соціального проектування, що сфокусований на світоглядних орієнтирах, які отримує людина в разі гуманоцентричної спрямованості навчально-виховного процесу.

Соціальна природа та свого роду ансамблевистість гуманопульсуючої небайдужості проектування певною ситуативною визначеністю, наповненістю завдань, конкретикою смислів пробуджує у людині бажання досягти мети й відкривати щось нове, раніше невідоме. Це можна порівняти із станом людини, яка до певного моменту, перебуваючи осторонь, спостерігала за спілкуванням інших. Вона все чула, бачила і, можливо, запам'ятала. Проте до моменту, коли ця людина сама не почала спілкуватись, усе, що стосується її внутрішнього світу – думки, уявлення, почуття та переживання, не прожило зустрічі з поглядами інших, тобто соціально не народилось. Від цього втратила як сама людина, так і ті, хто її не почув. Соціальне проектування у цьому контексті своєю наповненістю життєвого горизонту суб'єктів діяльності організовує світоглядний простір комунікації, відкриваючи широкі можливості самопоставання людини. До досліджень, у яких по-різному розглядається ця проблема, зверталися Ж.-П. Сартр, Ю. Габермас, Н. Луман та інші мислителі XX – початку XXI століття.

Антропологічно-феноменологічний аспект соціального проектування спрямовує пошук у специфіку філософсько-антропологічного (М. Шелер), діалогічного (М. Бубер, Ф. Розенцвейг, О. Розеншток-Гюссі) та екзистенційно-герменевтичного (У. Баррет, О. Больнов, Г. Ноль, Г. Рот) наукових напрямів.

Антропологічно-екзистенційну проблематику соціального проектування дозволяє осмислити філософська рецепція динамізовано-реформаційних процесів в освіті, які відображають формування особистості нового типу. «Нова людина повинна відповідати як запитам трансформованого суспільства, володіти певними компетенціями, так і вміти активно впливати на нього, створювати проекти власної життєтворчості, формувати «життєсвіт» [3, с. 544]. Сучасність, як і попередні історичні періоди, розгортається у життєвому світі та постає у долі кожної людини. О. Больнов визначає світ як «усе те, що людина встановлює для себе як фактичність» [2, с. 57]. Те, наскільки людина готова сприймати реальність у її повноті, залучати уяву й актуалізувати творчі зусилля для вдосконалення життєвого світу в комплексі з обізнаністю і налаштованістю ціннісно-смыслового камертона душі, визначає повноту її існування. Унікальність співвіднесеності світу як такого і життя особистості полягає у тому, що світ щоразу відкривається у своїй неповторності як феноменологічне поставання досвіду людини. Ця співмірність між світом буття і буттям світу людини в історико-культурному процесі набуває характерних рис кожної епохи, тому логічною є постановка питання щодо типу людини сучасності. Цей концепт не передбачає нівелювання особистісного чи ігнорування життєвої унікальності кожного. Формулювання сучасного типу людини закладає ме-

тодологічний потенціал у виявленні вже зазначеної співмірності, розумінні зони перетину простору зовнішнього і внутрішнього світу людини. У контексті філософії освіти концепт «тип людини» охоплює параметри вимог навчально-виховного поставання особистості, які реалізуються на освітніх етапах життєдіяльності людини. Для розуміння їхньої сучасної специфіки антропологічно-екзистенційного аспекту необхідно ознайомитись із концепціями, в яких розкривається сьогодення у розмаїтті змістовних та формотворчих ознак.

Інформаційне суспільство, що нерозривно пов'язане з проявами технічних досягнень цивілізації, має широку наукову рефлексію. Це є об'єктивно зрозумілим, враховуючи ту значну роль, яку відіграє комп'ютеризований простір буття – як у його історичній унікальності, так і у впливі на соціальну реальність у її предметності та світоглядному охопленні людиною. Наукові розвідки щодо прогнозів розбудови інформаційного суспільства мають різну спрямованість і гостроту соціального моделювання феноменального. Окремим вектором досліджень є футурологічний підхід. Так, американський учений Дж. Нейсбіт у теоретичній праці «Мегатренди» [5] визначає основні тенденції розвитку інформаційного суспільства як трансформаційні зміни життєвого світу людини. Однією з ідей автора є фіксація проблеми, що породжується наукомісткістю технологій, які перевершили можливості людини. Саме це, на думку дослідника, є причиною руйнування ціннісної складової людського буття. У контексті визначення ролі та місця людини в суспільстві, де переважають технології, Дж. Нейсбіт вказує на те, що «нашою відповіддю цій складній техніці навколо нас є подальший розвиток ціннісної системи, орієнтованої на особистість із тим, щоб компенсувати безособову природу технологій. Як наслідок, виникає нова форма самодопомоги, або особистісно-розвивальний рух, котрий зрештою стане рухом людського потенціалу» [5, с. 63].

В антропологічно-екзистенційному аспекті соціального проектування і ця проблема, і пошук шляхів її вирішення набувають особливого значення. Технологічний вектор розвитку цивілізації останніх століть постає як питання, над яким доволі тривалий час замислюються представники філософської думки. Це і теорії екзистенціалізму, й концепції щодо кризи культури та інші розвідки, в траєкторії яких опиняється людина в улаштованому технічно, проте спустошеному духовно світу буття. Безособова технологія сьогодення посіла місце деперсоніфікованого партнера людини у просторі культури, де все інше може виявитися зайвим. Проте цим іншим найчастіше може бути саме те, без чого людина втратить власний світ, тобто особистість у ціннісному різноманітті унікальності. Постає необхідність відшукати чи відродити механізми, за допомогою яких людство зможе врівноважити, а краще зберегти і примножити особистісно-розвивальний рух творчої природи соціального буття. Цього не може статися лише через усвідомлення необхідності духовних зусиль у зміцненому поставанні аксіосфери суспільства.

Необхідні дієві, ефективні стратегії, що сприятимуть набуттю ціннісно-змістовної мотивації руху людського потенціалу. Тобто те, що закладено, на нашу думку, в самій природі соціального проектування, – розуміння людиною власних знань, світоглядних орієнтирів, комунікативно-компетентнісної зрілості як інструментарію дій, що їх важливо спрямувати в екзистенцію пошуку соціальної схвильованості, потенціалу небайдужості й усвідомлення самої можливості досягти результату. І сам процес, і його наслідки наповнюють соціальністю проектну діяльність у трьох вимірах: соціальна користь результатів проектування, самоздійснення особистості через творчість (когнітивно-діяльнісні зміни у відкритті нового з традиційно існуючого) та визначальна співпричетність інших особистостей щодо змісту перших двох вимірів проектної діяльності. Філософський контекст досліджуваної проблеми фокусує затребуваність визначених нами особливостей соціального

проектування на освітніх етапах навчально-виховного поставання людини. Роль цього етапу життя, а в контексті суспільства знань (як сучасного періоду розвитку цивілізації) – роль освіти як змісту життя у формуванні особистісно-орієнтованої, цілеспрямованої, діяльній небайдужості людини, проектності її мислення, є визначальною.

Окремого розгляду потребують ті аспекти життя людини, які у ціннісному вимірі сьогодення турбують її і наповнюють смыслом її діяльність. Наші роздуми корелюють із поглядами вітчизняного дослідника В. Шинкарука. Автор підкреслює у людині близьке ментально українському, сквородинському сприйняття індивідуальності: «людина – це світ людини, духовний не менше, ніж матеріальний» [11, с. 223], розуміння духовності: «справжнім життям є духовне життя. Життя як задоволення тілесних, матеріальних потреб є лише засобом до цього істинного життя» [11, с. 323]. Такий підхід не може бути абсолютизованим, проте сама аксіологічна інтенція щодо сколихування (тобто ще від колиски), пробудження в людині екзистенційно неспотвореного самоусвідомлення, розуміння фатальності втрати духовних орієнтирів актуалізують ті навчально-виховні виміри соціального проектування, які сприятимуть виходу суспільства із стану стагнації духовної сфери й екзистенційної кризи людини.

Питання свободи, вибору, а, відповідно, проблема змісту людського буття, сутності людини особливо гостро постають у теоріях представників західноєвропейського екзистенціалізму. Погляди Ж.-П. Сартра, який сприймає у життєвому трагізмі проект людського існування, відображають його пошуки виходу з онтологічно-антропологічної кризи людини, адже, на думку вченого, сутність людини – це задум, проект, майбутнє, проте наше «існування передусь сутності». Людина, на думку Ж.-П. Сартра, є тим, чим вона прагне бути. Вона «спочатку існує, а лише потім «визначає себе», робить проекцію себе в майбутнє». Тобто сутність, її поставання і розгортання у життєвому виборі людини не є тими смислами, процесами, які синхронізуються автоматично, між ними не можна поставити знак «дорівнює». Необхідно «закликати до життя те, чого ще не було» і наважитись «кинути себе» (в перекладі із французької *me projette*) певними діями до окреслених цілей. У такому випадку кожна усвідомлену дію і вчинок людини можна визначити як «проект самого себе до можливого» [8, с. 470]. Концентрацією сартрівського розуміння екзистенції постає відповідальність людини перед собою за той вибір, який веде її до взаємопоставання цих смислів і процесів: через існування, пошук сутності, в якій людина отримує проект себе в майбутньому. Відштовхуючись від роздумів Ж.-П. Сартра, ми розглядаємо роль освіти в житті людини як створення умов розпізнавання людиною власної сутності та сприяння поставанню сутності людини у проекті її майбутнього.

У центрі уваги екзистенційно-герменевтичного підходу щодо антропологічно-феноменологічного вектора дослідження постає осмислення онтологічної сутності освіти, її сенсу, а також визначення стратегій формування (розглянутих вище) засад «нової людини», які на вимоги ХХІ століття акцентуються в аспекті духовності. На екзистенційний характер освіти вказує німецький представник антропологічного підходу у філософії М. Шелер: «Освіта є категорією буття, а не знання і переживання... Освіта – це образ сукупного людського буття» [10, с. 39]. Освіта у М. Шелера постає як інтенція людського здійснення у сфері феноменального, як сукупний потенціал, що формується через буття та розгортається у бутті людини через таку особливість, як онтологічне відображення духовної наповненості світу культури в історичній континуальності людства. У цьому контексті соціальне проектування в освітньому процесі посідає місце форми, що концентрує взаємопоставання інтенціального і феноменального життєвого світу людини.

Цивілізаційний динамізм темпів соціокультурного розвитку актуалізує проблематику соціалізації та самоздійснення особистості. Духовна ситуація сьогодення свідчить

про усвідомлення втрати регулюючої ролі традиції, спрямованості до її реконструювання у сучасній картині світу, що проявляється у зусиллях щодо поставання особистісних аксіологічних орієнтирів. Французька дослідниця Ж. Рюс у праці «Поступ сучасних ідей. Панорама новітньої науки» наголошує на тому, що етика нині перебуває у центрі наукових досліджень та розвідок. Актуалізація етичної проблематики зумовлена сучасною кризовою ситуацією у культурній сфері, адже культура сьогодення, за словами авторки, характеризується «кінцем аксіологічних орієнтирів» [7, с. 16]. Соціальні інститути освіти, науки, які сторіччями виконували роль аксіологічного центру, стають одним з елементів ціннісно-смыслового плюралізму та поліфонізму інформаційного суспільства. Сучасна культура, яка «прагне позбутися традиції, ... де ми спостерігаємо агонію ідеологій, що розхитала, як ще ніколи не бувало, всі свої поняття і таким чином постала перед порожнечою» [7, с. 529], потребує відтворення смыслових магістралей та ціннісних орієнтирів. Попри те, що ми не поділяємо подібну категоричність суджень, усе ж погоджуємось, що зазначена тенденція є загрозливою. Саме в дослідженнях із філософії освіти можна знайти важливі наукові розвідки вітчизняних та зарубіжних авторів щодо можливостей та перспектив відтворення і подальшого розвитку ціннісних вимірів буття людини.

Отже, можна впевнено стверджувати, що на освіту покладається місія стати «аксіологічним центром» суспільства за часів інформаційної доби. Як зазначає український дослідник В. Андрущенко: «Людству невідомий інший надійний спосіб трансформації суспільства, як тільки через реформування освіти. По-справжньому людяне ... й одночасно наукове та діяльне виховання людини забезпечує її моральність та високу духовність, різноманітність та надійність отриманих знань. Воно дає усвідомлення необхідності взяття на себе відповідальності за влаштування власної життєдіяльності, за старанну попередню розробку й наслідки реалізації проектів і програм у царині професійної діяльності» [1, с. 12]. У поглядах автора не лише підкреслене значення реформаційних змін освіти (у формах навчання і виховання) у конструктивності змісту суспільних оновлень, а й наголошено на ролі проектування через освітнє самопоставання особистості в зону відповідальності за наслідки своєї діяльності в життєвому просторі.

У своїй праці «Втрачена парадигма. Природа людини» Е. Морен, аналізуючи преферентну роль освіти як стабілізуючого чинника у суспільстві, пише, що «сучасна людина має дві полярності: розум та божевілля. Сучасний світ – це світ божевілля, коли співвідношення розуму і пристрасті є взаємно проникаючим та взаємодоповнюючим. Завдання сучасної освіти – створити правильний вектор акумуляції пристрастей» [4, с. 90]. Реалізацію цього завдання філософ вбачає в усвідомленні пріоритетних трендів сучасної освіти: сприяти адаптації людини до умов багатовимірного, мінливого світу, пошуку нових стратегій, моделей поведінки, стилів мислення сучасної людини. Сьогодні необхідно підготувати особистість нового типу, яка буде здатною «творити майбутнє», враховуючи швидкісний темп та непередбачуваність змін і ризиків. Новий час вимагає певних змін в організації культурного простору, спричиняє потребу у новій формі регуляції суспільних процесів. Із цих особливостей сучасного світу варто зробити висновок про те, що соціальні інновації повинні бути короткостроковими, обмеженими у масштабі, часі та ресурсах, відповідати інтересам ініціатора. Зазначеним вимогам відповідає соціальний проект як технологія організації простору культури і соціальне проектування як специфічний вид творчої діяльності особистості. Освітнє проектування як вектор філософії освіти звертається до осмислення теорії соціального хаосу й уможливорює вірогідність становлення особистості порядку із хаосу, формує досвід особистості «епохи біфуркації», роблячи її не маніпульованою, а такою, що вільно мислить, робить вибір і проектує себе та свій життєвіт.

Список використаної літератури

1. Андрущенко В. Філософсько-методологічні засади підвищення якості вищої освіти України: європейський вимір / авт. кол. : В. Андрущенко (керівник), М. Бойченко, Л. Горбунова, І. Надольний та ін. – К. : Педагогічна думка, 2012. – 220 с.
2. Больнов О.Ф. Философия экзистенциализма / О.Ф. Больнов. – СПб. : Лань, 1999. – 224 с.
3. Кебуладзе В. «Структури життєсвіту» на перетині трансцендентальної феноменології та феноменологічної соціології / В. Кебуладзе, А. Шюц, Т. Лукман // Структури життєсвіту. – К. : Укр. центр духовної культури, 2004. – С. 540–548.
4. Морен Е. Втрачена парадигма: природа людини / Е. Морен // Філософська і соціологічна думка. – 1995. – № 5–6. – С. 90–109.
5. Нейсбит Дж. Мегатренды / Дж. Нейсбит. – М. : ООО «Изд-во АТС» ; ЗАО НПП «Ермак», 2003. – 380 с.
6. Романенко М.І. Освіта як об'єкт соціально-філософського аналізу : [монографія] / М.І. Романенко. – Д. : Промінь, 1998. – 131 с.
7. Рюс Ж. Поступ сучасних ідей. Панорама новітньої науки / Ж. Рюс. – К. : Основи, 1998. – 669 с.
8. Сартр Ж.-П. Бытие и ничто. Опыт феноменологической социологии / Ж.-П. Сартр. – М. : Республика, 2000. – 639 с.
9. Філософія освіти : [навч. посіб.] / За заг. ред. В. Андрущенка, І. Передборської. – К. : Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2009. – 329 с.
10. Шелер М. Формы знания и образования / М. Шелер // Избранные произведения. – М., 1994. – С. 38–94.
11. Шинкарук В.І. Вибрані твори : у 3-х т. / В.І. Шинкарук. – К. : Укр. центр духовної культури, 2004. – Т. 3. – 428 с.

AN EXISTENTIAL DIMENSION OF SOCIAL DESIGN IN EDUCATION**Olena Shapovalova**

*National Technical University of Ukraine
“Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute”
Department of Sociology and Law, Department of Philosophy
37 Prospect Peremogy, 03056, Kyiv, Ukraine*

On the basis of a multidisciplinary approach the worldview importance of social design for human self-realization was demonstrated. It was proved that the main axiological benchmark of education in the context of existential approach is the development a person's ability to create projects of their own life creation. The role of education in content design life, the personality-oriented, focused, activity-indifferent person is defined.

Key words: social design, philosophy of education, axiology, “life project”, self-realization.

УДК 502.315

ЦІННІСНІ АСПЕКТИ СТАВЛЕННЯ ЛЮДИНИ ДО ПРИРОДИ

Світлана Шевчук

*Житомирський національний агроекологічний університет,
кафедра суспільних наук,
бульвар Старий, 7, 10008, м. Житомир, Україна*

Чинником екологічної кризи констатується стан суспільної свідомості, що спирається на утилітарне ставлення до природи. Виходячи з ціннісних орієнтацій постнекласичної раціональності, робиться висновок про необхідність розробки неутилітарної традиції ставлення до природи, яка конкретизується у проблемі природи як естетичної цінності та проблемі морального статусу тварин.

Ключові слова: природа, цінність, ставлення до природи, традиція управління, традиція співпраці, природа як естетична цінність, моральний статус тварин.

Екологічна проблема сьогодні належить до першочергових проблем, від вдалого вирішення яких залежить майбутнє людства. Розв'язання надскладної ситуації у системі «суспільство – природа» неможливе без кардинальних змін в усвідомленні людства свого місця у світі, свого ставлення до природи.

Метою статті є розгляд ціннісних аспектів ставлення людини до природи в умовах екологічної кризи, спричиненої, зокрема, і розривом між наукою (сучасним природознавством) і гуманістичними цінностями; пошук можливостей формування нової системи цінностей, здатної запобігти сповзанню людства до загибелі.

Ми ставили перед собою такі завдання:

1) наголосити на розриві класичної науки і моральності, необхідності подолання цього розриву в умовах формування постнекласичної раціональності та екологічної кризи;

2) проаналізувати і розрізнити дві традиції ставлення людини до природи, на цьому підґрунті констатувати необхідність більш глибокого вивчення неутилітарної традиції ставлення до природи;

3) виявити в межах неутилітарної традиції конструктивні підходи для вироблення ціннісних установок, які можуть бути застосовані під час формування екологічно спрямованого світогляду.

Проблеми, пов'язані з ціннісним ставленням людини до природи, з відповідальністю людини за природу, є вкоріненими в історії людської культури. Питання про моральну відповідальність людини перед природою було поставлене у XIX столітті течією російських космістів у роботах М. Федорова, В. Вернадського та інших. Питання про моральний статус тварин обговорюється уже з XVIII століття такими авторами, як Д. Юм, І. Кант, М. Монтень, Т. Мор, Ч. Дарвін, Дж. Бентам, А. Шопенгауер, Дж. Міль, також їхні ідеї аналізуються сучасними авторами (П. Зінгер, Р. Кларк, Т. Ріган, Р. Райдер, М. Фокс та ін.). Етичні аспекти в осмисленні екологічної проблематики, ставлення людини до природи розглянуті в роботах К.-О. Апеля, Р. Атфілда, Г. Йонаса, Б. Каллікота, Х. Ролстон, Р. Хігінса, О. Леопольда, М. Мойсеева, В. Хьосле та ін. Ідеї екологічної етики набули розвитку в сучасній українській філософській думці у працях В. Бореяка, Л. Василенко, В. Єрмоласвої, А. Єрмоленка, М. Кисельова та ін.

Останнім часом усе більше дослідників констатують обмеженість техногенної цивілізації та раціональності класичної науки, на яку вона спирається. Так, наприклад,

В. Хесле причиною екологічної кризи вважає дисбаланс між різними формами людської раціональності. На його думку, деякі форми раціональності, особливо технічна раціональність, розвиваються досить швидко, тоді як інші, які традиційно називають мудрістю, регресують. Невідповідність між цільовою і ціннісною формами раціональності, між істиною і мудрістю і є, на думку дослідника, причиною екологічної кризи [1, с. 7]. Так, справді, класичне природознавство (наука) протягом тривалого часу існувало в парадигмі «чистої об'єктивної істини», лише з кінця минулого сторіччя заговорили про ціннісні критерії отримання нового знання. Теза «всяке знання – це благо» справджувалася лише до того часу, доки швидкість отримання цього знання, а особливо його практичного застосування, була порівняно невеликою і, по суті, відбувався збіг об'єктивної істини та цінності.

Хоча наука і техніка вважаються причинами сучасних екологічних проблем людства, вихід із кризи неможливо знайти за межами сучасної науки та новітніх технологій (зокрема, біотехнологій). Тому вирішення екологічної проблеми, очевидно, слід шукати у тих світоглядних засадах, на які спирається людська діяльність із використання результатів наукових досліджень.

Відомий філософ науки В. Стьопін переконаний, що наука і в майбутньому збереже свій пріоритетний статус, але тип наукової раціональності зміниться. Розширяться методологічні настанови, філософсько-світоглядні засади, зміниться картина світу. Новий тип раціональності, який утверджується у сучасному світі, є людиновимірним і проявляє себе через такі суттєві риси. По-перше, на відміну від класичної науки, сучасна наука вчить розглядати природу як цілісний організм, до якого включено і людину. По-друге, суттєвою ознакою постнекласичної науки є постійна включеність суб'єктивної діяльності в «тіло знання». Вона враховує співвіднесеність характеру отримуваних знань про об'єкт не тільки з особливістю засобів та операцій діяльності суб'єкта, який пізнає, а й із його ціннісно-цільовими структурами. По-третє, суттєву роль починають відігравати моральні засади. В діяльності зі складними системами, а саме такими і є природа та суспільство, орієнтирами є не лише знання, а й моральні принципи, що забороняють дії, які можуть бути небезпечними для людини та природи. [2, с. 6–7]

Виходячи з означених особливостей та пріоритетів нової цивілізаційної парадигми, що почала формуватись у другій половині XX століття, можна стверджувати, що привернення уваги до розробки ціннісних аспектів ставлення людини до природи є актуальним.

Щоб виявити особливість ціннісного аспекту ставлення людини до природи слід порівняти його з іншим типом такого ставлення – практичним.

Практичне ставлення, яке здійснюється у системі «людина – природа», ґрунтується на принципі корисності природи для людини. При цьому природа розглядається як щось пасивне, як засіб людської діяльності і середовище її проживання. Акцент робиться цілковито на людині, яка прагне підкорити природу, встановити над нею своє панування, безвідносно до самопочуття самої природи.

Домінування практично-утилітарного ставлення до природи без врівноваження його ціннісним ставленням стало одним із вагомих чинників екологічної кризи.

Ціннісне ставлення визначається як таке, в якому активність людини спрямована на формування і підтримку розуміння значущості об'єктів оточуючої реальності (природи) не лише для її життєдіяльності, а й для збереження життя взагалі. Переконавання у тому, що природа є цінністю, набуває особливого значення в умовах екологічної кризи.

Ставлення людини до природи як до цінності знаходить конкретизацію, зокрема, через розгляд таких проблем: 1) проблема формування уявлення про природу як естетичну

цінність; 2) проблема включення природи (тварин) у сферу моральних відносин, питання морального статусу тварин.

Спочатку розглянемо дві протилежні традиції ставлення людини до природи, що склались протягом історії та глибоко досліджені західними вченими.

На основі аналізу досліджень західноєвропейських учених вітчизняний філософ Л. Василенко розрізняє два підходи, дві протилежні традиції ставлення людини до природи і, відповідно, дві традиції розгляду морально-етичних аспектів цього ставлення [3, с. 152]. Йдеться про традицію керування (природою) і традицію співпраці (з природою).

Ідея панування над природою лежить у підвалинах усієї західноєвропейської культури. Так, наприклад, Цицерон, який спирався на вчення стоїків, писав: «Усе у цьому світі, чим користуються люди, саме для них створене і підготовлене» [4, с. 153].

«Деспотична» форма панування над природою в античний період підкреслюється також А. Лосєвим: «...римське відчуття життя починається з певного інстинкту онтологічного всесвітнього панування, що коріниться однаково і в глибині самого римського духу, і взагалі в останніх вигинах елліністичної свідомості» [5, с. 13]. Це «відчуття життя», позбавлене всілякого відчуття утаємниченості глибин буття, було б немислиме без «відчуття влади», без імперії. Воно легко поєднувалось із «тенденцією усе організовувати та впорядковувати, все приводити до системи і підкоряти розуму» [5, с. 25]. Щодо природи у такій абсолютистській формі панування був, як правило, відсутній моральний аспект. Це, зокрема, проявилось у поширеній тоді практиці цькування звірів у Римі заради видовища, гладіаторських боях, насильстві імперської влади тощо.

У кожному з періодів розвитку західноєвропейської культури знаходимо також ідеї, протилежні розглянутій традиції керування, панування над природою. Йдеться про традицію співпраці з природою.

Це підхід, згідно з яким людина покликана вдосконалювати природний світ і розгортати його нереалізовані можливості, які не можуть розкритись без творчого сприяння людини. У фундаменті цієї традиції лежить неутилітарне, неінструментальне ставлення до світу. У ній приваблює пафос подолання немилосердного, жорстокого ставлення до живої природи (до «не людей»). Наприклад, тверде наполягання на нерівноправності людини і природи не сприяє розбудові етико-екологічного вчення, яке б дозволило здійснювати природокористування згідно з моральними настановами.

Прихильники неутилітарного підходу закликають захищати й оберігати природу, мотивуючи це не тим, що ми можемо від неї отримати якусь користь, мотивом має бути уявлення про цінність природи самої по собі, незалежно від її корисності. Так, наприклад, видатний природодослідник Олдо Леопольд, наголошуючи на необхідності поширити моральну відповідальність із суто міжособистісних взаємин на відносини з природою, закликав: «...облиште вважати шанобливе поводження із землею суто економічною проблемою. Розглядаючи кожне питання, шукайте не лише те, що економічно вигідно, а й те, що добре етично та естетично» [6, с. 221].

Людина може вбачати в контактах із природою психологічно значущу для себе цінність, здійснювати своє фундаментальне прагнення з'єднатись зі світом в єдине ціле і вийти із стресів та конфліктів індустріально-урбанізованого способу життя.

Р. і В. Рутлі припустили, що у такому разі цінна не стільки сама по собі незаймана природа, скільки той стан духу, який нею створюється, зокрема «почуття благоговійної просвітленості, переживання краси» [3, с. 152].

Подібний стан духу як один із важливих способів людського буття описує український філософ Г. Горак: «Людина здатна переживати стани причетності до космічного

простору, до природної гармонії, до Універсуму як такого. Ці стани знайомі кожному, хоч переживаються вони по-різному. Відпочиваючи в лісі, на самоті, подалі від міського шуму, повсякденних турбот, раптом відчуваєш себе його органічною часткою. Черпається у цьому стані величезна духовна наснага, духовне очищення, без якого неможливе повноваге існування» [7, с. 89].

Таким чином, спілкування із природою є необхідним людині для її повноцінного життя, психічного здоров'я, духовного збагачення. Турбуючись про природу, оберігаючи її, людина тим самим забезпечує умови власного повноцінного існування у світі.

Уявлення, на які спиралась практика природоперетворюючої діяльності, що привела до кризової ситуації у системі «суспільство – природа», зазвичай виключали естетичний підхід до природного середовища проживання людини.

Естетичне почуття виникає у конкретній ситуації взаємодії людини з природою, воно багате на позитивні емоції, не потребує спеціальної інтелектуальної підготовки, хоча й ґрунтується на досить високому рівні духовної культури. Тут природа постає в естетичному значенні як духовна цінність.

Цілеспрямована, творча зустріч людини з красою природи змінює її духовний світ, збагачуючи глибшим сприйняттям таких вищих моральних норм, як добро, благо, рівність. Відчуття природи піднімає людину над повсякденністю, переводить у стан піднесеного світовідчуття, відгороджує особистість від несуттєвого, другорядного, допомагає зосередитись на гуманістичних аспектах буття.

Естетичні зв'язки людини з природою не завжди можна підрахувати. Внаслідок контакту з природою відбуваються певні зміни у свідомості та почуттях особистості. При цьому виявляється гуманістична спрямованість, пов'язана з усуванням психічної напруженості. Оптимістичне бачення світу сприяє усвідомленню позитивних аспектів буття, викликає підсвідоме прагнення проникнути у ще незвіданий світ позитивних почувань і прагнень.

Краса природи викликає у людини комплекс позитивних відчуттів: безпеку, розслабленість, спокій, тепло, свободу, доброзичливість, щастя. Американські спеціалісти вважають, що це пов'язано з почуттям психологічного комфорту як результатом тривалої еволюції людства. Таким чином, людська генетика постійно має потребу у природному зразку, природній красі, гармонії.

Отже, насолода, яку отримує людина від споглядання дикої природи, сприяє духовній і творчій діяльності. Контакт із живою природою сприятливо впливає на людину, позбавляючи її стресів і перевтоми, пробуджує й оновлює душу, даючи нову енергію для морального життя.

Більшість авторів, зокрема зарубіжних, зауважують, що принципи і норми етики традиційно мали антропоцентричний характер і поширювались лише на безпосередні дії людини стосовно іншої людини. Природа ж не потрапляла у сферу моральної оцінки. Наростання кризових екологічних тенденцій змусило багатьох учених відмовлятися від суто антропоцентричного уявлення про моральність і шукати можливості включення природи, зокрема тварин, у сферу моральної відповідальності людини.

Отже, зазвичай вважалось, що суб'єктами морального ставлення можуть бути тільки люди, що обов'язок стосовно тварин, як би ми його не розуміли, це той самий обов'язок стосовно людей, у який тварини залучаються підкореним чином.

В епоху античності кожне дерево чи річка мали свого Духа-захисника. Перш ніж зрубати дерево, перегородити річку людина вважала за потрібне заручитись підтримкою того Духа, який відповідав за певну сферу, щоб і в майбутньому не втратити його прихильності. Дослідник Л. Уайт

вважає, що, зруйнувавши язичницький анімізм, християнство відкрило психологічну можливість експлуатувати природу в дусі байдужості до самопочуття природних об'єктів. Вона пише: «Людина дала імена всім тваринам, установивши таким чином над ними своє панування. Бог передбачив і спланував усе це виключно для користі людини і щоб вона правила світом: кожна природна тварина не має ніякого іншого призначення, окрім як служити цілям людини» [8, с. 217].

Отже, на противагу давньому язичництву й азійським релігіям християнство не лише встановило дуалізм людини і природи, а й наполягло на тому, що воля Божа саме така, щоб людина експлуатувала природу заради своєї мети.

Дж. Пассмор, підтримуючи Л. Уайт, підсумовує: «...християнство привнесло в людську культуру своє ставлення до природи: вона – джерело ресурсів, а не об'єкт споглядання, людина має право використовувати її, як їй заманеться, вона не є священною, і ставлення людини до неї не регулюється моральними принципами» [8, с. 217].

Низка дослідників намагаються спростувати такий вердикт християнській релігії, наголошуючи на своїй інтерпретації відповідних фрагментів Біблії. Вони переконані в тому, що Біблія явно чи приховано вигляді несе в собі необхідні складові для продуманого та зваженого морального ставлення до природи.

У межах християнського світогляду справді існує альтернативний погляд на природу і місце людини в ній. Так, наприклад, Франциск Ассизький спробував замінити ідею безмежного панування людини над твариною ідеєю рівності всіх тварин, зокрема й людини. Святий Франциск зробив спробу зняти людину з п'єдестала її панування над твариною і встановити демократію у відносинах усіх Божих тварин.

Відомий мислитель-гуманіст А. Швейцер виступив з оригінальною концепцією «благоговіння перед життям»: «для людини справді етичної будь-яке життя священне, зокрема і те, яке з людського погляду перебуває, здавалось би, на нижньому щаблі шкали цінностей» [8, с. 201, 338].

Таким чином, ми намагались виявити й окреслити проблему пошуку деяких ціннісних аспектів та установок у сфері відносин людини і природи. Констатувавши необхідність подолання розщепленості науки і моральності, об'єктивної істини та гуманістичних цінностей як процесу, що відбувається в межах формування постнекласичної парадигми, встановлено, що серед орієнтирів раціональності, що формується, вагомо присутній аксіологічний (ціннісний) елемент.

Встановивши та розглянувши відмінності двох історичних традицій ставлення людини до природи (традиція керування природою і традиція співпраці з природою), ми зробили висновок, що традиція співпраці з природою недостатньо розроблена й утримує у собі низку конструктивних підходів, здатних вплинути на формування екологічно спрямованої свідомості, а отже, поступово змінити ставлення до природи і в майбутньому розв'язати екологічну проблему.

У межах цієї традиції було розглянуто два підходи. В основі першого підходу лежить ставлення до природи як до естетичної цінності. Другий підхід охоплює розгляд проблеми морального статусу тварин і, відповідно, розширення сфери морального регулювання.

У підвалинах естетичного ставлення до природи лежить мотив цінності природи як такої незалежно від її корисності для людини. І все ж людина отримує від такого ставлення до природи засоби власного повноцінного існування як біосоціальна та соціокультурна істота. Йдеться про засіб реалізації фундаментального прагнення і потреби людини в єдності зі світом, універсумом. Естетичне ставлення до природи є також засобом виходу людини зі стресів та конфліктів урбанізованого способу життя. Спілкування із природою здатне виликувати душу, викликаючи у ній відчуття гармонії, надихає на творчість.

У межах неутилітарної традиції нового звучання набуває підхід до природи (тварин, не людей), як до істот, ставлення до яких має регулюватись моральними нормами. Як відомо, тривалий час тварини не потрапляли до сфери моральної оцінки, суб'єктами морального ставлення вважались лише люди. В історії знаходимо яскраві приклади морального ставлення до всього живого, а не тільки до людей. Окрім збереження природи, моральне ставлення до тварин має своїм іншим аспектом запобігання жорстокості та бездуховності світу, пріоритетом якого тривалий час були утилітаризм і прагматизм.

Зауважуючи евристичність традиції неутилітарного ставлення до природи, слід наголосити також на її недостатній розробленості, зокрема ще не встановлена суть такого ставлення до природи, невідомо, як ця суть співвідноситься з естетичними, моральними і пізнавальними нашими уявленнями про природу. Таким чином, пошук нових ціннісних аспектів та установок у сфері відносин людини і природи має бути продовженим.

Список використаної літератури

1. Хесле В. Философия и экология / В. Хесле. – М. : Наука, 1994. – 321 с.
2. Наука и культура : матер. «круглого стола» // Вопросы философии. – 1998. – № 10. – С. 3–38.
3. Василенко Л.И. Отношение к природе: «традиция управления» и «традиция сотрудничества» / Л.И. Василенко // Вопросы философии. – 1987. – № 7. – С. 145–154.
4. Цицерон. Философские трактаты / Цицерон. – М. : Наука, 1985. – 383 с.
5. Лосев А.Ф. Эллинистически-римская эстетика I – II вв. н.э. / А.Ф. Лосев. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1979. – 416 с.
6. Леопольд О. Календарь песчаного графства / О. Леопольд. – М. : Мир, 1983. – 248 с.
7. Горак Г.І. Філософія : [курс лекцій]. – К. : Вілбор, 1997. – 272 с.
8. Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности / сост. Л.И. Василенко и В.Е. Ермолаева ; пер. с англ. и фр. – М. : Прогресс, 1990. – 495 с.

AXIOLOGICAL ASPECTS OF HUMANS' RELATIONSHIP WITH NATURE

Svitlana Shevchuk

*Zhytomyr National Agroecological University,
Department of Social Sciences
7 Staryi Blvd., 10008, Zhytomyr, Ukraine*

It is stated that one of the factors of the ecological crises is a state of public consciousness that is based on the utilitarian attitude toward nature. Proceeding from axiological orientations of the postnonclassical rationality, the conclusion is that it is necessary to develop a non-utilitarian tradition of relationship with nature which is specified in the issues of aesthetic value of nature and moral status of animals.

Key words: nature, value, relationship with nature, tradition of management, tradition of cooperation, nature as an aesthetic value, moral status of animals.

УДК 165.745

POLITICAL PHILOSOPHY AND CHEAP POLITICS

Irina Yanushevich

*Odesa National Polytechnic University,
Philosophical Faculty, Department of Philosophy and Methodology of Sciences
Shevchenko avenue, 1, 65000, Odesa, Ukraine*

Political philosophy, that rather disreputable, not very philosophical branch of philosophy, has always wanted to get out of politics, to put an end to this politics of politics, by finally speaking its truth. Ideally, the fondest desire may be to find or invent a politics unaffected by the politics of politics (a truly moral politics, perhaps, of the kind Kant seems to encourage), but that desire is metaphysical through and through. So-called “cheap politics” is engaged in the politics of politics as soon as that phenomenon is engaged in politics, i.e. from the very first, “naturally” as Aristotle put it. The logos of politics is irreducibly affected by the kind of distortion and deceit that is usually – moralistically – associated with rhetoric or sophistry, with “spin tactics”. Politics is always already the politics of politics.

Key words: politics of politics, sophistry, spin tactics, rhetorical figure, politics of truth.

Politics is the art of making possible that which is necessary. Like other activities, politics is most often thought to have an essential part (however it is defined: participating in the life of the city, discussing, militating, deliberating, voting, enacting and mandating the application of appropriate legislation, protesting, demonstrating, organizing) and an inessential “politics” or “cheap politics” (what actually used to call “playing politics” or increasingly, in an interesting gesture of disavowal, just “politics”). In compliance with it, everyone, including those most energetically and enthusiastically involved in it, eagerly denounces the politics of politics as a kind of corruption of what politics essentially is or should be, everyone deplores the fact that politics seems to be increasingly bound up in its own politics in this way, and we invest our hopes in figures who seem to be doing politics in the absence of its politics

But this apparently secondary and supposedly debased dimension of politics (its “politics”, then, the politics of politics), cannot satisfactorily be thought of in this way as merely derivative or parasitic with respect to a true or essential politics. In fact, it is co-extensive with politics from the start. Our fondest desire may be to find or invent a politics unaffected by the politics of politics (a truly moral politics, perhaps, of the kind Kant seems to encourage), but that desire is metaphysical through and through [1, p. 50–56]. So-called “cheap politics” is engaged in the politics of politics as soon as that phenomenon is engaged in politics, i.e. from the very first, “naturally” as Aristotle put it. The logos of politics is irreducibly affected by the kind of distortion and deceit that is usually – moralistically – associated with rhetoric or sophistry, with “spin tactics”. Politics is always already the politics of politics.

Politicians have a tough job. They must convince the public that their position on the issues is the correct one. They have to be persuasive; they have to get the public to believe that they are trustworthy and know exactly what they are talking about. How do they do this? Some use a kind of strategy – sophistry or “spin tactics”. The sophistry is logic to seem correct. The sophist uses only those unfair methods which seem lawful to honest nonprofessionals.

The sophism as reception of training was entered by Ancient Greek sophists in the Greek policies approximately in the V century BC – the professional teachers training notable youth to eloquence, oratorical skill and art of public debate for preparation for political or other career.

Unlike the philosophers who were engaged in scientific researches in line with methodology of the institutionalized philosophical schools, sophists were personal hired teachers and relied on the pluralistic methodology aimed at the solution of tasks. Philosophers accused methods of sophists of subjectivity and a relativism that entailed a negative assessment of activity of sophists as sophistical.

Aristotle considered sophisms as a “coaching”, but not scientific search of truth, and in his work under the title “About sophistical denials” made the first classification of sophisms – tricks of sophists, having allocated 13 types of the sophisms arising because of ambiguities of a double sort: six of these reasoning connected with turns of speech, and seven paralogisms, or incorrectly constructed reasoning. Aristotle called a sophism “imaginary proofs” in which validity of the conclusion seems true and is obliged to purely subjective impression caused by insufficiency of the logical or semantic analysis [2, p. 538–549]. Persuasiveness of many sophisms at first sight, their “logicality” is usually connected with well disguised mistake – semiotics: due to metaphoricalness of the speech, a homonymy or polysemanticism of words, *amfiboliya* and so on, the values of terms breaking unambiguity of thought and leading to mixture, or logical: substitution of the main idea (thesis) of the proof, acceptance of false parcels for true, non-compliance with admissible ways of a reasoning (rules of a logical conclusion), use “not resolved” or the even “forbidden” rules or actions, for example division into zero in mathematical sophisms (The last mistake can be considered and semiotics as it is connected with the agreement on “correctly constructed formulas”).

In public relations, sophistry is a form of propaganda, achieved through providing a biased interpretation of an event or campaigning to persuade public opinion in favor or against some organization or public figure. While traditional public relations and advertising may also rely on “creative” presentation of the facts, sophistry often implies the use of disingenuous, deceptive, and highly manipulative tactics. It is typically applied to events or situations which are deemed to be unfavorable or potentially harmful to the popularity of a person his or his political program. As such, a standard approach used in sophistry is to reframe, reposition, or otherwise modify the perception of an issue or event, to reduce any negative impact it might have on public opinion.

The spirit of sophistry was not limited to ancient Athens. Some contemporary social critics compare modern day advertisers, lawyers, and politicians to Greek sophists. Many of these people, the argument goes, are concerned only with convincing you to believe them, not with the truth. Contemporary political world has its own industry of sophists who specialize in churning out clever-sounding arguments which lack the rigors of logical demonstration. Modern policy no less than contemporary Athens, contains many who are gullible enough to believe the latest sophisms. Sadly, such gullible persons can even include the political *beau monde*.

Politicians are often accused by their opponents of using deceptive sophistry tactics to manipulate public opinion in their favor. Some modern politicians are criticized for spending too much time “selling themselves”. Like an advertiser, a politician must convince the public to think that they are the best candidate for the job. While they are urged to stick to the issues, too often politicians resort to attack ads, spin doctors, and damage control. Once in office, some politicians are criticized for relying on opinion polls to make decisions instead of taking a stand and holding to their personal convictions.

In America such sophistical rhetoric has received the name of “spin tactics”. Many politicians are experts at spinning the facts in a way that makes them look better. It does not mean they all do it but if you want to get the public on your side, it’s good to have some communication strategies. It’s not lying. Okay, some people think spin techniques are deceptive. Is it possible to give some advice in this case? The single advice is to learn how to recognize these techniques.

Then you'll know when the politicians are spinning the facts, and you'll be able to make a more intelligent decision about what they're saying. Use these links to decide how much some politicians resemble sophists or "spin tactics". Here is the first spin tactic one should learn to recognize.

Spin Tactic Number 1: Ambiguous speech. An ambiguous sentence is a sentence which would have two different meanings. Now, politicians use ambiguous language to avoid having to say something that some people might not want to hear. Imagine that a politician says this: "I oppose taxes which are bad for the economy" There are two ways to interpret that sentence. Either he opposes all taxes, since they're bad for the economy, or he opposes only taxes that are bad for the economy. How to get it? It's pretty clever. And a politician knows that people who are listening will interpret the statement the way they want to hear it.

Spin Tactic Number 2: Cherry picking. Just as a farmer will pick the best cherries from the tree, a politician will select only the facts and quotes which support his argument. Cigarette companies in the past used to love this strategy. They would carefully select doctors who would say cigarettes were not bad for you. But of course all the other hundreds of doctors were of a different opinion. And here's an example of how politicians use this strategy.

Politician number one says: "I admire Mr. X, but he has made a terrible mistake". Politician number two says: "Mr. Y said today that he admires Mr. X". One can see how Mr. X carefully selected only the part of the quote which he wanted people to know about? Of course, it's much harder to do this in the age of the Internet when anyone could easily look up Ms. Y's quote to find out what she really said.

Spin Tactic Number 3: Non denial-denial. Non denial-denial is a term for a way of denying something without actually denying anything. It's a very tricky strategy. Here's an example: "I have no plans to raise taxes". If a politician says: "I will not raise taxes" he could get in trouble later when he does raise taxes. But if he says, «I have no plans to raise taxes», later on he could just say that at that point in time he didn't plan to raise taxes, therefore, he didn't break any promises.

Spin Tactic Number 4: Speak in the passive. A politician can avoid taking direct responsibility for an error by cleverly using the passive voice. Politicians don't like to admit they make mistakes. The phrase: "I made a mistake", or "I really messed up", similarly as the phrase: "I'm sorry, it's my fault". But any politician prefers not to cast the blame for unsuccessful state management on his own shoulders. Instead, they'll say: «Mistakes were made». The passive voice takes out the person, so you don't actually say who performed the action. Instead of saying: "I made mistakes", the politician can say: "Mistakes were made". This way, he doesn't actually have to accept the blame for these mistakes. That's a really clever way to spin the information, so it doesn't reflect so badly on him [3, p. 47–65].

Politicians will always use communication strategies to help them "spin" the facts in their favor, so the only one recommendation is to learn how they do it. That way, one can recognize when the truth is being manipulated to a politician's advantage. Or, if somebody itself has political aspirations, he could even learn to do it yourself.

Actually these structures of "spin tactics" is complex enough to impinge on the issue of truth, no less, the truth of truth, even, in their relation to the politics of politics. We might be tempted to call it a question of the politics of truth. This expression "the politics of truth" is of course still relatively indeterminate, and already has an uncomfortable "sloganizing" feel to it. As it happens, "politics of truth" is one definition Michel Foucault gives of philosophy itself, in the context of his late development of the concept of "parēsia": a kind of freedom of speech or "fearless speech" as it has sometimes been presented, a kind of "telling truth to power" that for Foucault and many of his enthusiastic followers defines the proper role of the philosopher, at least with respect to the political sphere [4, p. 39–45].

But Foucault's concept of "parēsia" is, actually, quite unsatisfactory to capture what is at stake here. A quick way of stating why is that Foucault repeatedly and insistently needs to separate "parēsia" into a good form and a bad form, the good form being the kind of speaking out that is associated with a famous and seductive image of Foucault himself addressing a crowd through a megaphone; and the bad form being consistently associated by him with rhetoric and sophistry. This attempt to distinguish a good form of "parēsia" from a bad obviously opens a question about "parēsia itself" as it were, prior to its distinction into these good and bad forms. And this will mean that Foucault's analysis founders on a simple fact – that Foucault mentions in passing but never satisfactorily deals with – namely, that "parēsia" is the name of a rhetorical figure, a name, in Quintilian, for example, for the figure of rhetoric that claims to eschew all rhetoric and presents itself as the plain unvarnished truth. Far from being a philosophical answer to politics, or the ground on which the philosopher can occupy a salutary position of robust and recalcitrant exteriority with respect to politics (which is what Foucault wants from it), "parēsia" describes the basic rhetorical figure of politics itself in its politics. In other words, it reiterates the eminently metaphysical claim (boldly or baldly made by every politician ever, of whatever persuasion) to be simply speaking the plain truth in the absence of rhetoric.

This means that achieving the desired position of exteriority, of truth, with respect to politics and rhetoric is not going to be so easy (if "parēsia" itself is a figure of rhetoric), and that by the same token politics has no outside. This does not mean that it is simple or homogeneous, but that it is constitutively doubled up on itself. Again: politics is always already the politics of politics.

Political philosophy, that rather disreputable, not very philosophical branch of philosophy, has always wanted to get out of politics, to put an end to this politics of politics, by finally speaking its truth, indulging in that insoluble entanglement of teleology and the death-drive that defines philosophy as such – so that, for a quick and easy example, the best image of Kant's "Perpetual Peace" might always be that of a graveyard. But if politics is constitutively the politics of politics, then this ambition is compromised, and political philosophy needs to be quite radically rethought.

References

1. Kant I. Do vichnoho myru / I. Kant // Soch. : v 8 t. – M., 1994. – T. 7. – P. 5–56.
2. Arystotel. Pro sofistychni sprostuvannya / Arystotel // Arystotel' Soch. : v 4 t. – M., 1978. – T. 2. – P. 535–593.
3. Woolf M. Politics and Parliament: Cost of Government spin operation rises fivefold / M. Woolf [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.independent.co.uk/news/uk/politics/cost-of-government-spin-operation-rises-fivefold-to-acirpound24-since-1997-573906.html>.
4. Fuko M. Hermenevtyka subyekta / M. Fuko // Sotsyo-Lohos. – Vyp 1. – M., 1991. – 145 p.

POLITICAL PHILOSOPHY AND CHEAP POLITICS**Irina Yanushevich**

*Odesa National Polytechnic University,
Philosophical Faculty, Department of Philosophy and Methodology of Sciences
Shevchenko avenue, 1, 65000, Odesa, Ukraine*

Political philosophy, that rather disreputable, not very philosophical branch of philosophy, has always wanted to get out of politics, to put an end to this politics of politics, by finally speaking its truth. Ideally, the fondest desire may be to find or invent a politics unaffected by the politics of politics (a truly moral politics, perhaps, of the kind Kant seems to encourage), but that desire is metaphysical through and through. So-called “cheap politics” is engaged in the politics of politics as soon as that phenomenon is engaged in politics, i.e. from the very first, “naturally” as Aristotle put it. The logos of politics is irreducibly affected by the kind of distortion and deceit that is usually – moralistically – associated with rhetoric or sophistry, with “spin tactics”. Politics is always already the politics of politics.

Key words: politics of politics, sophistry, spin tactics, rhetorical figure, politics of truth.

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 316.722:[323.2+327.5]

ПОЛІТИЧНЕ НАСИЛЛЯ В СУЧАСНОМУ СВІТІ: КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ВИМІР

Олена Балацька

*ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»,
навчально-науковий інститут історії, міжнародних відносин
і соціально-політичних наук,
кафедра політології та правознавства
пл. Гоголя, 1, 92703, м. Старобільськ, Луганська область, Україна*

Аналіз динаміки розповсюдження політичних конфліктів свідчить про те, що важливою тенденцією сучасного світу є поширення політичного насилля, особливо за лініями культурно-цивілізаційних розломів. Проявами цього процесу є зростання кількості міжконфесійних, міжетнічних та секційних конфліктів, активізація радикально-екстремістських ісламістських угруповань.

Ключові слова: політичне насилля, політичний конфлікт, міжконфесійний конфлікт, цивілізаційний розлом, тероризм, ісламизм, лімітроф.

Зміни світової й регіональної геополітичної ситуації, що спостерігаються останнім часом, спричиняють суттєві суспільно-політичні трансформації. Одним із проявів цих процесів є зростання рівня політичного насилля. Сучасні насильницькі конфлікти відбуваються переважно на регіональному й локальному рівнях. Водночас кількість та інтенсивність конфліктів указують на суттєве погіршення стану у сфері безпеки в глобальному масштабі. Особливу роль у цих процесах відіграє культурно-цивілізаційний, зокрема «ісламський» фактор. Суттєва дестабілізація торкнулася не тільки конфліктогенних, а й традиційно стабільних регіонів планети, наприклад, Європи, де разом із загостренням існуючих протиріч актуалізувалися нові загрози.

Роль культурних і цивілізаційних чинників у процесах розповсюдження політичного насилля розкрита в працях класиків і сучасників зарубіжної філософської й політичної думки: П. Бергера, З. Бжезинського, Й. Галтунга, Т. Гарра, С. Гантінгтона, Л. Гумільова, Р. Дарендорфа, А. Тойнбі, Ф. Фукуями, О. Шпенглера. Серед українських учених питання впливу геополітичних і культурно-цивілізаційних факторів на політичний процес досліджують О. Андрєєва, О. Коппель, М. Михальченко, О. Новакова, Г. Перепелиця, О. Проскуріна, Ф. Рудич, С. Троян.

Метою статті є аналіз динаміки й характеру політичного насилля в сучасному світі та високоінтенсивних конфліктів через призму культурно-цивілізаційного фактора.

Статистика розповсюдження політичного насилля у світі демонструє, що за останні 20 років кількість конфліктів зросла майже в чотири рази. Наприклад, у 2000 році у світі відбувалося 144 політичних конфлікти (з яких 36 – із застосуванням насилля), у 2008 році – вже 345 конфліктів (із них 134 – насильницькі), а в 2016 році мали місце 402 політичних конфлікти (226 – з використанням насилля) [13, с. 3; 8, с. 1; 10, с. 13]. Отже, разом зі збільшенням загальної кількості політичних конфліктів збільшується й кількість конфліктів насильницького характеру.

Більшість політичних конфліктів наразі мають внутрішньодержавний характер, а також низький чи середній рівень інтенсивності. За відомостями Гейдельберзького інституту з вивчення міжнародних конфліктів, у 2016 році з 402 політичних конфліктів 266 були внутрішньодержавними, 69 – міждержавними, 54 – субдержавними, 13 – транснаціональними. Крім того, 38 конфліктів мали високу інтенсивність, 188 – середню, а 176 – низьку [10, с. 14, 15].

Інтенсивність процесів розповсюдження політичного насилля у світових масштабах указує на актуалізацію деяких положень теорії глобального хаосу. Згідно з прогностичними сценаріями італійського політолога Карло Санторона станню епохи глобального хаосу передують такі тенденції: послаблення ролі міжнародних організацій (зокрема ООН); падіння впливу й авторитету інституту міжнародного права; порушення геополітичного балансу сил; активізація націоналізму, фундаменталізму й екстремізму; розповсюдження релігійних, міжплемінних, етнічних конфліктів низької та середньої інтенсивності; надзвичайне зростання кількості біженців (до десятків мільйонів); інтенсифікація тероризму; дезінтеграція існуючих політичних блоків тощо [3, с. 177].

Однак, як зазначив Самуель Гантінгтон, «у світі насправді панує анархія, він рясніє міжплемінними й національними конфліктами, але конфлікти, які несуть найбільш серйозну загрозу для стабільності, – це конфлікти між державами або їхніми групами, які належать до різних цивілізацій» [7, с. 40]. Не відкидаючи тенденцію швидкого збільшення кількості політичних конфліктів, С. Гантінгтон наголошує, що більшість із них відбувається між спільнотами, які мають різну культурно-цивілізаційну, а отже, релігійну приналежність. Саме міжконфесійні й міжцивілізаційні конфлікти є найбільш кровопролитними та запеклими й мають тенденцію до загострення, посилення інтенсивності та переростання в повномасштабні війни.

На актуальність культурно-цивілізаційного підходу до дослідження політичного насилля вказує аналіз загальної динаміки розповсюдження політичних конфліктів. Традиційно найбільш гостре протистояння відбувається на лінії розмежування мусульманського й немусульманського світів, а також усередині мусульманських суспільств. Крім того, одну з найбільших загроз світовій і регіональній стабільності складає транснаціональний ісламістський тероризм. У багатьох випадках він є основним фактором і компонентом насильницьких політичних конфліктів. У сучасному світі значно активізувалася діяльність сунітських салафітських організацій. З огляду на те, що суніти складають переважну більшість мусульман (близько 90%), терористичні організації цього спрямування знаходять певну підтримку в низці мусульманських країн і регіонів, а також серед мусульманських діаспор деяких немусульманських країн, де існують численні сунітські громади. Так, активність терористичних угруповань цього напрямку поширюється на Алжир, Афганістан, Єгипет, Індонезію, Кавказький регіон, Нігерію, країни Східної Африки, Пакистан, Росію, Саудівську Аравію, країни Центральної Азії, Філіппіни, Францію, зону ізраїльсько-палестинського конфлікту [6].

Найвищий рівень терористичної загрози спостерігається в країнах Близького Сходу й Магрибу, Південної Азії та Субсахарської Африки. Загалом на ці регіони припадає 84% терактів і 95% смертей від тероризму. Найбільша терористична активність протягом останніх років спостерігається в Іраку, Афганістані, Нігерії, Пакистані та Сирії. У 2015 році на ці країни припало 72% від усієї кількості жертв тероризму. У десятку найнебезпечніших країн увійшли також Ємен, Сомалі, Індія, Єгипет і Лівія [12, с. 4, 10, 22].

Аналіз регіональної динаміки розповсюдження політичних конфліктів також указує на значну роль культурно-цивілізаційного, релігійного фактору. Так, найбільша кількість по-

літичних конфліктів відбувається в країнах Субсахарської Африки, Близького та Середнього Сходу. За статистикою Гейдельберзького інституту з вивчення міжнародних конфліктів, у 2016 році в Субсахарському регіоні відбулося 94 політичних конфлікти, що становить майже чверть від загальної кількості конфліктів у світі. Більш ніж третина інтенсивних конфліктів, які відбувалися протягом цього року, мали місце в Субсахарській Африці [10, с. 58].

Головними осередками хаосу в регіоні є Центральноафриканська Республіка, Нігерія, Сомалі, Судан і Південний Судан [10, с. 60–61]. У цих країнах конфлікти найвищої інтенсивності дуже часто відбуваються між групами, що належать до різних релігійних спільнот. Так, основою конфлікту в Центральноафриканській Республіці, який точиться з 2012 року, є протистояння між урядом та проурядовим ополченням «Антибалака», що представляє християнську більшість населення, з одного боку, та мусульманськими повстанцями «Селека» й скотарями племені фулані – з іншого.

Украй гостра релігійна напруженість зумовлює надзвичайно високий рівень політичного насилля в Нігерії, яка є головною небезпекою для стабільності регіону. У Нігерії з 2003 року не припиняється жорстокий конфлікт, головним суб'єктом якого є радикальна ісламістська організація салафітського напрямку «Боко Харам» (або «Західноафриканська провінція «Ісламської держави»). Також у Нігерії вже кілька десятиліть точиться війна між християнським населенням і мусульманським кочовим плем'ям фулані. Загальна смертність від терактів у Нігерії в 2014 році досягла найвищих показників – 7512 чоловік. Відповідальність за більшість смертей несе «Боко Харам». У 2014 і 2015 роках жертвами «Боко Харам» стали 6644 і 5478 осіб відповідно, що робить цю організацію найсмертоноснішим терористичним угрупованням сучасності. Загальна кількість жертв «Боко Харам» із 2009 року склала 20 тис. осіб. Крім того, у результаті конфлікту 2,5 млн людей стали внутрішньо переміщеними особами, а 200 тис. – біженцями. Окрім Нігерії, «Боко Харам» розширює свою активність на території Буркіна-Фасо, Камеруну, Чаду й Нігеру [5; 11, с. 4; 12, с. 53].

Інтенсивний міжконфесійний конфлікт протягом тривалого часу має місце в Сомалі. Протистояння між урядом Сомалі й афільованим з «Аль-Каїдою» терористичним салафітським угрупованням «Аш-Шабаб» («Аль-Шабаб») точиться вже десять років. Протягом останніх п'яти років конфлікт набув транскордонного характеру й охопив Кенію, а також Уганду й Джибуті. Загальна кількість смертей від терактів у Сомалі, яка в рейтингу країн із високим рівнем тероризму займає сьоме місце, з 2000 року склала 3724 людини. Тільки за 2015 рік у Сомалі зафіксовано 469 терактів, жертвами яких стала 801 людина. Відповідальність більш ніж за 90% смертей від тероризму в цій країні несе «Аш-Шабаб» [5; 11, с. 27; 12, с. 10, 32].

Глибокі внутрішні протиріччя зумовлюють високий рівень політичного насилля в Судані. Цьому сприяє проміжне положення країни на межі ісламської й африканської цивілізацій. Так, у XX столітті Судан пережив дві громадянські війни, 1955–1972 і 1983–2005 років, що мали культурно-релігійний контекст, який виражався в протистоянні мусульманського населення півночі та християнського населення півдня країни. У 2011 році ці протиріччя призвели до проголошення незалежності Південного Судану. Зараз у Судані відбувається ціла низка конфліктів. Найінтенсивнішим із них є гостра міжетнічна ворожнеча, частина якої – Дарфурський конфлікт, що точиться між арабською більшістю та корінним негроїдним населенням. За відомостями ООН, конфлікт уже спричинив загибель понад 300 тис. людей, переважна частина яких належить до неарабських народностей [1; 10, с. 91].

Міжетнічна ворожнеча охоплює й Південний Судан. Конфлікт тут не вщухає з моменту проголошення незалежності країни в 2011 році. Зараз конфлікт між племенами дінка й нуер набув характеру політичного протистояння між національною владою й опозицією.

Жертвами конфлікту за різними даними стали від 50 до 300 тис. чоловік, а 2,3 млн стали біженцями [15].

Серед країн Північної Африки високий рівень політичного насилля зберігається в Лівії, де значну роль також відіграє ісламістський фактор. Конфлікт має масштаб громадянської війни, яка відбувається між офіційно визнаним урядом та опозиційною ісламістською коаліцією. Суттєву роль у конфлікті відіграє терористичне угруповання «Ісламська держава». За період з 2014 по 2016 роки конфлікт спричинив загибель щонайменше 5800 людей [14].

Регіоном із високим рівнем політичного насилля є також мусульманський Близький і Середній Схід. Інтенсивні конфлікти спалахнули в Афганістані, Сирії, Туреччині та Ємені [12, с. 168–170]. Одним із найтриваліших конфліктів сучасності є війна в Афганістані, яка точиться з кінця 1970-х років. Сучасна фаза конфлікту між урядом, який підтримують сили НАТО й США, та ісламістськими угрупованнями, головним серед яких є «Талібан», розпочалася після завершення місії Міжнародних сил сприяння безпеці (ISAF) і виведення основних сил НАТО. За даними Місії ООН зі сприяння Афганістану, кількість жертв у 2016 році сягнула рекордно високих показників за період із 2009 року: жертвами конфлікту стали 11 418 цивільних осіб (зокрема понад 3,5 тис. дітей), з яких 3498 (923 з них – діти) було вбито й 7920 (2589 – діти) поранено. Головну відповідальність за жертви несе «Талібан», але останнім часом почастишали напади з боку «Ісламської держави», які спричинили загибель 209 людей (переважно мусульман-шиїтів). Внутрішньо переміщеними особами стали понад 636 500 осіб [4; 10, с. 170].

Наймасштабнішим конфліктом у регіоні є громадянська війна в Сирії. Конфлікт між урядом президента Башара Асада й антиурядовими силами має складну структуру. Проти існуючого режиму борються як сили Національної коаліції сирійських революційних і опозиційних сил та Вільної армії Сирії, так і численні сирійські збройні угруповання («Джейш аль-Фатх», «Ахрар аш-Шам» та ін.). У конфлікті беруть участь несирийські організації. Так, на боці уряду виступають шийтські ісламістські угруповання, зокрема «Хізбалла» та інші, а на боці опозиції борються «Талібан». Також в якості «третьої сторони» в конфлікті бере участь «Ісламська держава», яка знаходиться в конфронтації як з урядовими, так і з опозиційними силами Сирії й урядами інших країн. Конфлікт ускладнюється іноземним втручанням і негараздами всередині опозиції. За відомостями ООН, кількість жертв конфлікту з його початку в березні 2011 року досягла 400 тис. осіб. Щонайменше 4,8 млн стали біженцями, а 6,3 млн – внутрішньо переміщеними особами (при загальній кількості населення близько 22 млн) [10, с. 185].

Останнім часом «гарячою точкою» регіону стала також Туреччина. 30 травня 2015 року відбулося різке загострення сецесійного конфлікту між урядом Туреччини, з одного боку, і Робочою партією Курдистану та націоналістичним збройним угрупованням «Яструби свободи Курдистану» – з іншого. Упродовж сучасної фази конфлікту було вбито щонайменше 540 військових, 2241 повстанець, 173 цивільних, понад 1000 осіб отримали поранення. Принаймні 192 тис. громадян стали внутрішньо переміщеними особами [10, с. 197].

Інтенсивні конфлікти, що спричиняють велику кількість жертв, точаться в Ємені. Боротьба відбувається між урядом, якому надає підтримку коаліція держав на чолі із Саудівською Аравією, та радикальними ісламістськими угрупованнями – шийтським «Аль-Хуті» й салафітськими «Аль-Каїда на Аравійському півострові» й «Ансар аль-Шаріат». Також у країні спостерігається зростання активності «Ісламської держави». За інформацією ООН, протистояння між урядом Ємену й «Аль-Хуті» вже спричинило одну з найважчих гуманітарних криз у світі. Від свого початку в березні 2015 року конфлікт спричинив понад 10 тис. смертей. Більше ніж 3,2 млн стали внутрішньо переміщеними особами, близько 180 тис. – біженцями [10, с. 198, 201].

Ісламістський фактор є актуальним також у сучасних «гарячих точках» Південної Азії. Так, у пакистанському конфлікті, зосередженому в прикордонних з Афганістаном областях, бере участь ціла низка ісламістських сунітських збройних угруповань («Техрік-е-Талібан Пакистан», «Аль-Каїда на Індійському субконтиненті», «Лашкар-е-Джангві», філіали «Ісламської держави» та ін.), які з 2001 року борються з урядом за державну владу й політичний курс. Конфлікт забрав життя щонайменше 3000 осіб. У рейтингу країн з високим рівнем тероризму Пакистан займає четверте місце після Іраку, Афганістану й Нігерії. У 2015 році в країні сталося 1008 терактів, які спричинили загибель 1086 осіб, а загальна кількість смертей від тероризму за період із 2000 по 2015 роки склала 14 953 людини [9, с. 152; 10, с. 156; 12, с. 28].

На відміну від розглянутих регіонів, де довгий час зберігається високий рівень політичного насилля, Європа протягом тривалого періоду залишається найбільш стабільним регіоном планети. Однак останніми роками тут також відбувається суттєва дестабілізація. Так, за статистикою Гейдельберзького інституту з вивчення міжнародних конфліктів, якщо в 2000 році в Європі мали місце 23 політичних конфлікти, то в 2016 році було зафіксовано вже 62 конфлікти, 21 з яких мав насильницький характер. Якщо порівняти аналогічні показники з попереднім роком, то можна помітити тенденцію до збільшення кількості насильницьких конфліктів середньої інтенсивності (з 14 в 2015 році до 20 в 2016 році), тоді як високоінтенсивне політичне насилля залишається на стабільно низькому рівні [9, с. 43; 10, с. 33; 13, с. 8].

Загрозливою тенденцією стало зростання рівня політичного насилля в країнах Західної Європи (зокрема Німеччині та Швеції), пов'язане з масовим припливом біженців із мусульманських країн. Крім того, відбулося загострення до насильницького рівня довготривалих сецесійних конфліктів у Франції й Іспанії. Однак Європа все ще залишається єдиним регіоном світу, де кількість ненасильницьких політичних конфліктів перевищує кількість насильницьких [10, с. 34–35].

Нині єдиним високоінтенсивним конфліктом в Європі є конфлікт в Україні. Війна на сході України стала першим в Європі конфліктом найвищого рівня інтенсивності з часів російсько-грузинської війни 2008 року. За даними ООН, з квітня 2014 року до початку грудня 2016 року в ході протистояння було вбито 9758 чоловік, 22 779 отримали поранення. Щонайменше 1,5 млн стали внутрішньо переміщеними особами й принаймні один мільйон – біженцями [9, с. 54; 10, с. 50].

Одним із найважливіших факторів, що зумовлює характер конфлікту в сучасній Україні, є геополітичний культурно-цивілізаційний чинник. На проміжне геополітичне положення України вказував ще С. Гантінгтон, який зазначав, що «лінія розлому», яка проходить через Україну, поділяє її на східну (православну) й західну (уніатську) частини. Досить точним виявився прогноз ученого щодо можливого розколу України, під час якого «буде більше насилля, ніж при розпаді Чехословаччини, але він буде куди менш кривавим, ніж розпад Югославії» [7, с. 41].

У сучасній вітчизняній політологічній науці геополітичне положення України характеризується як лімітроф, тобто, за словами доктора філософських наук, професора М. Михальченка, «проміжний, міжцивілізаційний простір між західною й російсько-євразійською цивілізацією». При цьому вчений визначає три виміри української лімітрофності: власне геополітичний (між НАТО й Росією), економічний (між економіками Заходу й Росії), духовно-моральний (між тоталітарним минулим і невизначеним, недосформованим демократичним майбутнім) [2]. Отже, лімітрофне становище є небезпечним дестабілізуючим фактором, який впливає на розбалансування внутрішньої політичної ситуації й може сприяти зовнішній агресії.

Таким чином, головною причиною розповсюдження політичного насилля в сучасному світі є загальне зростання кількості політичних конфліктів. Частиною цього процесу є також активізація тероризму. Ці процеси підпорядковуються певним геополітичним закономірностям, найважливішою з яких є загострення протистояння за культурно-цивілізаційними межами. Разом із цим зростає конфліктогенність мусульманської цивілізації, адже найбільша кількість насильницьких конфліктів відбувається в регіонах, де мусульмани становлять переважну більшість населення. Однак сучасна ескалація політичного насилля торкнулася й традиційно стабільних регіонів, зокрема Європи, де відбувається загострення існуючих протиріч та виникають нові осередки політичного насилля.

Список використаної літератури

1. Дарфур – история конфликта // Euronews [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ru.euronews.com/2015/02/18/darfur-a-brief-history-of-sudan-s-silent-suffering>.
2. Михальченко М. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи // Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ipiend.gov.ua/?mid=129#_Toc45099244.
3. Мухаев Р. Геополитика / Р. Мухаев. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2007. – 623 с.
4. ООН: Понад 3,5 тисячі дітей стали жертвами конфлікту в Афганістані в 2016 році // DW.COM [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dw.com/uk/оон-понад-35-тисяч-дітей-стали-жертвами-конфлікту-в-афганістані-в-2016-році/a-37424558>.
5. Радикальный исламизм в Африке южнее Сахары // Российский совет по международным делам [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://russiancouncil.ru/extremism-africa>.
6. Салафитская идеология «чистого ислама» // Наука и образование против террора [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://scienceport.ru/library/liball/4364-salafitskaya-ideologiya-chistogo-islama/>.
7. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 с.
8. Conflict Barometer / Heidelberg Institute for International Conflict Research. – 2008. – No. 17. – 81 p [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.hiik.de/en/konfliktbarometer/pdf/ConflictBarometer_2008.pdf.
9. Conflict Barometer / Heidelberg Institute for International Conflict Research. – 2015. – No. 24. – 200 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.hiik.de/en/konfliktbarometer/pdf/ConflictBarometer_2015.pdf.
10. Conflict Barometer / Heidelberg Institute for International Conflict Research. – 2016. – No. 25. – 206 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.hiik.de/en/konfliktbarometer/pdf/ConflictBarometer_2016.pdf.
11. Global Terrorism Index 2015 / The Institute for Economics and Peace [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://economicsandpeace.org/wp-content/uploads/2015/11/2015-Global-Terrorism-Index-Report.pdf>.
12. Global Terrorism Index 2016 / The Institute for Economics and Peace [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://economicsandpeace.org/wp-content/uploads/2016/11/Global-Terrorism-Index-2016.2.pdf>.
13. Konfliktbarometer / Heidelberger Institut für Internationale Konfliktforschung. – 2000. – No. 9. – 31 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.hiik.de/de/konfliktbarometer/pdf/Konfliktbarometer_2000.pdf.
14. Libya Body Count [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.libyabodycount.org/table>.
15. South Sudan is dying, and nobody is counting // News24 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.news24.com/Africa/News/south-sudan-is-dying-and-nobody-is-counting-20160311-4>.

**POLITICAL VIOLENCE IN THE MODERN WORLD:
CULTURAL AND CIVILIZATIONAL DIMENSION**

Olena Balatska

*SE «Luhansk Taras Shevchenko National University»,
Institute of History, International Relations and Socio-Political Sciences,
Department of Political Science and Legal Studies
Gogol Square, 1, 92703, Starobilsk, Luhansk Region, Ukraine*

The analysis of the distribution of political conflicts indicates that an important trend in the modern world is the spread of political violence, especially in the cultural and civilizational lines of faults. Manifestations of this process are the growing number of interconfession, inter-ethnic and secession conflicts, and the intensification of radical Islamist extremist groups.

Key words: political violence, political conflict, interfaith conflict, civilizational fault, terrorism, Islamism, limitrophe.

УДК 327.56

МЕТОДОЛОГІЧНІ МОЖЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ТЕОРІЇ ХАОСУ ДО УПРАВЛІННЯ МІЖНАРОДНИМИ КОНФЛІКТАМИ

Ольга Васильченко

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
Інститут міжнародних відносин
вул. Мельникова 36/1, 04119, м. Київ, Україна*

У статті виявлено ефективність застосування методологічного інструментарію теорії хаосу в поєднанні із соціальним конструктивізмом та математичним моделюванням задля виокремлення можливих сценаріїв впливу на динаміку міжнародного конфлікту як відкрито аутопоетичну соціальну систему.

Ключові слова: теорія хаосу, динамічна система, соціальний конструктивізм, аутопоезис, математична модель.

Розгляд міжнародно-політичних процесів як специфічного прояву соціальної взаємодії крізь призму системності вимагає пошуку й експлікації можливих механізмів цілеспрямованого впливу на такі процеси з відповідними наслідками. Тому у зв'язку з потребою вироблення ефективних шляхів урегулювання сучасного російсько-українського міждержавного конфлікту автор вважає за необхідне дослідити методологічні можливості застосування теорії хаосу до управління міжнародними конфліктами.

Основну частину джерельної бази нашого дослідження становлять роботи, присвячені теорії складності, теорії хаосу й аутопоезису в міжнародних відносинах авторства С. Манна, Г. Хакена, Д. Хендрік, Ф. Варели й У. Матурани. При цьому автор також послуговувався концептуальними здобутками у сфері математичного моделювання динаміки соціальних систем П. Александрова, С. Курдюмова, Е. Ласло, Є. Нікульчева, О. Петухова, Й. Пригожина та ін. Суттєво допомогли продемонструвати на практиці соціальної дійсності дієвість згаданих підходів роботи теоретика соціального конструктивізму Н. Онуфа та дослідника нарративного підходу до міжнародних конфліктів Дж. Росмана.

Тож ураховуючи особливості поставленої мети й окресленої джерельної бази, автор ставить перед собою такі завдання:

- 1) описати ключові положення теорії хаосу в застосуванні останньої до міжнародних відносин;
- 2) розкрити природу конфлікту як соціальної системи через призму математичного моделювання;
- 3) довести ефективність застосування теорії хаосу задля виокремлення можливих варіантів / сценаріїв розвитку динаміки міжнародного конфлікту як соціальної системи.

Власне основоположником застосування теорії хаосу до міжнародних відносин вважається американський дослідник С. Манн, котрий ще 1992 року у роботі «Теорія хаосу та стратегічне мислення» («Chaos Theory and Strategic Thought») визначив її основні переваги та можливості. Так, американський політолог не погоджується з тим, що надзвичайно складний за своєю структурою вимір міжнародно-політичної взаємодії варто розглядати в категоріях лінійності та послідовності [1, с. 57]. В останньому випадку, на думку С. Манна, ми змушені зводити «вельми складні ситуації до декількох головних показників», тим самим зменшуючи

якість вивчення певного кейсу та вірогідність його ефективного прогнозування. Автор погоджується з думкою згаданого дослідника стосовно того, що завдяки розширенню й інтенсифікації міжнародної комунікації, економічної взаємозалежності, а також розповсюдженню демократичних цінностей, ми стали свідками «експоненційного збільшення числа факторів, що впливають на політику акторів» [1, с. 57]. Таким чином, ураховуючи й радикальне пришвидшення процесів прийняття політичних рішень, що витікають із попередніх причин, можна підтримати тезу С. Манна про те, що «вже саме міжнародне середовище є нелінійним та надзвичайно динамічним». Цікавим є те, як основоположник теорії хаосу в науці про міжнародні відносини визначає зміст поняття нелінійності. Під останньою мається на увазі, що «окремий акт політичної гри власне має можливість змінити самі правила гри» [1, с. 57].

Таке розуміння характеру взаємодії між акторами світової політичної арени сьогодні дає змогу говорити про загалом малу вірогідність достовірного довгострокового та навіть середньострокового передбачення того чи іншого політичного процесу. Усвідомлення такого стану речей суттєво впливає на розуміння концепту стратегічного мислення та підходів до управління тими чи іншими політичними процесами. Управління будь-якою соціальною системою, як відомо, залежить здебільшого від цілепокладання стейкхолдерів, а останнє безпосередньо залежить як від матриці їхніх ціннісних координат, так і від відповідного сприйняття стратегічної обстановки.

Саме тому, ураховуючи розуміння міжнародного конфлікту як специфічної соціальної системи політичного характеру, звернемо увагу на особливості застосування теорії хаосу з точки зору С. Манна. Дослідник, розуміючи, що пропонуваний ним підхід знаходиться на межі політології, соціології, математики та фізики, виокремлює такі його принципи.

По-перше, теорія хаосу застосовується до комплексних динамічних систем, у яких наявна велика кількість компонентів, що постійно змінюються. На думку автора, соціальна система й міжнародний конфлікт зокрема належать саме до таких систем. Більше того, розкриваючи цей аспект, автор вважає за необхідне згадати й основи теорії політичних систем, закладені ще в середині ХХ ст. американським дослідником Д. Істоном. Так, на його думку, одним із ключових завдань будь-якої політичної системи є формування, консолідація, розповсюдження та контроль за дотриманням цінностей і правил, що обумовлюють сприйняття та поведінку елементів такої системи. Підкріплює таке розуміння загальної теорії політичних та соціальних систем ще один міждисциплінарний концепт. Зокрема, ідеться про теорію аутопоезису (самовідтворення) соціальних (а також політичних) систем авторства Н. Лумана. Щоправда, підґрунтям для положень цієї теорії стали роботи чилійських біологів і філософів У. Матурани та Ф. Варели [2], котрі вперше ввели в сучасний науковий дискурс згаданий концепт. Вони доводили, що живі організми як системи володіють «аутопоетичною організацією», котра обумовлює їхню життєздатність, що дозволяє їм створювати й відтворювати себе з наявних системних компонентів.

Н. Луман, застосовуючи вищезгадане розуміння до соціальних та політичних систем, модифікує його. Він говорить про такі параметри соціальної системи, як **оперативна замкнутість та інтерактивна відкритість**. [2, с. 3]. Оперативна замкнутість аутопоетичної системи означає, що всі її процеси є процесами самовідтворення, тож здійснюються самою системою. Інтерактивна відкритість такої системи підтверджує те, що аутопоетична система не є закритою й постійно взаємодіє із середовищем. Однак (що важливо), незважаючи на наявність зворотного зв'язку між системою та середовищем, зовнішні чинники не можуть безпосередньо змінити сам алгоритм операцій системи. Таким чином, навіть говорячи про адаптацію поведінки соціальної чи політичної системи до свого середовища, ми маємо на увазі результати її самовідтворення.

Модифікуючи концепт У. Матурані та Ф. Варели, Н. Луман стверджує, що соціальні системи відтворюють себе завдяки мережам комунікації та психологічній взаємодії, в основі котрих лежать індивідуальна й колективна свідомість [2, с. 5]. Тож рушійними силами процесів аутопоетичної організації політичних систем, на думку Н. Лумана, є не матеріальні фізичні компоненти, а смислові елементи. Таке визначення, на думку автора, ефективно корелює з вищенаведеним твердженням Д. Істона про ціннісний каркас будь-якої політичної системи, оскільки відносини влади загалом, як відомо, походять із можливостей однієї сторони впливати на поведінку іншої задля задоволення власних потреб. Утворення тих чи інших потреб та сприйняття й реакція на взаємодію з іншою стороною мають когнітивну основу.

По-друге, С. Манн також використовує висновки американського математика Е. Лоренца стосовно того, що хаотичні системи виявляють чутливість до зміни початкових умов [1, с. 68]. Саме тому навіть незначна спершу зміна в будь-якому з вихідних параметрів конфлікту як соціальної системи з часом призводить до масштабних непропорційних відхилень у його динаміці. Отже, використовуючи концепт аутопоезису, можемо стверджувати, що система починає відтворювати себе альтернативним чином відносно початкових умов.

Водночас, що характерно, вектор та зміст такого самовідтворення справді ззовні мають випадковий характер, що й призводить до використання в науковому дискурсі метафори хаосу для визначення процесів, що розглядаються. Однак варто зауважити, що С. Манн вказує на існування **неперіодичного порядку** в таких системах. Тобто комплексна система, яка, здається, діє випадково, може насправді **діяти за впорядкованими, проте одноразовими (нерекурентними) схемами**. Характер таких схем С. Манн та Д. Хендрік із колегами пропонують визначати за т. зв. «атракторами» (у Д. Хендрік знаходимо визначення «соціальний атрактор») [3]. Саме ж поняття атрактора можна розуміти як геометричні структури, що характеризують поведінку нелінійної динамічної системи у фазовому просторі з часом. Множину точок, що притягують систему до певного атрактора, називають областю тяжіння (див. рис. 1) [4]. Що ж є такою областю тяжіння для соціальних і політичних систем? Відповідь на це запитання частково впливає з попереднього розуміння Н. Луманом аутопоетичних соціальних систем, де смислова взаємодія через комунікацію визначає сприйняття та подальшу поведінку сторін. Однак іншу частину розуміння області тяжіння атрактора політичної системи в її динаміці можемо знайти в теорії соціального конструктивізму.

Н. Онуф, який один із перших використав згадану теорію в науковому дискурсі, стверджує, що творення (конструювання) соціальної й політичної реальності, а також ідентичностей сторін відбувається через дискурс [5]. Останній же є особливим різновидом соціальної практики, за допомогою якої сторони виражають свій досвід на основі власних когнітивних установок.

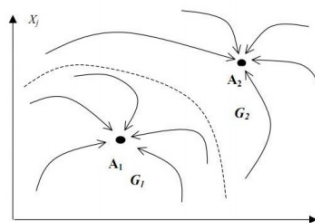

Рис. 1. Структура фазового простору соціальної системи з двома атракторами A1 і A2 й відповідними їм областями тяжіння G1 і G2 [6, с. 11]

Н. Онуф зазначає, що політичні цілі змінюються так само, як із часом змінюються норми та правила, котрі визначають поведінку агентів [7, с. 21]. На думку дослідника, процес конструювання дійсності відбувається невинно й підлягає зміні. При цьому саме правила, як вважає Онуф, залишаються іманентним компонентом структури будь-якої соціальної та політичної системи, пояснюючи агентам взаємозв'язок між матеріальними умовами існування агентів та комплексом цілей й потреб, котрі їм притаманні [7, с. 85–86]. Ті чи інші правила сприймаються, змінюються чи ліквідуються шляхом практик агентів. До останніх, як було зазначено, належать і дискурси як загальна сукупність досвіду сторін, що артикулюється через текст, і наративи як специфічний різновид дискурсу, що має конкретну смислову основу сценарного типу.

Завдяки контент- та івент-аналізу політичного дискурсу, котрий транслюється через законодавчі акти, ЗМІ та інші джерела, можна візуалізувати фазову динаміку соціальної системи на смисловому тлі. Рис. 2 демонструє одну з таких спроб візуалізувати контент зовнішньополітичного дискурсу Російської Федерації щодо України.

Рис. 2. Приклад візуалізації смислової області тяжіння дискурсу РФ [8, с. 34]

Звісно, маємо враховувати, що така візуалізація висвітлює область тяжіння політичної системи лише в окремо визначеному часовому проміжку, оскільки така система завдяки взаємодії агентів постійно відтворює себе з урахуванням зовнішніх та внутрішніх імпульсів. Імпульсом, на думку автора, є будь-який артикульований у дискурсі досвід акторів.

На основі такого розуміння природи процесів життєдіяльності соціальних та політичних систем автор пропонує провести паралель між згаданою аутопоетичною й хаотичною динамікою дискурсивних практик та поняттям фракталу. Фрактал (від лат. «той, що складається з фрагментів») являє собою структуру, наділену параметром самоподібності в різних масштабах або ж на різних системних рівнях [9]. Саме визначення було введене в науковий дискурс у 1975 р. математиком Б. Мандельбротом на позначення нерегулярних, проте самоподібних структур.

Спочатку, в середині 70-х рр. XX ст., вивчення хаосу й фракталів у науковому дискурсі тільки в межах математичних теорій здійснювалося паралельно й видавалося непов'язаним, проте вже згодом була з'ясована помітна спорідненість між ними [4]. Як акцентує О. Леонов, вони, по-перше, споріднені за математичними теоріями, спрямованими на опис структури нерегулярностей реального світу; по-друге, обидва напрями, завдяки комп'ютерному моделюванню та візуалізації, мають високу наочність. Остання ж є корисною під час прийняття політичного рішення, якщо ми говоримо про управління політичними системами та конфліктами як їх формами. Таким чином, автор погоджується з тезою О. Леонова про те, що теорії хаосу та фракталів забезпечують точне й наочне уявлення про абстрактні структури того, що раніше вважалося позбавленим будь-якого порядку, безструктурним і випадковим.

Повертаючись до тези, висловленої в межах теорії складності Д. Хендрік та її колегами стосовно ролі дивних атракторів конфлікту, можемо наразі доповнити та розширити її розуміння ще одним твердженням О. Леонова. Так, останній вважає, що дивні атрактори хаосу («атрактори Лоренца») можна сьогодні визначати як фрактали, оскільки вони природним чином виникають під час вивчення динамічних систем. На думку дослідника, фрактали визначають структуру хаосу, тобто їх можна розглядати як засіб опису форм хаосу й аналізу його структури, а також (що важливо) виявлення в ньому проявів порядку [4]. Останнє напряму корелює зі згаданою на початку позицією С. Манна щодо наявності порядку в хаотичних системах.

Враховуючи вищенаведене, на думку автора, фрактали допомагають яскраво візуалізувати різні рівні соціальної динаміки конфлікту. Вирахування певного неперіодичного порядку як ключового принципу творення останньої й дозволяє управляти відкритими аутопоетичними соціальними системами з хаосом, прикладом яких є міжнародний конфлікт. На думку автора, такі атрактори конфлікту можна вирахувати за допомогою дослідження дискурсивних практик сторін щодо його об'єктно-суб'єктного поля.

Підтвердження цієї тези ми можемо знайти в роботах С. Манна – основоположника теорії хаосу в міжнародних відносинах. Дослідник стверджує, що існування неперіодичного порядку дає можливість вирахування та передбачення аперіодичних рухів системи в **короткостроковій перспективі**.

Як далі зауважує С. Манн, будь-яка стабільність, що простежується в політичних системах, є тимчасовою, перехідною, тобто **метастабільністю**. У результаті вищезгаданої характерної для складних відкритих динамічних систем із хаосом динаміки операційна й інтерактивна взаємодія системи неодмінно призведе до критичного стану, після якого відбудеться «катастрофічний зсув» та чергове впорядкування, що на виході зумовить установлення нової метастабільності. Таке розуміння, на думку автора, дає підстави стверджувати, що будь-якому конфлікту як політичній системі з хаосом притаманна лише метастабільність, котра під час слідування певному вектору самовідтворення в результаті внутрішніх та зовнішніх інтеракцій може сягнути критичного стану й через точку біфуркації перейти до нового впорядкування та встановлення чергової фази метастабільності.

На думку П. Нікульчева, вивчення сценаріїв переходу системи до хаосу відіграє важливу роль на практиці, оскільки в деяких випадках «дозволяє передбачити можливість настання хаотичного режиму поведінки динамічної системи при зміні ключових (вихідних – О. В.) параметрів». Атрактор, як зауважує дослідник, є «інваріантною характеристикою системи, тобто зберігається під впливом будь-яких перетворень» [10]. При цьому автор вважає за необхідне конкретизувати останнє положення щодо міжнародних конфліктів як соціальних систем. Соціальним атрактором конфлікту тут буде комплекс смислів та емоцій його сторін, артикульованих в їхніх дискурсах та специфічних наративах [3, с. 28]. Останні, виходячи з описаних вище характерних принципів теорії соціального конструктивізму, є соціальними конструктами.

Застосування схожого за алгоритмом принципу врегулювання міжнародних конфліктів знаходимо в наративних підходах Дж. Росмана, С. Кобб та ін., більш детальний розгляд цих підходів є предметом подальших досліджень. Однак наразі варто підкреслити те, що управління динамікою міжнародних конфліктів через трансформацію дискурсивних практик сторін (зокрема, через узгодження та зміну в їхніх специфічних наративах) уже було ініційовано. Яскравим свідченням цьому є модель урегулювання міжнародного конфлікту під акронімом ARIA (Antagonism, Resonance, Invention, Action) [11, с. 104].

Для кращого розуміння застосування теорії хаосу в міжнародних відносинах С. Манн описує параметр «самоорганізованої критичності» політичної системи, за якої комплексна система з елементами, що постійно змінюються, сама автоматично приходить до критичного стану, щоб після нового впорядкування сягнути нової метастабільності. Дослідник говорить про наявність у всіх акторів політичної системи з хаосом т. зв. «конфліктної енергії», активної сили, що сприяє зміні статусу-кво системи, призводячи до чергового критичного стану [1, с. 64]. У міжнародній системі, як вважає С. Манн, така енергія конфлікту походить з **мотивів, цінностей та ресурсності певних акторів, незалежно від того, держави це, політичні чи релігійні рухи або ж індивіди**. Останнім дослідник відводить особливу роль як основним носіям конфліктної енергії. Таким чином, говорячи про методи розробки американської стратегічної думки, С. Манн радить діяти на випередження та здійснювати управління відповідними соціальними й політичними системами, котрі попередньо необхідно ввести в кризовий стан [1, с. 65]. Засобом досягнення останнього С. Манн вважає внесення розладу в притаманні системі комплекси цінностей та соціальних норм, котрі регулюють поведінку згаданої системи. Дослідник навіть порівнює таке інформаційно-психологічне втручання з комп'ютерним вірусом [1, с. 66].

Вирахувати поведінку системи в такому разі можна за рахунок сукупності підходів до математичного моделювання соціальних процесів. Так, наприклад, А. Петухов виокремлює у своїх роботах причини звернення саме до таких дослідницьких методів. По-перше, вони впорядковують ментальні моделі, якими зазвичай користуються актори. По-друге, вони позбавлені неточності й неоднозначності. По-третє, математичний запис, на відміну від природно-мовних виразів, дозволяє операції на дуже високому рівні дедуктивної складності. Нарешті, математичні моделі сприяють знаходженню спільних рішень для проблем, які на перший погляд видаються різнорідними [6].

При цьому, на думку А. Петухова, під час розробки й обґрунтування логіко-математичних моделей сучасних політичних процесів виникає «чимало перешкод і труднощів, бо моделювання соціальної динаміки, яка лежить в основі цих процесів, є одним із найскладніших завдань сучасної науки» [6, с. 5]. Однак автор погоджується з тим, що математика лише формально характеризує реальність, тобто без урахування низки деталей, які під час побудови математичної моделі були визнані незначними [12]. Саме тому для здійснення ко-

роткострокового прогнозування динаміки таких аутопоетичних соціальних систем із хаосом, як міжнародні конфлікти, варто послуговуватися як математичним моделюванням, так і низкою якісних методів політичних досліджень, зокрема, критичним дискурс-аналізом.

Висновки

1. Площина міжнародно-політичної взаємодії та політичні системи в її межах через власні характеристики можуть розглядатися як відкриті нелінійні динамічні системи з хаосом.

2. Хаотичні системи виявляють чутливість до зміни в початкових умовах. Саме тому навіть незначна спершу зміна в будь-якому з вихідних параметрів конфлікту як аутопоетичної соціальної системи з часом призводить до масштабних непропорційних відхилень у його динаміці. Використовуючи концепт аутопоезису, можемо стверджувати, що система починає відтворювати себе альтернативно відносно початкових умов.

3. Міжнародний конфлікт як соціальна й політична система відтворює себе завдяки мережам комунікації та психологічній взаємодії між акторами; в основі таких дій лежить індивідуальна й колективна свідомість.

4. Будь-який міжнародний конфлікт згідно з теорією хаосу в своїй динаміці проходить декілька фаз: метастабільність – поступовий перехід до критичного стану – «катастрофічний зсув» через точку біфуркації системи – нове впорядкування – черговий етап метастабільності. При цьому в кожній фазі такого роду динаміки конфлікту є низка місць / точок для стабілізуючого впливу (як зовнішнього, так і внутрішнього).

5. У динаміці будь-якого міжнародного конфлікту існує неперіодичний порядок. Це означає, що комплексна система, котра, як здається, діє випадково, насправді діє за впорядкованими, проте нерекурентними схемами. Характер таких схем пропонується визначати за т. зв. «атракторами» – геометричними структурами, що характеризують поведінку нелінійної динамічної системи у фазовому просторі з часом.

6. Область тяжіння атрактора (множина точок, що притягують систему до певного атрактора) в застосуванні до міжнародних конфліктів можна спостерігати в дискурсі навколо об'єктно-суб'єктного поля конфлікту, що продукується його сторонами. Дослідження смислової структури наративів сторін дозволяє візуалізувати те, в якій області тяжіння рухається система у визначений момент часу. Наративи відтворюють уявлення акторів про себе й інших сторін, виступаючи водночас проявом фільтрів сприйняття агентів. Однак і вони піддаються зміні, будучи соціальними конструктами. Таким чином, смислове поле наративів сторін конфлікту можна розглядати як область тяжіння атракторів останнього. Виражене в багаторазово повторюваних мовних актах, таке смислове поле є базою для творення й модифікації норм і правил, котрі обумовлюють подальшу поведінку сторін міжнародного конфлікту.

7. Вивчення хаотичної динаміки міжнародного конфлікту та його аутопоетичного самовідтворення через дискурс можна поєднати з теорією фракталів як структур, наділених параметром самоподібності в різних масштабах або ж на різних системних рівнях. Теорії хаосу та фракталів забезпечують точне й наочне уявлення про абстрактні структури того, що раніше вважалося позбавленим будь-якого порядку, безструктурним і випадковим.

Список використаної літератури

1. Mann S. Chaos Theory and Strategic Thought/ Steven R. Mann // U.S. Army War College, ATTN : Parameters. – Carlisle, PA, 1992. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.thelivingmoon.com/91_PDF_Database/DTIC_NWO_Docs/Chaos%20Theory%20and%20Strategic%20Thought.pdf.

2. Seidl D. Luhmann's Theory of Autopoietic Social Systems / D. Seidl // LMU, Munich School of Management. – No. 2, 2004. – 28 p.
3. Hendrick D. Complexity Theory and Conflict Transformation: An Exploration of Potential and Implications / D. Hendrick // Centre for Conflict Resolution Department of Peace Studies. – Bradford: University of Bradford, June 2009. – Working Paper 17. – 98 p.
4. Леонов А. Фракталы, природа сложных систем и хаос / А. Леонов // Материалы пятого Всероссийского постоянно действующего научного семинара «Самоорганизация устойчивых целостностей в природе и обществе». [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://sins.xaos.ru/articles/articles_r016.html.
5. Onuf N. World of Our Making: Rule and Rules in Social Theory and International Relations / N. Onuf // Routledge. – New York, NY, 2012. – 340 p.
6. Петухов А. Моделирование социальных и политических процессов / А. Петухов // Нижегородский государственный университет им. Н.И. Лобачевского. – Нижний Новгород, 2015. – 141 с.
7. Onuf N. Making Sense, Making Worlds / N. Onuf // Routledge. – New York, NY, 2013. – 364 p.
8. Богуш Д. Маніпулятивні стратегії в російській інформаційній війні : презентація / Д. Богуш // Центр Дослідження Росії. – Київ, грудень 2016 р. – слайд № 34. [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://www.slideshare.net/DenisBohush/manipulation-strategy-rus-2016>.
9. Фрактал / Менеджмент-консалтинг [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.certicom.kiev.ua/evolution.html>.
10. Никульчев Е. Моделирование систем с хаотической динамикой на основе оценки слабого нарушения симметрий в реконструированных аттракторах / Е. Никульчев // Современные проблемы науки и образования. – 2014. – № 4 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=14319>.
11. Rothman J. (2014) Conflict Engagement: A Contingency Model in Theory and Practice / Peace and Conflict Studies. – 2014. – Vol. 21. No. 2. – Article 2. – P. 104–116 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://nsuworks.nova.edu/pes/vol21/iss2/2>.
12. Александров П. Динамическое моделирование политических процессов с использованием систем линейных дифференциальных уравнений / П. Александров, А. Ахременко // Schola. – М., 2009 г. – 6 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://polit.msu.ru/pub/lab_math/Alexandrov_Axremenko.doc.

METHODOLOGICAL OPTIONS OF THE CHAOS THEORY IMPLICATION AS TO MANAGEMENT OF INTERNATIONAL CONFLICTS

Olga Vasylchenko

*Kyiv National Taras Shevchenko University,
Institute of International Relations
36\1 Melnikova Str., 04119, Kyiv, Ukraine*

This article defines the efficiency of the chaos theory methodology, combined with the social constructivism theory and mathematical modelling, regarding creation of possible scenarios of influencing the dynamics of international conflict as an open autopoietic social system.

Key words: chaos theory, dynamic system, social constructivism, autopoiesis, mathematical model.

УДК 329.7:316.6:061.2 (477)

РОЗВ'ЯЗАННЯ ДИЛЕМИ «ГРОМАДСЬКЕ / ПРИВАТНЕ»: АКТИВІЗАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ЖІНОЧИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Надія Гапон

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна*

Розглянуто зовнішні (інституційні) та внутрішні (суб'єктні) чинники дилеми «громадське / приватне». Проаналізовані причини низької мотивації участі жінок у громадських організаціях. Обґрунтовано необхідність оновлення цілей жіночої стратегії розбудови української соціокультури. Охарактеризовані пріоритетні вектори стратегії «етики турботи» жіночих громадських організацій.

Ключові слова: громадська участь, жіночі організації, соціальні інновації, політика.

Політичні трансформації, які відбулися в європейських країнах за останнє десятиліття, вплинули на безліч сфер суспільного життя. Нові ліберальні ідеології, які широко пропагуються в суспільствах, головню спираються на ідею економічної раціональності. Вони призводять до незворотних змін традиційних поглядів, цінностей, а також поведінки, яка пов'язана з жіночими та чоловічими суспільними ролями. Такі зміни мають істотне значення також у приватній (родинній) сфері життя. Це підтверджують філософські, соціологічні, психологічні дослідження, численні наукові публікації інтердисциплінарного та міжнародного характеру.

Специфіка соціально-економічного становища української держави кінця ХХ – початку ХХІ ст. обумовила соціальну активність людей, яких щораз більше турбувало не лише безробіття, низька оплата праці, а загалом низька якість життя їхніх родин. Саме в цей період в Україні створюється найбільша кількість громадських організацій, серед яких дві сотні – жіночі організації. Вони мають досвід роботи, виховали нові кадри. Однак жорстка стратегія суб'єктивації, пов'язана з виживанням власної сім'ї, не давала змоги жіночому суб'єктові вийти в площину значущих громадських ініціатив, політичної активності. Науковці зауважують, що глобалізаційно-міграційні процеси увиразнюють нову систему вартостей самореалізації особистості, яка впливає на традиційні, духовно-моральні засади родини, сфери жіночого, приватного. Дилема «громадське / приватне» в діяльності жіночих організацій упродовж років аналізувалася політологами, філософами, істориками (О. Орлик, О. Забужко, Р. Губань, І. Жерьобкіна, М. Богачевська-Хом'як, В. Цуницька, О. Ярош та ін.). До неї зверталися літературознавці (Н. Зборовська, Т. Гундорова та ін.), соціологи й психологи (Я. Шкурко, С. Хрисанова, Т. Говорун, Н. Кутова, Н. Молдован та ін.). Останнім часом українські дослідники (філософи, культурологи, психологи та ін.) вивчали розрізнені аспекти впливу політичних, соціально-економічних, культурних, релігійних, психологічних чинників на формування особистості жінки та її залучення до сфери громадського.

Мета нашого дослідження – узагальнити наукові позиції міждисциплінарного дискурсу сутності дилеми «громадське / приватне» в діяльності жіночих організацій та перспективи її розв'язання.

Українська жінка вже на початку ХХІ ст. виявилася замкненою в драматичному колі приватних почуттів: одночасного переживання провини за соціальні умови буття й відпові-

дальності за родину. Ситуацію відходу жінки від сфери громадського посилила масштабна жіноча міграційна мобільність. Сотні жіночих організацій (традиціоналістського типу, соціально орієнтовані, професійні, релігійні) у своїй благочинній діяльності зіштовхнулися з комплексом проблем української родини. Це проблеми жінок – жертв нелегальної міграції, асоціальної поведінки дітей, залишених батьками-заробітчанами, проблеми дезадаптації жінок, які повернулися з трудової еміграції тощо.

Особливістю сучасного життя є прагнення до індивідуалізації, наслідком чого стало розмежування між приватним та громадським життям жінки. Крім цього, сучасна родина перестає бути авторитарною, сакральною, скерованою на продовження роду, єднання поколінь, багатофункційною, підтримуваною суспільним інтересом соціальною інституцією. Вона стає малою групою, атомарною, демократичною, світською, малодітною, мобільною, спрямованою на почуття й індивідуальний розвиток, з обмеженими функціями та змієними гендерними ролями. Крім цього, дослідники названої проблеми зазначають, що в сьогоденні суспільстві зростає кількість жінок, які свідомо обирають самотність. Так звані „single” створюють не сталі, формальні подружні зв'язки, а лише пари тимчасових співмешканців. Стають суспільно толерованими бездітні (за власним бажанням) подружжя – dual income-no kids; жінки, які виховують дітей, народжених поза шлюбом; розлучені пари. Усе це озвучається засобами масової інформації та легітиміє нові онтологічні конструкції, зумовлює все більше їх сприйняття суспільством.

Для зменшення негативних аспектів глобалізаційно-міграційних процесів, які відбулися на становищі українського жіноцтва й родини загалом, треба задіяти всі позитивні ресурси інформаційного суспільства. Необхідно посилити суспільну комунікацію, спрямовану на відродження повновартісної сфери приватного, цінностей материнства, традиційних цінностей української родини. Жодна країна світу не виходила з кризи виключно завдяки економічним чинникам. Є три елементи, завдяки яким у минулому вдавалося долати кризові явища: релігія, держава й культура. По-перше, жіночим організаціям за підтримки церкви, освітніх інститутів, різних просвітницьких організацій, асоціацій треба інтенсифікувати діалог із жінками. Адже в основі будь-якої життєдіяльності сім'ї лежить певна психокультура, яка визначає соціальну мобільність родини. Членам жіночих організацій потрібно провадити діалог із матерями стосовно економічної мотивації їхньої діяльності – для чого заробляти гроші, втрачаючи емоційні, духовні зв'язки з членами родини? По-друге, треба активно впливати на роботу українських владних інститутів стосовно розробки проєктів, скерованих на покращення соціально-економічного становища українських родин. Тут ідеться про активне реформування, системну роботу всередині українського суспільства, яка включатиме соціальні, освітні проєкти.

Звернемося до мотивації участі жінок у громадсько-політичній діяльності. Існує безліч поглядів на умови та чинники громадської активності особи. Згідно з З. Фрейдом громадська активність, політична діяльність отримує поштовх від самоусвідомлення індивідом можливості захищати власні інтереси (виявляти домінування, здійснювати вплив, маніпулювати, підпорядковувати). Це стає можливим, коли сформується «Супер-Его» як підструктура особистості, інтерналізована версія екстернальних експектацій, норм і стандартів поведінки. Інший психоаналітик А. Адлер виокремлює почуття спільності з іншими як чинник, що посилює соціальні контакти та політичну поведінку. Тут лідерство та влада над іншими можуть бути для жінки компенсацією певного комплексу меншовартості. Е. Фромм вбачає в соціальній активності втечу від самотності. Страх самотності посилює мотивацію громадянської активності, яка є прагненням уникнути соціальної ізоляції. Деякі інші дослідники (Г. Кантріл, К. Кеністон) вважали основною мотивацією жінок до

громадської діяльності пошук сенсу в деморалізованому світі. Отже, захист цінностей внутрішнього та зовнішнього світу є мотивом участі в жіночому громадському русі. Соціальні психологи Дж. Гешвендер та Л. Зурхер вибудували модель «відносної деривації», коли причиною залучення до громадських організацій є певний внутрішній стан, який характеризується невідповідністю між бажаннями особи та її соціальним статусом. Згідно з цією моделлю особа бере участь у громадській організації (об'єднанні, русі), коли збільшується розрив між бажаним та соціокультурною реальністю [1, с. 16].

Виокремлені внутрішні та зовнішні мотиватори зростання громадської активності так чи інакше працюють у будь-якому соціокультурному контексті. Однак основною причиною «гальмування» громадської активності українських жінок стала їхня масова мобільність, вихід жінок за межі українських реалій, тобто їхня трудова міграція. Остання на два десятиліття (до листопада 2013 року) «заморозила» цей стан невисокої участі жінок у громадсько-політичному житті України. Революція гідності дала поштовх громадській активності жінок, а війна посилила чималі волонтерські ініціативи жінок – членів громадських організацій.

Сучасні технології соціалізації жінки (освіта, навчання, виховання) у своїй різноманітності несуть незмінний архетип анімі, ідеалу гендерної поведінки (співчуття, співпереживання, схильності до емоційного залучення). Так виникає жіноча «етика турботи», яка є основою розбудови суспільства. «Етика турботи» жінок має свою специфіку вияву, яку важливо поглиблювати в кількох напрямках. Першим вектором є розбудова жіночих соціокультурних мереж. Це різноманітні об'єднання, трансакції громадян, інтерактивні відносини, які утворюють конструкцію самоідентифікації особистості, забезпечують психологічну підтримку, матеріальну допомогу, послуги й інформацію, соціальні зв'язки. У соціокультурній мережі громадські організації відіграють важливу роль. Зрозуміло, що будь-яка суб'єктивізація жіночого гендеру в соціокультурі поза їхніми межами видається позірною. Соціальний «ейджизм», який виявляється в обмеженні доступу до ресурсів і відчуженні від участі в прийнятті рішень певними віковими групами населення можна подолати лише розбудовою соціокультурних мереж.

Другим вектором поглиблення «етики турботи», на нашу думку, є постановка соціальних цілей та осмислення шляху суб'єктивізації (політичної, психологічної), модернізація погляду й мислення жінки. Українська постсучасність відкрила нові перспективи дискусій: жінка – національна культура – держава. Представниці Харківської та Київської гендерних шкіл ще в 1990-х рр. зійшлися на думці про активну роль жінки в будівництві держави. Науковці Київської гендерної школи говорили про роль жінки в розбудові національної освіти, культури, загалом національної держави. Натомість представниці Харківської гендерної школи зосереджувалися головним чином на ролі активної жінки в побудові соціальної держави. Сьогодні можна стверджувати, що держава може спиратися лише на національний соціокультурний простір, який потребує постійної розбудови. «Українська держава в історичному сенсі була і є кінцевим національним вивершенням саме українського громадянського поступу й супровідної дискурсивної етичності», – зауважує філософ А. Карась [2, с. 480]. Можна погодитися з думкою філософа про те, що слабкість українського соціокультурного дискурсу показала всю слабкість соціальних сил, здатних захищати національну державу, тому спричинила вразливість до чужих зазіхань [2, с. 480].

У будь-який історичний період жіночий гендер переживає соціокультурне обмеження власної суб'єктивізації. Неможливість протистояти недемократичним державницьким установкам трансформується у феномен гендерної провини. Українська жінка довго залишалася замкненою в драматичному колі власної суб'єктивності, одночасного пережи-

вання провини й відповідальності за соціальні умови буття. Це особливо позначилося на спотвореній «етиці турботи» – маскулінізації жіночої суб'єктивності в ситуації масового безробіття й трудових міграцій. Невідрефлексованість власних цілей жінками формує в них негативні стереотипи соціального мислення, які призводять до пасивності, залежності, а також до створення «технічних» партій, які шкодять залученню жінок до політики. Громадсько-політичні жіночі ініціативи фактично перетворилися на фрагментарну, часткову діяльність. За увесь час української політичної історії жодна жіноча партія («Жінки України», Всеукраїнська партія «Жіночі ініціативи», «Жіноча народна партія (об'єднана)», «Солідарність жінок України», Всеукраїнське політичне об'єднання «Жінки за майбутнє» тощо) не потрапила до парламенту. Нинішні українські реалії дещо посилили суспільно-громадський аспект діяльності жіночих організацій.

Третій вектор поглиблення «етики турботи» підказує сьогодення: це входження в європейський соціокультурний простір із його системою демократичних цінностей, рівністю прав та можливостей. Тому необхідною є соціалізаційна робота жінок (матерів, педагогів, науковців, громадських активісток тощо) над українським характером. Потреба соціалізації українського «шляхетного характеру» (Я. Ярема, Н. Зборовська) та екстраверсійності соціальної психіки – важливе освітнє та виховне завдання для жіночих організацій.

Розбудова української соціокультури пов'язана з жіночою «етикою турботи». На нашу думку, остання містить щонайменше три вектори (активність, рефлексивність, шляхетність): розбудова жіночих соціокультурних мереж (подолання ейджизму); посилення політичної й психологічної суб'єктизації (віднайдення власної візії та формування власних соціальних цілей); формування в молоді шляхетного характеру [3, с. 34]. Останнє завдання громадських організацій має масштабний соціотерапевтичний вимір. Розвиток екстраверсійності соціальної психіки та шляхетності українського характеру можливий через суспільні реформи, якісні зміни в освітньо-виховній роботі з молоддю. Очевидно, що ці завдання визначають сьогочасну роль жінки в розвитку української духовності.

Отже, трансформації ціннісних засад приватної сфери під впливом глобалізаційно-міграційних процесів окреслили нові напрями подолання дилеми «приватне / громадське». Для української соціокультурної ситуації – це діяльність жіночих організацій із формування психокультури «відповідального материнства» й активного громадянства. Українські жіночі організації ще п'ять років тому були «занурені» в проблеми приватної сфери та родини, спричинені міграційними процесами й соціально-економічною кризою. На жаль, жіночі організації залишаються недостатньо дієвими у сфері інновацій стосовно соціальної політики, не впливають на її реформування, не ініціюють прийняття тих законів, які б стояли на захисті української сім'ї, материнства, дитинства. Важливим завданням для жіночих організацій, зокрема традиціоналістського типу (які є найбільш масовими), є не лише продовження гуманітарної роботи в межах приватного (окремих родин). Жіночим організаціям необхідно віднайти свій соціальний голос і законодавчу силу, здобути політичне представництво в парламенті та вийти на політико-громадянську площину, щоби більш дієво впливати на проведення соціально-економічних реформ.

Список використаної літератури

1. Устінова Н. З'ясування зв'язків участі жінок у діяльності жіночих громадських об'єднань із демографічними, соціально-психологічними та психологічними чинниками / Н. Устінова // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Серія: Психологія. – 2014. – № 1 (1) – С. 71–74.

-
2. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і неklasичних інтерпретаціях / А. Карась. – Київ-Львів : Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 520 с.
 3. Гапон Н. Жінка та розбудова українського соціокультурного простору/ Н. Гапон // Українська жінка в національному і глобальному просторі : історія, сучасність, майбутнє : зб. матер. І міжн. наук. форуму (24–25 лист. 2016 р.). – Дрогобич : «Трек ЛТД», 2016. – С. 32–34.

**SOLVING PUBLIC AND PRIVATE DILEMMA:
UKRAINIAN THE REVITALIZATION WOMEN'S ORGANIZATIONS**

Nadiia Hapon

*Ivan Franko National University of Lviv
Universytetska str; 1, Lviv, 79000*

The article deals with external (institutional) and internal (subjective) factors of the public / private dilemma. It is analyzed the factors of low motivation of women's participation in public organizations. It is based the necessity of changing the goals of women's development strategies of Ukrainian sociocultural system. We characterized the priority vectors of women organizations' "care ethics".

Key words: public participation, women's organizations, social innovations, politics.

УДК 321.01

АГОНІСТИЧНІ ФОРМИ ПОЛІТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ: БІОПОЛІТИЧНИЙ ПІДХІД

Анастасія Кравець

*Дніпропетровський національний університет ім. Олеся Гончара,
факультет суспільних наук і міжнародних відносин, кафедра політології
пр. Гагаріна, 72, 49010, м. Дніпро, Україна*

З другої половини XX століття в західній політичній науці сформувалася тенденція до переорієнтації наукових досліджень із вивчення політичних систем, інститутів і процесів до аналізу поведінки політичних акторів. Проблематика політичної поведінки є складною для аналізу, адже в сучасному біополітичному дискурсі й досі не вироблено єдиного уявлення про ті фундаментальні характеристики, що містяться в природі людини й формують її політичну поведінку. На особливу увагу заслуговує агоністична поведінка, адже розуміння природи агресії, домінування й підкорення сприятиме виробленню нових технологій управління й запобігання конфліктам.

Ключові слова: політична поведінка, агоністична поведінка, агресія, домінування, підкорення.

Актуалізація біополітичної аналітики в сучасній політологічній науці пов'язана з процесом взаємозближення природничого та соціогуманітарного знання, зокрема, біології й політичної науки. Відомий біополітик Ч. Еван наполягає на тому, що політологам час звернути увагу на генетичні особливості людської поведінки з урахуванням останніх досліджень у цій сфері для того, щоб вони припинили пояснювати політичну поведінку згідно з принципами XIX ст. [14, с. 134]. Р. Бланк вважає, що для розуміння політики необхідно застосовувати знання, отримані на основі вивчення природного світу, адже «людина є частиною світу природи». Науковець наголошує на необхідності переорієнтації теоретичної «парадигми» в політології з традиційних поведінкових підходів на еволюційні [10, с. 15].

Серед біополітиків, що займаються цією проблематикою, слід виокремити А. Соміта, С. Петерсена, А. Олескіна, П. Кропоткіна, Р. Бланка та інших. Однак слід зазначити, що їхні погляди мають як спільні риси, так і суттєві відмінності. Отже, наукове знання стосовно біополітичного погляду на природу й форми політичної поведінки потребує подальшого наукового аналізу та поглиблення.

Дослідники виокремлюють агоністичні та лояльні (неагоністичні) форми політичної поведінки. Агоністична поведінка (від грец. *agonizomai* – «я борюся») пов'язана з конфліктами між живими організмами [6, с. 82]. Це поняття включає: 1) агресію; 2) домінування; 3) ізоляцію (уникнення); 4) підпорядкування (підкорення). Агоністичні форми поведінки пронизують політичну сферу життя суспільства й утілюються у вигляді конфліктів між державами, партіями, «групами тиску», між гілками влади й окремими політичними діячами. За словами А. Олескіна, найбільш руйнівною формою агоністичних взаємодій у людському суспільстві є війни як організовані міжгрупові конфлікти. Отже, дослідження агоністичних (ворожих, конфліктних) форм поведінки є важливим завданням сучасної політичної науки, адже воно сприятиме виробленню нових технологій подолання конфліктів і культивуванню лояльних форм взаємодії людей у соціумі [6, с. 82–83].

Серед вищезазначених форм агоністичної поведінки біополітиків найбільше цікавить агресія. Класичне біополітичне визначення агресії дав Н. Тінберген: наближення до супротивника й нанесення будь-якої шкоди або генерація стимулів, що спонукають про-

тивника підкоритися [8]. Р. Хайнд трактує агресію як адресовану іншій особині поведінку, яка може призвести до нанесення ушкоджень, часто пов'язану зі встановленням зверхності, отриманням доступу до певних об'єктів або права на якусь територію [9].

Стосовно людини дається таке визначення: агресія – фізична або вербальна поведінка, спрямована на заподіяння будь-якої шкоди [5]. Таким чином, агресія (без уточнення, чи є вона вмотивованою, чи ні) полягає в тому, щоб завдати фізичної або моральної шкоди іншим людям.

Узагалі феномен агресії цікавить не тільки біополітиків, а й філософів, соціологів, антропологів, психологів і етологів. Проте біополітичний підхід до феномена агресії має свої особливості, адже агресія розглядається не як емоція, а як модель (тип) поведінки. При цьому біополітики наполягають на тому, що агресія, як і егоїзм, закладена в людину природою, але може бути приборкана в процесі соціалізації й виховання.

Біополітики виокремлюють два види агресії: 1) ультимативну (які переваги в ході природного відбору отримують істоти, наділені здатністю до агресії?); 2) проксимативну (які фізіологічні й психологічні чинники породили агресію конкретної істоти в конкретний момент?) [6, с. 83].

Перший тип агресії викликаний: 1) необхідністю підтримки індивідуального існування живих істот. «Така агресія виникає в ході конкуренції за життєві ресурси, включаючи захоплення й утримання території» [7]; 2) необхідністю встановлення відносин, що забезпечують особині стійкість її положення в суспільстві. Маються на увазі відносини «домінування-підпорядкування», що призводять до формування ієрархій [6, с. 84]; 3) необхідністю збереження єдності спільноти перед обличчям «чужаків». Як писав К. Лоренц, дружба (усередині групи) посилюється ворожнечею (між групами), тобто дихотомією «свої-чужі», яка спостерігається на всіх рівнях біологічної еволюції [4].

Другий тип агресії включає: 1) агресію заради агресії або, за Д. Майерсом, «ворожу агресію» [5]. У цьому разі агресія виникає або спонтанно, або у відповідь на неприємний подразник [6, с. 85]. Проте один із провідних біополітиків, К. Лоренц, не погоджується з такими причинами, вважаючи, що агресія – це один з основних інстинктів у тварин, який є визначальною потребою, а не відповіддю на подразник [4]; 2) інструментальну агресію, яка націлена на отримання того чи іншого ресурсу, що належить іншій особині; 3) підліткову агресію, спрямовану на самоствердження молодого індивіда в суспільстві [6, с. 85].

К. Лоренц вважав, що для майбутнього всього виду завжди вигідно, щоб ареал проживання завоював найсильніший із двох суперників: «Якщо спеціальні інтереси соціальної організації не вимагають тісного спільного життя, то з цілком зрозумілих причин найбільш сприятливим є рівномірний розподіл особин виду в життєвому просторі, в якому цей вид може мешкати» [4].

Причиною виникнення агресії є не лише територіальна та групова диференціація, а й боротьба за виживання власних генів. Зокрема, про це писав Р. Докінз. Дослідник розумів індивідуума як «егоїстичну машину», запрограмовану на те, щоб передавати свої гени наступним поколінням. До того ж, на думку Р. Докінза, «машини виживання» (люди) здатні бути більш агресивними, якщо належать до одного й того ж виду [6, с. 85].

На думку М. Бутовської, агресія як поведінка людини в соціумі дозволяє зрозуміти, що власне агресія є інтегративною частиною внутрішньогрупових стосунків і може траплятися в умовах налагоджених соціальних відносин. Така модель поведінки людей допомагає інтегрувати конкуренцію та кооперацію в їхні взаємовідносини [1]. На нашу думку, агресія в таких спільнотах є своєрідним «тестом на міцність» тих відносин і тієї системи цінностей, які існували перед конфліктною ситуацією.

Немає необхідності підкреслювати величезне біополітичне значення агресії для інтерпретації воєн, заколотів, повстань, етнічних конфліктів та інших негативних явищ у людському суспільстві. Тому великий інтерес викликають наявні у тварин так звані «буфери агресивної поведінки», що послаблюють агресію [1, с. 5–71]. К. Лоренц вважав методом послаблення агресії її ритуалізацію – заміну прямих нападів погрозами [4]. Поряд із ритуалізацією тварини практикують також зміщену агресію (наприклад, птах клює неживий предмет замість партнера). Подібна зміщена агресія проявляється й у людини. Вона є нешкідливим еквівалентом агресивних дій, у тому числі у взаємовідносинах між цілими державами (наприклад, дипломати двох країн, отримавши інструкцію затягувати переговори, роками обговорюють питання про протокол і порядок денний) [2].

Хоча агресивність – явище, універсальне для всіх представників *Homo sapiens*, ступінь її сильно варіюється: від принципу «ненасильства» в Норвегії – до войовничих індіанців у Південній Америці, у яких приблизно 50% дорослих чоловіків, доживши до зрілого віку, «займаються тим, що вбивають» [5]. Можна сказати, що така форма політичної поведінки, як агресія, відіграла важливе значення для становлення гетероієрархічних структур – недемократичних держав, які в ході еволюції використовували агресію як інструмент забезпечення виживання виду, а далі – як спосіб приборкати інших заради власної вигоди. Однак вона має місце й у політиці сьогодення, поширюється від міжособистісних конфліктів парламентарів, провладних та опозиційних політичних сил до міждержавних конфліктів.

Другою формою агоністичної поведінки, яка тісно переплітається з першою, є домінування (боротьба за територію, ресурси, владу тощо). Домінування, на думку А. Соміта і С. Петерсена, призводить до формування соціальних і політичних ієрархій: «Люди – це соціальні примати з вродженою схильністю до ієрархічних і авторитарних соціальних і політичних структур» [16, с. 1–5]. Соціальні примати демонструють поведінку домінування й живуть в ієрархічних соціальних (у випадку з людським видом – політичних) структурах. Ієрархія є однією з найбільш універсальних особливостей соціальної та політичної організації [16, с. 8]. На наш погляд, доречним буде також навести тезу Дж. Шефера: «Сучасне людське життя – це переважно наявність знань в ієрархії підкорення: коли ми не спимо, ми проводимо більшу частину часу в ієрархіях, які розповсюджуються від корпоративної промисловості до державного управління» [15, с. 174]. Б. Гінсберг висловив ту ж саму ідею: «У всіх людських груп є свої ієрархії поваги-домінування. Колективно й історично такі ієрархічні організації, здається, укорінені в біологічну природу нашого виду, і тому повинні частково розумітися в термінах еволюції» [8, с. 1].

Таким чином, біополітики вважають, що агресивність закладена в людину природою, а схильність до домінування й формування політичних ієрархій є еволюційно закріпленою властивістю людської поведінки. Однак слід зазначити, що далеко не всі індивіди продукують агресивну поведінку й прагнуть до домінування. А тому в межах розгляду проблематики агоністичних форм поведінки варто говорити й про ізоляцію та підкорення.

Слід відзначити, що біополітики значно меншу увагу приділяють ізоляції. Так, ізоляція є варіантом агоністичної поведінки, що являє собою альтернативу агресії. Вона передбачає відхід від контакту з потенційним агресором, уникнення його, наприклад, за рахунок формування відокремлених територій. Ізоляція реалізується не тільки на індивідуальному, але й на груповому рівні. У людському суспільстві вона існує в різноманітних формах: люди ізолюються в печерах, будинках, палацах, проводять національні, державні й інші кордони, ділять між собою сфери впливу, області компетенції, рівні політичних структур [6, с. 87].

Значно більше біополітиків цікавлять такою формою поведінки, як підкорення. «Підкорення (*submission*) – сукупність форм поведінки, спрямованих на припинення агресії з боку домінантної особи» [6, с. 87].

Форми підпорядкування у тваринному світі варіюються, але найпоширенішими є: 1) применшення розмірів тіла (опускається голова, згинається спина); 2) інфантильна поведінка, що викликає в агресора враження, що перед ним – дитинча; 3) презентація агресорові найбільш уразливих місць тіла (загрибок, спина, живіт) [6, с. 87]. Підкорення входить до складу ефективних буферів агресії між приматами. Воно має різноманітні втілення й у людському суспільстві [5].

Біополітики вважають, що тенденція коритися поступово закріплюється в самій нашій природі й призводить до появи феномена «людської слухняності». Як зазначають А. Соміт і С. Петерсен, природний відбір забезпечив нас «готовністю виконувати покірну роль» [16, с. 24]. Підтвердження цьому знаходимо в Дж. Шефера: «Сучасне людське життя – це переважно наявність знань в ієрархії підкорення: коли ми не спимо, ми проводимо більшу частину часу в ієрархіях, які розповсюджуються від корпоративної промисловості до державного управління... Серед найсильніших і постійних еволюційних спадщин нашого виду є готовність коритися тим, хто при владі» [15, с. 169, 174].

Біополітики зазначають, що закони покори можуть бути двох видів. Згідно з першим організм робить щось, що він вважав би за краще не робити; у другому випадку організм утримується від дій, які він вважав би за краще вчинити. У представників будь-яких соціальних видів виявляється покора щодо тих, хто займає панівне місце в соціальній ієрархії. Люди живуть у багатьох ієрархіях, але нас цікавить тільки політична покора, тобто дії, що реалізуються підлеглими у відповідь на накази (явні або приховані), які вони отримують від тих, хто вище в політичній ієрархії. При цьому наша генетична схильність полягає в тому, щоб коритися [16, с. 25]. Як підкреслюють Х. Келман і В. Гамільтон, «вражаючий феномен ієрархій влади – це готовність громадян виконувати накази, не ставлячи питань <...>, навіть коли ця покора тягне за собою величезні жертви або необхідність учинення дій, які за інших обставин громадяни вважали б морально неприйнятними» [13, с. 137]. Це одна особливість людської поведінки, яку дійсно важко пояснити: наша екстраординарна готовність підкорятися чужим бажанням. Таким чином, покора – це поведінковий корелят панування й ієрархії [16]. Прихильники еволюційної теорії застосовують її для вивчення поведінки всіх тварин, вважаючи, що їй притаманні певні спільні риси. Біополітики ж ідуть далі, говорячи про те, що на формування людської поведінки впливає не тільки біологія, а й виховання. Але зазначають при цьому, що зводить все лише до виховання, навчання й соціалізації, як це роблять психологи, соціологи й біхевіористи, не можна, оскільки людська поведінка завжди містить не тільки психологічну та соціальну, а й біологічну (генетичну) складову частину. І на противагу тезі Р. Дарендорфа про те, що наше тіло – це не реальне «ми», що біологічні поняття й теорії не можуть торкнутися цілісності нашої індивідуальності [11, с. 20], біополітики наводять контраргументи. 1. Універсальність покори вказує на те, що вона лежить в основі самої «людської природи» в якості «генетичної запрограмованості». 2. Якщо покори просто навчаються, як тоді пояснити готовність «людини розумної» демонструвати таку поведінку в усі часи в усьому світі? Великий пласт відомостей, отриманих експериментальним шляхом, свідчить про нашу схильність коритися [16, с. 26].

Підсумовуючи вищезазначене, констатуємо, що схильність до агресії закладена в людину природою, а схильність до домінування й формування політичних ієрархій є еволюційно закріпленою властивістю людської поведінки. Однак не всі індивіди продукують агресивну поведінку й прагнуть до домінування, а тому варто говорити також про ізоляцію та підкорення. Агресія може бути приборкана в процесі соціалізації й виховання, проте не слід забувати, що людська поведінка містить завжди не тільки соціальну, а й біологічну складову. Дослідження агоністичних форм поведінки, розуміння їхньої природи й причин сприятиме виробленню нових технологій управління й подолання конфліктів, а також культивуванню лояльних форм взаємодії людей у соціумі й політиці: координації, кооперації, співпраці тощо.

Список використаної літератури

1. Бутовская М. Этология человека: история возникновения и современные проблемы исследования / М. Бутовская // Этология человека на пороге 21 века: новые данные и старые проблемы. – М. : Старый Сад, 1999. – С. 5–71.
2. Дольник В. Непослушное дитя биосферы. Беседы о человеке в компании птиц и зверей / В. Дольник. – М. : Педагогика, 1994. – 208 с.
3. Кропоткин П. Взаимная помощь как фактор эволюции / П. Кропоткин. – Петербург : Товарищество «Знание», 1907 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://iph.ras.ru/elib/Kropotkin_Vzaimopom.html.
4. Лоренц К. Агрессия (так называемое «зло») / К. Лоренц ; пер. с нем. Г. Швейника. – Москва : Прогресс, 1994 – 556 с.
5. Майерс Д. Социальная психология / Д. Майерс. – СПб. : Питер, 2000. – 254 с.
6. Олескин А. Биополитика. Политический потенциал современной биологии / А. Олескин. – М. : Научный мир, 2007. – 459 с.
7. Плюснин Ю. Проблема биосоциальной эволюции. Теоретико-методологический анализ / Ю. Плюснин. – Новосибирск : Наука, 1990. – 240 с.
8. Тинберген Н. Социальное поведение животных / Н. Тинберген. – М. : Мир, 1993. – 152 с.
9. Хайнд Р. Поведение животных. Синтез этологии и сравнительной психологии / Р. Хайнд. – М. : Мир, 1975. – 856 с.
10. Blank R. Biology and Politics: An Introduction / R. Blank // Politics and the Life Science: The State of the Discipline. – UK: Emerald Group Publishing, 2014. – 280 p.
11. Dahrendorf R. Essays of the Theory of Society / R. Dahrendorf. – Stanford SA: Stanford University Press, 1968. – 300 p.
12. Ginsberg B. The evolution of social and political behaviour / B. Ginsberg. – Washington DC, 1988. – 198 p.
13. Kelman H. Crimes of Authority and Responsibility / H. Kelman, V. Hamilton. – NY, 1998. – 305 p.
14. Peterson A. Biology and politics : The cutting edge / A. Peterson, A. Somit. – UK : Emerald Group Publishing, 2011 – 231 p.
15. Shepher J. Commentary / J. Shepher // Dominance, Aggression, and War. – N.Y. : Paragon, 1987. – P. 174–175.
16. Somit A. The Failure of Democratic Nation Building : Ideology Meets Evolution / A. Somit, S. Peterson. – NY : Palgrave Macmillan, 2005. – 190 p.

AGONIST FORM OF POLITICAL BEHAVIOUR: BIOPOLITICAL INTERPRETATION**Anastasiya Kravets**

*Oles Gonchar Dnipropetrovsk National University,
Faculty of Social Sciences and International Relations,
Department of Political Science
Gagarina, 72, 49010, Dnipro, Ukraine*

Agonist form of political behaviour is the main aim of the article. The study tested that political behaviour is the difficult question for biopolitics, because in biopolitical discourse there are many discussions about fundamental characteristics of human nature and form of political behaviour. Understanding the nature of aggression, domination and subjugation contribute to the development of new technologies of power and conflict prevention.

Key words: political behaviour, agonist behaviour, aggression, dominance, submission.

УДК 32.019.51

КОНЦЕПТ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ В КООРДИНАТАХ ГІБРИДНОЇ ЗАГРОЗИ

Євген Магда

*НТУУ «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»,
Видавничо-поліграфічний інститут,
кафедра видавничої справи та редагування
вул. Янгеля, 1/37, 03056, Київ, Україна*

Висвітлено становлення концепту Центрально-Східної Європи в середовищі публічних інтелектуалів упродовж XX ст. Показано особливості місця регіону в системі міжнародних та європейських міждержавних відносин. Проаналізовано процес наростання загрози гібридної війни в регіоні на початку XXI ст. та пошук відповідей на цей виклик.

Ключові слова: гібридна війна, Центрально-Східна Європа, українсько-російська війна, ЄС, пострадянський простір.

Постановка проблеми. У контексті гібридного протистояння України та Росії, яке триває від 2014 року, незмінно актуальними залишаються питання регіональної безпеки. Цілком очевидно, що деякі з країн регіону стали об'єктами певних агресивних дій з боку РФ (до того ж прихованих). Частина країн у той чи інший спосіб, швидше частково, аніж повністю, висловлює підтримку РФ. Очевидно різними є позиції країн Балтії та, наприклад, Чехії чи Угорщини. Але чи диктує приналежність до одного регіону, який доволі часто трактується як світоглядний концепт, а не об'єктивна реальність, схожість зовнішньополітичних стратегій?

Метою статті є аналіз специфіки концепту регіону Центрально-Східної Європи та визначення (не)реальності зростання гібридної загрози в цій системі координат.

Концепт Центрально-Східної Європи

Під час аналізу територіального концепту Центрально-Східної Європи ми будемо відштовхуватися від роботи Андрія Портнова «Між «Центральною Європою» та «Русским миром»: Сучасна Україна в просторі міжнародних інтелектуальних дискусій» [1]. У книзі йдеться про інтелектуальні дискусії, різні спроби концептуалізації історії та сучасних проблем того регіону, який дехто воліє називати «посткомуністичними країнами», дехто – «Центрально-Східною Європою», а ще інші (головно, це російський націоналістичний (імперіалістичний?) дискурс) – «Русским миром». Спробуємо розширити рефлексію, окреслену паном Портновим.

Від кінця XX – початку XXI ст. концепт «Центральна Європа» («Центрально-Східна Європа») зайняв міцні позиції в політичній риторичній й історичній текстах, відсунувши, а то й замінивши собою «Східну Європу». Це закономірно, адже низка країн регіону перебувала на різних стадіях входження в європейський інтеграційний проект. Тому потрібно було на рівні мови проілюструвати реальну належність до Європи, маркувати себе як «своїх», водночас позначивши когось (Східну Європу) як «не зовсім своїх».

Зі входженням колишніх соціалістичних країн Центральної та Східної Європи до Європейського Союзу активізувались історичні дослідження, пов'язані з переоцінкою радянської історіографічної спадщини стосовно державотворчої традиції цих народів, із по-

требою розробки власного національного історичного канону, визначення європейського вектору політичної культури від минулого до сьогодення. Окрім цього, важливими є дискусії щодо сутності європейської цивілізації, часу й особливостей формування її центрів та периферії. Особливо актуальними вони є для польської історіографії.

Витворений у XIX ст. «ягеллонський міф» та концепція «цивілізаційної місії Речі Посполитої на Сході» отримав друге дихання в XXI ст. з огляду на реальну місію Польщі як «адвоката» колишніх народів Речі Посполитої, особливо України, у справі їхньої інтеграції в європейську співдружність. До «ягеллонської ідеї» апелював президент Лех Качинський, варто також згадати статтю Яна Пекло (директора Фонду польсько-української співпраці PAUCI, а нині – посла Польщі в Україні) «*Wschodnie partnerstwo jagiellońskie*» («Ягеллонське східне партнерство»). Ян Пекло зауважує: «Практичний досвід ягеллонського проекту та концепції прометеїзму небагато втратили у своїй актуальності й можуть стати в нагоді під час наповнення «Східного партнерства» конкретним змістом» [2].

Центральна Європа – одна з найяскравіших інтелектуальних метафор і один із найуспішніших політичних проектів XX століття. Ще 1950 р. польський еміграційний історик Оскар Галецький намагався обґрунтувати історичну специфіку розвитку Східно-Центральної Європи. Наприкінці 1970-х рр. в угорському самвидаві з'явилася праця медієвіста Єно Сюча «Три Європи», який також послуговувався компромісним терміном «Східно-Центральна Європа». На думку Сюча, цей регіон історично щосили прагнув долучитися до західних структур, але значна чисельність шляхти й слабкий розвиток міст визначили його відставання. Але кого ж включати до регіону?

Сумнівів не викликали Польща, Угорщина, Чехія й Словаччина. Ці країни були в центрі уваги синтетичної історії регіону Пьотра Вандича «Ціна свободи», що з'явилася одразу після падіння «залізної завіси» й розпаду СРСР. Автор вважає Центральною Європою простір між Балтійським, Адріатичним, Егейським і Чорним морями, а підставою приналежності до нього певної країни – глибокі зв'язки із західною цивілізацією [4].

Патрик Кені в дослідженні «Карнавал революції» вважає Центральною Європою країни, об'єднані «спільним минулим у західних імперіях», стверджуючи, що поза цим фактором події 1989 року сприймалися цілком по-іншому, спричинивши замість Карнавалу криваву розплату з режимом Чаушеску в Румунії та війну в Боснії й Хорватії [5]. У цій роботі розглядається Польща, Чехословаччина, Угорщина, НДР, Словенія та Україна.

Закономірно, що нині найбільший вплив на окреслення кордонів регіону має ЄС. Але попри важливість ідеологічного та політичного чинників у цьому процесі, не варто відкидати його історичну та соціокультурну обумовленість. Тим більше не варто відкидати аналітичний сенс регіональних історичних порівнянь. Одним із прикладів евристичної продуктивності такого підходу може бути дослідження Орестом Субтельним п'ятиох східноєвропейських еліт: польської, угорської й лівонської шляхти, молдавського боярства й козацької старшини, їхньої відповіді на наступ абсолютизму в XVIII столітті серією повстань, хоч і невдалих (зокрема, повстання Івана Мазепи) [1, с. 29–30].

Схожою схемою територіального поділу послуговується Тімоті Снайдер. У «Перетворенні націй» Снайдер намагається довести виникнення після Люблінської унії 1569 р. багатоетнічної, багатоконфесійної й багатокультурної шляхетської нації, яку він аксіологічно протиставляє руйнівному модерному націоналізму [6]. Територіальні рамки тут обмежені кордонами колишньої Речі Посполитої (нині це землі Польщі, України, Литви та Білорусі). Отже, визначальним для книги є «східноєвропейський територіальний фокус, який водночас є її методологічним засновком» [6, с. 23]. При цьому саме історія Польщі є визначальною для цілого регіону, а надто наприкінці XX ст. Снайдерова друга книга, при-

свячена історії «Кривавих земель» – одна зі спроб пояснити особливості розвитку регіону у вужчих хронологічних рамках, наголосити на важливості та контрверсійності його історії [7]. «Криваві землі» так чи інакше вписуються в кордони Центрально-Східної Європи. Сам Снайдер описує їх як простори від Балтійського до Чорного моря, від Берліну й до Москви.

Але закономірно існує й інша тенденція – сумнів у доцільності поєднання таких різних країн у рамках одного регіону. Наприклад, Казімеж Вуйціцький ставить важливе питання: схоже, що концепт Центрально-Східної Європи вичерпав себе, і він позбавлений як евристичної, так і інструментальної цінності. Натомість є два субрегіони: Центральна й Східна Європа, розрізнення яких здійснюється на підставі відмінного історичного досвіду в XX ст. під впливом двох світових воєн, насамперед – Другої світової [8].

На межі Європи, або землі, де можна все

Нині концепт Центрально-Східної Європи показує, умовно кажучи, свій зворотний бік. Це ніби Європа, але якась трохи інакша, не така, як Німеччина чи Франція, наприклад. Тому тут можна не дотримуватися багатьох правил.

Історія має приклади, коли землями центральноєвропейських країн жертвували в ім'я спокою країн західноєвропейських. Особливості історичного розвитку стали ніби виправданням інших правил гри в регіоні. Центрально-Східна Європа виглядає як місце, де можна порушувати правила. І Росія готова це робити. Тим більше в тих державах, які навіть до Східної Європи належать із натяжкою (Україна та Білорусь). Країни Центральної та Східної Європи постають таким собі внутрішнім фронтиром, землями, які можна завойовувати (хай і в невійськовому сенсі) та встановлювати на них домінування власних інтересів, землями, де можна майже все. Зокрема, виявилось, що тут можна зазіхати на територіальну цілісність суверенних держав та сподіватися на переформатування посткомуністичного простору.

Наприкінці XX – на початку XXI ст. країни Центрально-Східної Європи виявилися розділеними. Більшість із них після розвалу СРСР змогла інтегруватися в ЕС та НАТО. Це забезпечило їм економічну (у межах ЕС) та військову (у межах НАТО) безпеку. Деякі країни регіону застрягли між ЕС та Російською Федерацією (тут, зокрема, ідеться й про Україну) [9].

Власне, сучасний світ поділений на зони впливу між територіями стабільності, де панує закон і порядок, та територіями невизначеності, підвищеної конфліктності (незалежно від того, у якій фазі знаходяться ці конфлікти). На сході Європи лінія цього поділу пройшла територією пострадянських держав, які після холодної війни опинилися в ролі «буферних зон» між Росією та ЄС. Агресія Росії спрямована на країни Центрально-Східної Європи та Балтії, що наразі є членами євроатлантичних інтеграційних структур, і на країни, що опинилися в «сірій» зоні безпеки (Грузія, Молдова, Україна й, вірогідно, Білорусь).

Російська окупація України стала останнім кроком на шляху перетворення Східної Європи в зону різкого геополітичного конфлікту [9]. Особливу небезпеку становить відновлення конфліктів у Придністров'ї та на Кавказі. Існування невизнаних і некерованих територій, розташованих у безпосередній географічній близькості, створює широкі можливості для подальшої ескалації конфліктів і здійснення незаконної діяльності: торгівлі наркотиками й зброєю, нелегальної міграції. Об'єднання в один вузол протиріч на Близькому Сході, Кавказі та в Східній Європі загрожує дестабілізацією ситуації в сусідніх регіонах, а також залученням до протистояння великих держав. На західному фланзі, який є більш стабільним, у країнах Центрально-Східної Європи (зокрема, в Угорщині та Болгарії) на тлі некерованих міграційних процесів, пов'язаних із транзитом біженців із країн Близького Сходу та Центральної Азії (передусім із Сирії), зростає популярність консервативних

або радикальних поглядів. У перспективі це загрожує існуванню шенгенської зони, власне, самому існуванню Європейського Союзу як політичного актора, а також реанімацією старих етнотериторіальних конфліктів у Європі [10, с. 38–39].

Чи готова Європа прийняти виклик?

Збройне протистояння України з Росією можна до певної міри вважати наслідком «вакууму влади» на пострадянському просторі, який виник після розпаду СРСР, а імперські амбіції РФ призвели до диспропорційного її розподілу. Той факт, що Україна нині успішно опирається агресії, може спричинити часом невиправданий оптимізм та переоцінку власних можливостей. Безперечно, Україна залишається потужним опонентом Росії та її агресивної політики, але геть не єдиним. Адже такими, що перебувають під загрозою, є також інші країни, наприклад Польща. Вони входили до комуністичного блоку, але не до СРСР. Тому маємо говорити про весь терен Європи, так чи інакше контрольований СРСР, тобто знов-таки про регіон Центрально-Східної Європи.

Агресія Росії проти України виявила слабкі місця в системі оборони НАТО на сході Європи. Сумарно військовий потенціал НАТО, безперечно, перевищує потенціал Росії. Але порівняно з арміями окремих країн регіону російська армія є в рази потужнішою. За винятками Естонії та Польщі, країни Центрально-Східної Європи в умовах економічної кризи значно зменшили видатки на оборону (середня цифра в регіоні становить 1,1% ВВП при встановленому НАТО мінімумі в 2%). У разі потреби ці країни не зможуть захистити себе. Із загального складу військ країн НАТО (3 млн особового складу та 1,5 млн з них – в Європі) у Центрально-Східній Європі та Балтії дислоковано менше ніж 10% (300 тис.), із 28-ми баз НАТО на континенті 23 розташовані в Західній Європі, лише 5 – у Центрально-Східній Європі та Балтії. Американський військовий контингент зосереджено майже виключно в Західній Європі (тільки в Нідерландах американських військових більше, ніж у всіх країнах – членах Центрально-Східної Європи та Балтії разом). Перелік можна продовжувати, але очевидно, що російська агресія унаочнила вразливість східноєвропейського флангу НАТО [10, с. 50].

Особливі побоювання Альянсу пов'язані з країнами Балтії, що мають російські меншини. Потенційно Росія може застосувати до них «право на захист співвітчизників», як це сталося, наприклад, у Криму. Тим більше, що ця тема постійно присутня в інформаційному просторі зазначених країн, щоправда, з різним ступенем інтенсивності. Як засвідчив саміт НАТО в Уельсі (вересень 2014 року), Альянс прагне уникнути надмірного загострення ситуації протистояння. Але в НАТО усвідомлюють, що дії Росії потребують багатомірних відповідей. Інша річ, яким чином ставити запитання. Чи готові громадяни країн ЄС та НАТО захищати естонське місто Нарва, де росіян – 80,9%, а естонців – 2,6%? Чи латвійську Ригу, де росіян – 43,9%, а латишів – 41%? Чи світ побачить чергового Невіла Чемберлена й згадає його вислів від 27 вересня 1938 р.: «Наскільки страшним, фантастичним і неймовірним є факт, що ми мали би копати окопи й приміряти протигазові маски через суперечку в далекій країні між народами, про які ми нічого не знаємо» [13]. Проте все ж маємо підстави думати, що регіон не залишиться сам на сам із загрозою агресії. США посилили військову присутність у Центральній і Східній Європі, підтримавши свої обіцянки про допомогу наданням конкретного військового обладнання. Лунають заклики до поновлення політики стримування агресора, запобігання ескалації відображене в нових тактичних планах НАТО. Новий «План дій у галузі готовності» Альянсу (далі – RAP) передбачає підвищення рівня боєготовності сил реагування НАТО й проведення дедалі більш складних навчань у Центральній і Східній Європі. RAP передбачає створення передових сил, здатних до розгортання протягом кількох днів, створення багатонаціональних пунктів командування й управління НАТО, а також

пунктів прийому на територіях східних членів Альянсу, оновлення оборонних планів. Хоча увага НАТО залишається зосередженою в основному на швидкому захисті й підкріпленні, а не на постійному розташуванні значних бойових сил у Центральній і Східній Європі, RAP відображає підтвердження принципу, якому певний час не приділяли належної уваги: для того, щоб здійснювати стримування за допомогою надійної оборони, риторика має бути підкріплена відповідною військовою силою [14].

Слід пам'ятати, що регіон Центрально-Східної Європи може стати ключовим для континенту загалом. Тому життєво необхідним є подолання внутрішніх суперечностей (наприклад, у польсько-українських чи польсько-литовських відносинах) та побудова відносин якісно іншого рівня. Історична пам'ять має слугувати не для нагнітання суперечностей, а для скріплення фронту протистояння гібридній загрозі зі сходу.

Висновки.

Як цілком слушно відзначив Андрій Портнов, концепт «Центрально-Східна Європа» набув легітимного статусу в історіографії та публічному дискурсі відповідних країн. І хоча цей концепт, як і будь-який інший, є умовним, він допомагає побачити й глибше зрозуміти одні сторони й тенденції історичного процесу та нехтує іншими або применшує їх. Як і кожен концепт, що намагається впорядкувати хаос реальності навколо, «Центральна Європа» істотним чином цю реальність спрощує. Але маємо наголосити: у цьому разі спрощення є загрозою. Агресивна Росія небезпечна не лише для України та Білорусі, країн Балтії та Польщі, а й для Грузії, Вірменії, Казахстану, Азербайджану. Європоцентричність інтелектуального дискурсу в цьому разі заважає ширше поглянути на речі та знайти відповідь на цей виклик поза традиційними (хоч і такими привабливими) межами. Ледве не всі країни, які мають спільний кордон із РФ (а не лише спільний з Європою та РФ), утворюють зону пограниччя, і це вимагає створення форпосту.

Цивілізований світ виявився не готовим до гібридних загроз такого рівня, хоча це й може стати стимулом для нового етапу еволюції європейських і євроатлантичних структур. Але кінця історії поки не видно, за влучним висловом Тараса Возняка, постісторія ще не прийшла в Центрально-Східну Європу.

Список використаної літератури

1. Портнов А. Між «Центральною Європою» та «Русским миром»: Сучасна Україна в просторі міжнародних інтелектуальних дискусій / А. Портнов. – К. : НІСД, 2009. – 160 с.
2. Пекло Я. Ягеллонське східне партнерство / Я. Пекло [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://polit.ua/analitika/2011/02/03/peklo.html>.
3. Andruchowycz J. Moja Europa. Dwa eseje o Europie zwanej Środkową / J. Andruchowycz, A. Stasiuk. – Wołowiec 2000.
4. Вандич П. Ціна свободи: Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення / П. Вандич. – Київ : Критика, 2004.
5. Кені П. Карнавал революції. Центральна Європа 1989 року / П. Кені ; переклад з англійської А. Портнова і Т. Портнової. – Критика, Київ, 2006.
6. Снайдер Т. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь / Т. Снайдер ; пер. з англ. – Київ: Дух і літера, 2012. – 464 с.
7. Снайдер Т. Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталінім : [монографія] / Т. Снайдер. – Київ : Грані-Т, 2011. – 448 с.
8. Вуйчицький К. Ностальгія і політика. Есе про повернення до Центральної Європи / К. Вуйчицький ; переклад із польської П. Гаврилишина, П. Гави. – Брустури: Дискурсус, 2016. – 124 с.

9. Возняк Т. Наслідки російської агресії в Україні для центрально-східної Європи та світу / Т. Возняк [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zaxid.net/news/showNews.do?naslidki_rosiyskoyi_agresiyi_v_ukrayini_dlya_tsentralnoshidnoyi_evropi_ta_svitu&objectId=1314591.
10. Донбас і Крим: ціна повернення : [монографія] / за заг. ред. В. Горбуліна, О. Власюка, Е. Лібанової, О. Ляшенко. – К. : НІСД, 2015. – 474 с.
11. How to be good neighbors [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.economist.com/news/europe/21597948-ukraine-biggest-test-eus-policytowards-countries-its-borderlands-how-be-good>.
12. Popescu N. First lessons from the Ukrainian Crisis / N. Popescu [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.iss.europa.eu/publications/detail/article/first-lessons-from-theukrainian-crisis/>.
13. Мокрик Р. Путін, Європа і далека країна / Р. Мокрик [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.ji.lviv.ua/n79texts/Mokryk_Putin_Europa_i.htm.
14. Рюле М. Стримування: що воно може (і не може) зробити / Майкл Рюле [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nato.int/docu/review/2015/Also-in-2015/deterrence-russia-military/UK/index.htm>.

THE CONCEPT OF CENTRAL AND EASTERN EUROPE IN THE FRAMEWORK OF HYBRID THREAT

Mahda Yevhen

*NTUU «Igor Sikorsky Kiev Polytechnic Institute»,
Publishing and Printing Institute,
Department of Publishing and Editing
Yangel st., 1/37, 03056, Kyiv, Ukraine*

Author deals with the formation of the concept of Central and Eastern Europe among public intellectuals during the twentieth century. He points the place of the region in international and European relations. The process of hybrid threat growing of war in the region is continuing the same as the search for answers to this challenge.

Key words: hybrid war, Central and Eastern Europe, Ukrainian-Russian war, Central and Eastern Europe, EU, post-Soviet region.

УДК 321.7

ІНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ ПОЛІТИЧНОЇ СТАБІЛЬНОСТІ: ТЕОРЕТИЧНІ ПОЛОЖЕННЯ ТА ПРАКСЕОЛОГІЧНІ ОРІЄНТИРИ

Мгер Манташян

*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, кафедра політології
просп. Гагаріна, 72, 49010, м. Дніпро, Україна*

У статті розглянуто концептуальні основи демократичної політичної стабільності в інституційному вимірі. Визначено ключові точки зору на функціонування політичної системи в незмінному вигляді. Звернено увагу на теоретичне обґрунтування причин політичних криз. Установлено зміст теорії прийняття рішень у контексті інституційного забезпечення політичної стабільності. Зазначено, що наукові підходи до інституційного забезпечення політичної стабільності варіюються від потужних пояснювальних концептів великої політичної теорії до прагматичних аспектів. Окреслено істотні розбіжності, наявні між перехідними державами та країнами розвинутої демократії. Зроблено висновок про необхідність політичної відповідальності та підзвітності політичних інститутів із метою забезпечення динамічної та збалансованої політичної стабільності.

Ключові слова: політична стабільність, статус-кво, політичні системи, прийняття рішень, політика сталого розвитку.

Постановка проблеми. Дискурс політичної стабільності в спільноті політичної науки набуває перспектив і актуальності у зв'язку зі змінами у світовій політиці, загрозою безпеці та порушенням політичних норм, які вважалися усталеними. Інституційним підґрунтям сталого політичного розвитку є демократія участі, яка залучає якнайширші верстви населення для управління та колегіального прийняття рішень. Проте забезпечення сталості функціонування демократії залежить від збалансованості та можливості реалізації політичних цілей в умовах політичного плюралізму та комунікаційної відкритості. Наукові підходи до інституційного забезпечення політичної стабільності варіюються від потужних пояснювальних концептів великої політичної теорії до прагматичних аспектів і технологічного врегулювання конкретних політичних ситуацій. Істотні розбіжності спостерігаються між ситуацією перехідних держав та країн розвинутої демократії. У цих умовах експерти обирають різні модули обґрунтування інституційного забезпечення демократичної політичної стабільності.

В сучасній Україні проблематика політичної стабільності розглядалася у контексті механізмів розбудови національної державності, а також протидії соціально-політичним конфліктам. Ситуація Революції Гідності засвідчила, що важелі інституційної стабільності, які мали вирішити ситуацію в нормативно обґрунтований спосіб, не спрацювали через відсутність адекватного зв'язку між центрами ухвалення рішень та громадськістю. У зв'язку із цим проблема інституційного забезпечення політичної стабільності визначає потреби зіставлення теоретичних та прикладних точок зору й змістового наповнення понять «стабільність» і «стабілізація» в рамках змагального політичного процесу та радикалізації суспільних настроїв.

Кризові періоди розвитку політичної системи характеризуються новими нестандартними конфігураціями інституційного дизайну, які визначають набуття окремими інституціями нових якостей. Ідеться про надзвичайні та тимчасові органи влади, перехідні уряди, процеси встановлення, узгодження та делегування повноважень. Тому існує потреба оцінки цих інституційних новацій та їхніх перспектив для сучасних політичних систем.

Аналіз публікацій. Вітчизняні вчені активно розробляють теоретико-концептуальні засади політичної стабільності в нових умовах. Зокрема, М. Шевченко та О. Давиденко вивчають поняття «суспільно-політична стабільність» та смисловий простір її державно-управлінського змісту [8], О. Семченко здійснив огляд вітчизняних дисертаційних досліджень за тематикою політичної стабільності [6], І. Іщенко зосередився на поведінці політичних інститутів в умовах нестабільного середовища [3]. Зарубіжні науковці також приділяють значну увагу інституційним аспектам політичної стабільності. Зокрема, М. Раду звертається до політичної стабільності як до передумови сталого розвитку конкретної країни – Румунії [11], Х. Кім досліджує взаємозв'язок політичної стабільності й прямих зовнішніх інвестицій [10]. Поряд із цим існує потреба більш детального опрацювання теоретичного тлумачення та прикладних орієнтирів інституційного забезпечення політичної стабільності.

Метою статті є визначення основних теоретичних засад інституційного забезпечення демократичної політичної стабільності в теоретико-дискусивному та політико-прикладному аспектах.

Основний зміст статті. Взаємодія політичних інститутів в умовах плюралістичної демократії пов'язана як із внутрішніми аспектами самих інститутів, так і з розвитком політичних систем. Стабільність політичних відносин та їхній розвиток можливі за умови визнання певної логіки політичного процесу, яка може ґрунтуватися на пріоритетах розбудови нових інституцій або забезпечення політичного порядку. Політична стабільність є однією з провідних характеристик динаміки функціонування політичної системи. Її визначальними параметрами є незмінність основних видових ознак політичної системи в рамках існуючих нормативів і правил. Політична стабільність означає врівноваженість політико-інституційної системи в тому сенсі, що позасистемні чинники не визначають порядок денний політичних рішень та управління суспільством. Рівень внутрішньосистемної інтеграції залишається високим, і суперечливі питання розв'язуються в рамках визначених механізмів. Водночас сучасні політичні дослідження дають змогу стверджувати, що стабільність – це лише тимчасова характеристика політико-інституційної системи. Основну дискусію в наукових працях викликає період зміни стабільності на нестабільність, а також період інституційної рівноваги після масштабних та радикальних змін. Вітчизняний науковець М. Яворський вважає, що «в конфліктологічній перспективі на зміну ідеї соціальної рівноваги, порядку й стабільності приходить ідея соціальної зміни, конфлікту та нестабільності. Основною рисою політичних систем у межах конфліктологічного підходу є уявлення про те, що вони внутрішньо суперечливі й прагнуть до змін, а в основу політичного життя покладено непримиренні інтереси, тому конфлікт є постійним органічним станом кожної політичної системи» [9, с. 55].

Важливим аспектом інституалізації політичної стабільності в умовах демократії слід вважати зумовленість життєдіяльності інститутів політичної системи чинниками зовнішнього середовища. Соціальна природа політичної нестабільності була одним зі знакових та вагомих елементів у філософських системах марксизму, лібералізму, доктринах конфесійної гегемонії. Натомість політична наука прагне операціоналізувати й конкретизувати політичний вплив конкретних інститутів. Стандартний перелік демократичних політичних інститутів змінюється та доповнюється різними тимчасовими або синтетичними формами, що виникають у період політичних криз і трансформацій. Крім того, радикалізація настроїв у суспільстві, динамізація окремих політичних інститутів визначаються рівнем консенсусної або конфліктної налаштованості широких верств населення. Звідси на макрополітичному рівні стабільність або нестабільність визначає загальну ситуацію й режим

міжінституційних взаємодій. Як вважає український політолог А. Панарін, «сама соціальна структура містить гарантію єдності внутрішньосупільних відносин перед конфліктом: можливість інституціоналізації конфлікту визначається ступенем його неприпустимості» [5, с. 51].

Міжінституційна взаємодія, крім соціальних чинників своєї детермінації, має горизонт умов і альтернатив, які диктуються внутрішніми завданнями та цілями самих політичних інститутів. На прикладі коаліційних урядів та парламентської діяльності можна побачити, що інститути представницької демократії мають безліч автономних елементів і активних сфер, в яких взаємодіють різні інституційні ланки. Політичний суб'єктивізм глибоко пронизує всі міжінституційні інтеракції. Тому політична стабільність є результатом непередбачуваних впливів та контрдій політичних акторів. Реальні та приховані політичні цілі й завдання визначають складнощі в установленні умов стратегічної макрополітичної стабільності як результату єдиного плану та застосування цілеспрямованих управлінських рішень. Проте в умовах необмеженого політичного плюралізму траєкторії незалежних політичних акторів забезпечують механізм динамічної рівноваги. Як стверджує А. Панарін, «конфлікти з одними членами групи ведуть до коаліції або союзів з іншими. За допомогою цих коаліцій конфлікт сприяє зниженню рівня соціальної ізоляції або об'єднанню таких індивідів і груп, яких в іншому випадку не пов'язували б ніякі відносини, крім взаємної ненависті. Подібна структура сприяє також виникненню безлічі союзів і коаліцій, які переслідуватимуть безліч перехресних цілей, що запобігає об'єднанню сил з якої-небудь однієї лінії розколу» [5, с. 51].

Волонтаристські та суб'єктивістські засади в діяльності політичних інститутів потребують ґрунтового аналізу формування політичного лідерства в кожній окремій політичній системі. Слід зважати на те, що політико-управлінський процес як процес добору альтернатив припускає радикальність політичних дій, налаштованість на масштабні зміни або сприйняття поміркованого образу дій. Особливо яскраво це виявляється в періоди масштабних реформ та політичної модернізації, коли стара інституційна структура чинить опір новим імпульсам та перешкоджає реалізації важливих суспільних завдань. Внутрішній стан окремих політичних інститутів (парламенту, президентства тощо) також може стати на заваді втіленню нової реформаційної парадигми або перезавантаженню системи в цілому.

Розуміння інституційного забезпечення політичної стабільності відображає комплексний характер проблем, що постають перед дослідниками, які прагнуть відтворити чинники політичної стабільності й нестабільності. Подвійна динамічно-статична природа політичних інститутів також вимагає врахування одночасно нормативного й діяльнісного аспектів. Крім того, навіть попередній огляд цієї проблематики дає можливість зрозуміти, що макрополітична стабільність демократичного суспільства – явище тимчасове. Стабільність політичної системи в незмінному вигляді програмує ймовірність соціального протистояння й дестабілізації політичної системи за рахунок впливу позасистемних чинників. Тому політичні інститути мають виявляти постійну здатність до видозміни й адаптації, що також вимагає аналізу й підвищеної кваліфікації від тих груп, які забезпечують діяльність цих інститутів, тобто від політичного класу, істеблішменту, політичних еліт. Кризовість та конфліктність є природними ознаками й наслідками плюралістичної демократичної політики. Проте готовність політичних інститутів до кризових варіантів розвитку подій та конфліктних протистоянь є ознакою зрілості політичної системи в цілому.

Перспектива інституційного забезпечення політичної стабільності в умовах сучасної демократії не може не включати перспективу інноваційних та комунікаційних засобів, які перетворюють зміст політичних відносин, надають їм нового вигляду. Ін-

тернет-технології визначили нові напрями застосування масової політичної участі. Також змінилися комунікаційні умови апеляції з боку політичних сил до основних електоральних груп. Ураховуючи це, функціональність політичних інститутів та їхній вплив на загальну ситуацію вимірюється не повноваженнями та нормативними можливостями, а тим фактичним впливом, який мають політичні інститути в політико-комунікаційній сфері. Ці перетворення кардинально змінюють причинно-наслідкові зв'язки в діяльності політичних інститутів. Як зазначає сучасний український науковець Г. Четверик, Інтернет виявився важливим інструментом у боротьбі активістів проти авторитарних режимів різного роду. Як відомо, подібний політичний режим прагне до максимізації свого впливу й мінімізації автономії особистості у сфері політики. Тому технологічний прогрес у галузі телекомунікації використовується так, аби всі одержували послання правлячого режиму, але щоб ніхто не міг стати незалежним відправником інформації [7, с. 281].

Інституційний дизайн політичної демократії в епоху Інтернету має враховувати стратегічні перспективи й управлінські альтернативи не лише реального, а й віртуального простору. Боротьба за позиції та думки людей ведеться не тільки на масовому, але й на індивідуальному рівні. Для інституційної стабільності це детермінує рівень підтримки існуючих інститутів та відносин між ними. Крім того, політичний Інтернет і комунікаційні маніпуляції можуть спричиняти раптові зміни громадської думки, що створює умови для ухвалення тих чи інших політичних рішень. Тому центри політичного управління в період політичних криз повинні планувати й враховувати перетворення у віртуальному просторі й оцінювати стан підтримки конкретних елементів інституційної основи. Зокрема, мають створюватися умови для запобігання провокаціям та відвертим агресивним діям у комунікаційному середовищі. Як вважає Г. Четверик, використання Інтернет-технологій призводить до трансформації політичних акторів, що зумовлюється особливостями Мережі: віртуальністю й симуляцією [7, с. 283].

Інтеграція до політико-інституційного дизайну новітніх Інтернет-технологій сприяє пришвидшенню процесів передавання інформації та збільшує загальну динаміку політичного процесу в періоди найбільшого завантаження політичної системи. На цій основі традиційні політичні інститути (зокрема, держава) мають якнайшвидше при звичаїтися до нових правил поведінки в інформаційному конкурентному середовищі. Зміни в Україні після Революції Гідності засвідчили, що держава й надалі буде перетворюватися на одного з провідних акторів політико-інституційних взаємодій в інформаційному полі. При цьому її силове домінування (як це переважно було в посткомуністичний період) є мало ймовірним через наявність великої кількості приватних ресурсів, а також громадських ініціатив. Крім того, подібна ситуація створює нові можливості для встановлення динамічної політичної стабільності, коли всі політичні актори можуть висловити свою позицію та реалізувати свій комунікаційний інтерес. На думку Г. Четверика, Інтернет змінює характер взаємодії між державою та громадянським суспільством, гармонізує відносини між політичними силами, удосконалює репрезентативні механізми й політичну конкуренцію [7, с. 286].

Інституційні чинники макрополітичної стабільності в умовах перехідної демократії мають мінливий характер та пов'язані з багатьма зовнішніми впливами. У період здійснення реформ важливими є якість ухвалення рішень та їх легітимність. Саме ці чинники відображають якість взаємодій між інститутами, а також спонукають розглядати проблему якості політичного лідерства в суспільстві. Якщо політичні еліти й лідери спроможні реалізувати відповідальні рішення, то процес модернізації відбувається досить швидкими темпами. Якщо в центрах влади імітують трансформаційний процес, то стабілізація політичної обстановки втрачає свій сенс, оскільки вона набуває стагнаційного характеру. Це

простежується на прикладі України в період з 2010 до 2013 р. Як зауважує В. Опанасюк, відбулася фактична підміна урядом М. Азарова поняття ефективності політичної системи поняттям ефективності управління. Унаслідок цього окремо взята адміністративна реформа, проведена в її обмеженому варіанті, не змогла розв'язати проблеми, що загострилися в українському суспільстві [4, с. 305].

Лідерська поведінка ключових політичних інститутів заслуговує на увагу в контексті політичної ініціативності та висування пропозицій до макрополітичного порядку денного. При цьому в інституційному середовищі необхідним є розуміння правил гри та балансу сил в умовах, коли різні групи намагаються змінити ситуацію на свою користь. У країнах розвиненої демократії проблема секторального представництва в інституційному полі вирішується шляхами коаліційної або консоціальної моделі демократії й укладанням масштабних установчих угод. У країнах трансформаційних демократій із невизначеним соціальним середовищем відбуваються циклічні спроби забезпечення політичного домінування з боку окремих майнових або владних груп. Як стверджує В. Опанасюк, існує ризик спланованої дестабілізації політичної ситуації внаслідок боротьби відсторонених від влади олігархічних груп, втрати ними власності та частини доходів [4, с. 310].

Взаємодія політичних інститутів у трансформаційних країнах визначає новий рівень сприйняття політичної дійсності й політичної поведінки. В умовах значних трансформацій формальні назви інститутів часто не відповідають їх сутнісному змісту. Тому критерії демократичної динамічної стабільності для функціонування архаїчних за своєю суттю політичних відносин не можуть бути застосовані повною мірою. Непублічність влади та її незацікавленість у спілкуванні з окремими громадянами й самоврядними громадськими спільнотами визначають ізоляцію політико-владних взаємодій, що спричиняє брак довіри до інститутів управління. Тому нетривала ситуативна або кон'юнктурна стабілізація може змінитися різким вибухом народного невдоволення, який важко спрогнозувати та зупинити. О. Свтушенко зазначає, що після падіння тоталітарних режимів у другій половині XX ст. в Європі починається процес відродження громадянського суспільства, формуються недержавні інститути (політичні партії, профспілки, громадські організації, у тому числі й органи місцевого самоврядування), які починають відігравати активну політичну роль у суспільстві. Вони перетворюються в найважливіші елементи політичної системи, в її недержавну, громадянську частину, яка стає передумовою й одночасно фактором формування політичної системи демократичного типу [2, с. 57].

Ініціативність і креативність управлінської діяльності в періоди інтенсивного інституційного будівництва є умовою успішності політичної модернізації, досягнення параметрів стабільності. Такими параметрами є ознаки незмінності зростання і якісного вдосконалення інститутів політичної системи. Це також є визначальною передумовою збалансування політичних відносин. Адекватність дій інститутів політичного управління в мінливих умовах політичної трансформації є наслідком масштабних внутрішньоінституційних перетворень, починаючи від механізмів політичного рекрутування до механізмів добору політичних альтернатив.

Досліджуючи політичні засади розвитку трансформаційних суспільств, слід постійно звертатися до проблеми соціального результату політико-інституційних взаємодій у короткотерміновій і довготерміновій перспективі. Як відомо, здобуття рівноваги в міжінституційних взаєминах державно-владного рівня без зростання соціальних стандартів й задоволення очікувань населення призводить до нових дестабілізаційних явищ.

Можливості гарантування стабільного політичного розвитку в умовах політичних трансформацій пов'язані зі зміною поведінки окремих громадян та груп. У результаті тих чи інших інституційних взаємодій або подій і явищ, пов'язаних із функціонуванням полі-

тичних інститутів, зміна поведінки влади протягом одного покоління, а також зміна правил політичної гри не можуть не відбитися на свідомості громадян та не вплинути на їх ставлення до діючої влади. Демократична політична стабільність, як відомо, ґрунтується на непорушності верховенства права та захисту прав людини, що до певної міри нівелює різноманіття конфігурацій інституційних взаємодій в умовах транзитивних демократій або початку переходу від авторитаризму до демократії. Окремі інститути, наприклад, державна влада, нерідко виступають лідерами або ініціаторами масштабних перетворень, у той час як інші інститути відіграють упорядковану другорядну роль. Тому успіх реформ залежить не в останню чергу від прямої апеляції інститутів до суспільства в цілому та його окремих індивідів. Як вважає О. Воронянський, інститути програмують, регулюють, оцінюють поведінку членів соціуму (як індивідуальну, так і групову) та застосовують санкції за відхилення від усталених норм [1, с. 17].

Попри аксіоматичні положення щодо значної підтримки населенням демократичних реформ, у відносинах політичного плюралізму політичні актори мають різний статус та можливості впливати на події як з огляду на наявність реальних важелів влади, так і з огляду на відносини з іншими інституційними або неінституційними гравцями. Саме спроможність політичних суб'єктів здійснювати вплив на події незалежно від оточення визначає можливість їхнього впливу на загальний стан стабільності. Це означає, що можливості досягнення політичних цілей та наявність статусних і ресурсних можливостей у якийсь момент визначають безальтернативність певної (оптимальної, конструктивної) поведінки в політичних відносинах.

Якщо в розвинених демократіях запобіжними механізмами раптових та непередбачуваних дій політичних суб'єктів є протидія з боку таких самих значущих політичних акторів, а також загальних інститутів арбітражу, то в умовах перехідної реальності трансформаційних суспільств дії політичних акторів є менш передбачуваними. У періоди політичних криз посередництво й арбітраж нерідко здійснюють авторитетні інституції: церква, діячі культури, моральні авторитети тощо. Крім того, інституційним запобіжником односторонніх непередбачуваних політичних дій виступає система судочинства, якщо вона є незалежною та має певні конституційні повноваження. Отже, роль профільних інститутів забезпечення політичної стабільності залежить від обставин. Поряд із цим у зрілих демократіях, наприклад, у США, існує система стримувань і противаг, коли жодна зі сторін не може отримати абсолютне політичне домінування. Такий стан складається в результаті врахування прецедентів політичних протистоянь протягом розвитку країни. На думку О. Воронянського, мінімізації витрат сприяє наявність політичних інститутів, що закріплюють досягнутий на визначеному етапі конкуренції status quo у відносинах між суб'єктами й об'єктами політики, одночасно з цим створюючи умови для подальшого нарощування конкурентних переваг зацікавлених суб'єктів [1, с. 21].

Відсутність механізмів політичного арбітражу в умовах демократичного транзиту істотно знижує можливості досягнення політичних компромісів й загальнонаціонального консенсусу. Саме тому має значення внутрішня здатність інститутів не вдаватися до крайніх дій і усвідомлювати небезпеку навмисної дестабілізації ситуації. Така спроможність передусім залежить від тривалості існування політичних інститутів, а також від цілей і завдань компонентів інституційної структури. Для будь-якої політичної системи бажаною є ситуація, коли політичні актори розуміють переваги стабільного розвитку порівняно з альтернативою руйнівних конфліктів і політичних криз. Такий стан вимагає апробації багатьох варіантів демократичного політичного розвитку. Згідно з О. Воронянським відсутність гарантій недоторканності сфер політичного впливу кожного разу напередодні

чергових виборів штовхає як правлячу, так і опозиційну еліту до розриву закулісних домовленостей та як наслідок – до торпедування процесу досягнення внутрішньоелітної згоди та її інституціоналізації [1, с. 22].

Таким чином, конкретизація структурної конфігурації інституційного забезпечення політичної стабільності має декілька рівнів. Першим є рівень ситуативної, або стратегічної стабільності, який може бути досягнутий конкретними політичними інститутами та політичними акторами. Саме цей рівень є основою визначення цілей взаємодії політичних інститутів. Другим рівнем є взаємозв'язок політико-інституційної системи із зовнішнім середовищем, прозора реалізація імпульсів соціальних вимог. Третім рівнем є рівень адаптації існуючої інституційної структури на основі арбітражних центрів та повноважень посередницьких утворень. Емпіричні дані визначають, що чинниками інституціоналізації політичної стабільності можуть стати будь-які інститути політичної системи, які мають завдання й потребу збереження статусу-кво. Контрпродуктивність практик однобічної зміни ситуації владного домінування, обмеження доступу до політичного представництва є чинниками формування стагнаційної стабільності, яка швидко руйнується внаслідок зростання позасистемного тиску.

Висновки. Теоретичні розробки інституційного підґрунтя політичної стабільності констатують необхідність збереження статусу-кво та функціонування інститутів відповідно до їхнього основного призначення. У сучасній політичній теорії існує тенденція до пояснення стабільності як солідарності всіх суспільних груп. Поряд із цим внутрішніми пріоритетами стабільного політичного розвитку є передбачуваність політичних подій, що дає змогу програмувати розвиток суспільства. Крім того, політична стабільність означає злагодженість дій політичних суб'єктів, незважаючи на розбіжності та наявність рамкових обмежень довільності дій політичних сил. Парадигма сталого розвитку як міждисциплінарний підхід до збалансування антропоморфного й природного світу визначає безальтернативність домовленостей та консенсусу в рамках демократичної політики. Прагматичними засадами інституційних взаємодій у рамках забезпечення політичної стабільності є обрання оптимальної поведінки політичними партіями, громадськими організаціями, певними групами, окремими політичними лідерами, урядами та представницькими органами, які б дозволили запобігти руйнівним конфліктам. Також важливою є загальна ситуація з налаштованістю на переговори та досягнення взаєморозуміння. Досвід сучасної України засвідчив, що для національного будівництва важливим є забезпечення динамічної політичної стабільності, яка передбачає активність та ініціативність громадських груп. Така стабільність повинна мати рамковий характер і визначати періодичність політичного процесу та послідовність здійснення політичного курсу. Слід зазначити, що як теоретичні положення, так і праксеологічні орієнтири демократичної політичної стабільності передбачають наявність політичної відповідальності та дієвості політичних інститутів. Перспективою подальшого дослідження проблеми, порушеної у статті, є визначення політико-інституційних ресурсів громадянської активності та підтримки демократичної політичної системи в перехідних країнах.

Список використаної літератури

1. Воронянський О. Політичні інститути: механізм формування в конкурентному середовищі / О. Воронянський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/cuc_2014_1_4.
2. Євтушенко О. Громадянське суспільство та інститути публічної влади в політичній системі України / О. Євтушенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdupol_2011_155_143_13.

3. Іщенко І. Політичні інститути в умовах нестабільності: аксіологічні складові / І. Іщенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/filipol_2014_7_40.
4. Опанасюк В. Ризики модернізації: політична стабільність напередодні реформ в Україні / В. Опанасюк [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipiend_2015_2_22.
5. Панарін А. Політична стабільність та конфлікт: дослідження проблеми взаємозв'язку / А. Панарін [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://nbuv.gov.ua/UJRN/vdufsp_2013_21_23\(4\)_10](http://nbuv.gov.ua/UJRN/vdufsp_2013_21_23(4)_10).
6. Семченко О. Політична стабільність: огляд дисертаційних досліджень (2003–2014 рр.) / О. Семченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_022_2015_16_6.
7. Четверик Г. Мережа Інтернет та політична стабільність / Г. Четверик [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/filipol_2012_3_45.
8. Шевченко М. Поняття «суспільно-політична стабільність»: смисловий простір державно-управлінського змісту / М. Шевченко, О. Давиденко // Інвестиції: практика та досвід. – 2016. – № 14. – С. 49–54.
9. Яворський М. Політична стабільність як політологічна категорія: основні підходи / М. Яворський [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unir_2014_26_11.
10. Haksoo K. Political Stability and Foreign Direct Investment / Kim Haksoo. // International Journal of Economics and Finance. – 2010. – Vol. 2, № 3. – p. 59–71.
11. Radu Mădălina Political stability – a condition for sustainable growth in Romania? / Radu Mădălina // Procedia Economics and Finance. – 2015. – 30. – p. 751–757.

INSTITUTIONAL FOUNDATIONS OF POLITICAL STABILITY: THEORETICAL BACKGROUND AND PRAXEOLOGICAL POINTS

Mher Mantashyan

*Oles Honchar Dnipropetrovsk National University,
Department of Political Science
Gagarina prospect, build. 72, Dnipro, Ukraine, 49010*

In the article conceptual base of democratic political stability within institutional approach is considered. The key points of functioning of the political system are determined. Attention paid to the theoretical ground of political crises' reasons. The content of the theory of making decision in the context of the institutional framework of political stability is revealed. It is marked that the scientific approaches to the institutional framework of political stability are varied from explanatory concepts of political theory to the pragmatic aspects. The significant differences between the situation of the transitional states and developed democracy countries are defined. Drawn conclusion on the necessity of political responsibility and accountability of political institutes with the purpose of providing of dynamic and balanced political stability.

Key words: political stability, status quo, political systems, making decision, policy of sustainable development.

УДК 329

ПРОЦЕС УХВАЛЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ РІШЕНЬ У ДИСКУРСІ СУЧАСНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

Тарас Мироненко

*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара,
факультет суспільних наук і міжнародних відносин, кафедра політології
пр. Гагаріна, 72, 49000, м. Дніпро, Україна*

У статті розглядаються концептуальні засади обговорення політичних рішень у сучасній політичній науці, визначаються етапи еволюції політичного децизіонізму та його відображення в політичній теорії. Розглядаються етапи ухвалення політичних рішень в умовах сталої демократії й транзитивних країн. Вивчаються парадигмальні виміри політичних рішень як наукової проблеми. Звертається увага на позиції щодо ефективності та раціональності політичних рішень у міждисциплінарній науковій перспективі. Зазначається, що протиріччя між вимогами ефективності й раціональності проектних політичних рішень проявляються у сфері взаємодії державно-владного управління та політичних чинників. Доводиться, що центри прийняття рішень, налаштовані на директивно-адміністративну логіку управління, змушені змінювати пріоритети відповідно до зміни політичної кон'юнктури й зміни балансу взаємодії між політичними силами. Підкреслюється, що діяльність щодо ухвалення рішень є процесом, який формалізує наявні альтернативи й прогнозує наслідки певних дій. У цілому існує тенденція до стандартизації процесу управлінських рішень. Визначається, що стандартність ухвалення рішень у ситуаціях невизначеності доповнюється впливом зовнішніх чинників.

Ключові слова: політичне рішення, політична процедура, політична ефективність, політична раціональність, політичний результат, політичний дискурс.

Постановка проблеми. Розбудова демократичного суспільства в сучасній Україні стикається низкою викликів, які визначають пошук чинників реалізації політичних стратегій, прогнозування політичних подій, аналіз поточної політичної ситуації. Механізми впливу на політичні події визначають здатність і можливість політичних суб'єктів готуватися до політичних дій та реалізовувати їх у мінливих умовах. Сучасна політична наука активно шукає можливості відтворення механізмів ухвалення політичних рішень і аналізу політичних альтернатив. Слід брати до уваги, що діяльність політичних інститутів в аспекті ухвалення рішень не завжди є формалізованою та публічною. Попри декларованість відкритості політико-владного процесу, у демократичному суспільстві справжні причини та чинники визначення політико-управлінських дій перебувають за межами широкого оприлюднення. Попри суб'єктивність в ухваленні рішень та наявність волюнтаристських і демагогічних аспектів політичної поведінки, існує можливість виокремлення стандартних умов і процедур, які можуть бути визначені факторами політичного раціоналізму й політичної ефективності. Саме розумність та оптимальність політичного рішення є одним із провідних критеріїв установлення найбільш придатних політичних альтернатив.

Теорії ухвалення політичних рішень здебільшого намагаються встановити типові дії та практики, а також особливості поведінки політичних гравців. Тому найбільший внесок у розробку проблем політичних рішень було здійснено в межах теорії ігор та теорії раціональної дії. Значний внесок у висвітлення цього питання був зроблений із погляду нормативістських та аксіологічних концепцій (Дж. Роулз). На перший план такі концепції висувають питання політичної відповідальності та моральних наслідків ухвалених рішень.

Отже, два полюси – політичний нормативізм і політична ефективність – є основними

центрами тяжіння для сучасних наукових досліджень. За таких умов існує потреба у верифікації сучасних концептуальних положень та їх співвіднесенні з політичною практикою. Викликає зацікавлення еволюція поглядів на політичні рішення та їх наслідки в основних парадигмах політичної науки, а також визначення центральності або периферійності цієї проблеми в основні періоди розвитку сучасного політичного знання. Також актуалізується питання способів ухвалення політичних рішень в умовах різних політичних режимів, регіонального й національного контекстів політичного розвитку конкретних країн.

Аналіз досліджень і публікацій. Процес, механізми й умови прийняття політичних рішень досліджували такі вітчизняні вчені, як В. Говоруха та О. Ткачова (аспект розробки систем підтримки прийняття рішень)[2], Т. Константинова (місце й роль політичного вибору в процесі прийняття політичних рішень) [5], О. Новакова (інституціональні межі прийняття політичних рішень) [6]. Зарубіжні науковці приділяють увагу чинникам, які впливають на результат політичних рішень (С. Дітріх [9]), а також преференціям у процесі прийняття політичних рішень (М. Войцишак [10]). Попри значні досягнення, тенденції політологічного наукового пошуку в галузі прийняття рішень потребують подальшої розробки, насамперед щодо предметних детермінант теоретичного фокусу.

Мета статті – установлення особливостей теоретичного статусу проблеми прийняття політичних рішень у сучасному політологічному дискурсі.

Виклад основного матеріалу. Акцентування уваги на проблемах ухвалення політичних рішень пов'язане з пошуком відповіді на виклики змагальної політичної діяльності та результативність політичних дій. Сутність політичного рішення полягає в багатоманітності альтернатив та пошуку оптимального варіанта поведінки. Тому сучасні політологи намагаються виокремити якомога більше чинників, які впливають на процес раціонального політичного мислення й визначення оптимальних альтернатив. Одним із прикладів подібного дослідження є пошук особистісних критеріїв ухвалення та підготовки політичних рішень. Зокрема, польська дослідниця Магдалена Войцешак розглядає громадян як плюралістичну публіку, яка подає запити до владних інституцій. Публіка також висуває запитання, яким чином особисті інвестиції в запити громадськості пов'язані з певними перевагами й чи структурують ініціативну публіку ті питання, які висувуються громадськістю до порядку денного [10].

Різноманіття підходів до теоретичних дефініцій політичних рішень спричинене багатоманітністю управлінського середовища, а також специфікою дій державних та недержавних політичних суб'єктів. Владний контекст ситуацій прийняття рішень змушує окремих акторів ототожнювати політичні рішення з функціями влади. Окремі групи вчених ототожнюють політичні рішення з практиками адміністративного чи комерційного менеджменту. Тому сучасна політична наука повинна якомога точніше визначити сутність та природу політичних рішень у співвідношенні з іншими дисциплінарними підходами. Дослідник Ян Сінг зазначає, що багато вчених інтерпретували сенс прийняття рішень із різних точок зору. Дехто вважає, що процес прийняття рішень полягає в розробці політики й стратегії; дехто припускає, що процес прийняття рішень полягає безпосередньо в прийнятті рішення, тобто управління розглядається як процес прийняття рішень; дехто стверджує, що процес прийняття рішень полягає в порівнянні й виборі; прийняття рішень характерне для всіх видів діяльності, в яких люди намагаються визначити мету певної поведінки [11, с. 43].

Одним із провідних шляхів концептуалізації прийнятих рішень є визначення їхньої структури й етапів здійснення. Політичний децизіонізм як напрям політичних учень і доктрин є явищем, яке має складну внутрішню будову. Одночасно він включає в себе як конкретних політичних суб'єктів (лідерів, правителів тощо), так і практики ухвалення рішень, які мають процедурний характер. Центральне місце в аргументації політичного децизіонізму посідає предмет рішення та способи розв'язання проблем. Як вважає Я. Сінг, прийняття

рішень належить до процесу, в якому суб'єкти управління, як-от уряд або основні політичні партії, вказують і вибирають план дій; це є процесом вибору напрямку, цілей, принципів, методів і етапів вирішення проблеми [11, с. 43].

Відмінність політологічної розробки поняття політичних рішень від решти підходів (які мають місце в державному управлінні та публічному адмініструванні) полягає в специфіці діяльності політичних інститутів, які функціонують у середовищі невизначеності та ризиків. Сприймаючи політичну систему як певну смислову структуру для центрів ухвалення рішень, вони намагаються описати процес прийняття рішень у кожному структурному елементі. Згідно з Я. Сінгом прийняття політичних рішень є процесом порівняння й вибору, що реалізує принципи, підходи та методи для досягнення цілей, в яких політичні партії певної країни, політичні лідери здійснюють свою практичну діяльність відповідно до певної мети, принципів і напрямів діяльності. Процес прийняття політичних рішень є динамічним політичним процесом, який пов'язаний із формуванням та імплементацією основних і загальних рішень національних, політичних і соціальних груп інтересів [11].

Попри вплив структурно-функціоналістських тенденцій розкриття змісту ухвалення політичних рішень, однією з найбільш плідних парадигм сучасного політичного децизіонізму є теорія ігор, в якій відображаються змагальні начала демократичної політики. Конкурентне середовище визначає наявність багатьох суб'єктів та різних альтернатив ухвалення рішень на кожному конкретному етапі. Така багатоманітність передбачає обрання концептуальної площини, яка, з одного боку, забезпечить включення всіх елементів варіативності в межах предметів відання й у межах інституційних гравців, а з іншого – забезпечить їх взаємозв'язки в межах складної підпорядкованої системи. С. Терпін вважає, що політичний погляд «бачить» процес прийняття рішень як персоніфікований переговорний процес, який відбувається на основі порядку денного учасників, а не на основі раціональних процесів. Люди розрізняються за цілями організації, цінностями й релевантністю інформації. Процес прийняття рішень ніколи не закінчується, але залишається безперервною боротьбою між різними коаліціями. Після того, як одна група виграє раунд битви, інші сторони можуть перегрупуватися або стати ще більш рішучими, щоб виграти наступний раунд. Вплив і влада застосовуються в навмисній манері та у власних інтересах [8, с. 145].

Визначення сутності процесу ухвалення політичних рішень подане у сучасних міждисциплінарних дослідженнях, які охоплюють соціологічні, психологічні та кібернетичні галузі (у тому числі теорію штучного інтелекту та інформаційних систем). Концентрація на результатах прийняття управлінських рішень, конкретні дії або розпорядження як результат процесу прийняття рішень набувають статусу технологічного продукту системи, яка враховує різні управлінські альтернативи. Теорія інформаційних систем наголошує на виборі припустимих варіантів із можливих. У такому разі діяльність щодо ухвалення рішень є процесом, який формалізує наявні альтернативи та прогнозує наслідки певних дій. У цілому простежується тенденція до стандартизації процесу політико-управлінських рішень. Як вважає Г. Асеев, стратегія політичних рішень є сукупністю послідовно реалізованих процедур для формування альтернатив припустимих рішень і вибору з них найбільш прийнятної [1].

Стандартність ухвалення політичних рішень у ситуаціях невизначеності доповнюється впливом зовнішніх чинників, які можуть випробовувати адаптивність системи в цілому та центрів ухвалення рішень зокрема. Ситуація ухвалення політичних рішень може бути сприятливою або несприятливою для вибору оптимальних альтернатив. Змагальність політичного процесу також буде чинити певний тиск на вибір правильного рішення, що дасть змогу ухвалити оптимальне рішення з раціональних міркувань. Тиск міркувань політичної доцільності також знижує технологічність і оптимальність прийнятих рішень. На цій основі в сучасному науковому дискурсі йдеться про сприятливі й несприятливі режими

функціонування системи ухвалення політичних рішень. На думку Г. Асєєва, умови, в яких приймаються рішення, поділяються на стабільні, аномальні й екстремальні. У стабільних умовах є досить часу для збору й обробки інформації, аналізу ситуації, вироблення й прийняття рішень [1].

Технократичний погляд на політичні рішення в межах управлінської діяльності в політологічному дискурсі доповнюється положеннями про необхідність представництва громадян. Особливо яскраво це виявляється в трансформаційному суспільстві, оскільки адміністративно-директивний тип ухвалення рішень не передбачає жодного позасистемного впливу. Але наразі політико-адміністративні системи трансформаційних країн постали перед необхідністю вироблення адекватних механізмів сприйняття громадської думки, ініціатив неурядових організацій тощо.

Сучасна Україна, починаючи з 2014 року, здійснює поступовий перехід на засади відкритості та демократизму в процесах ухвалення рішень. Саме за рахунок участі громадян та їх спільнот відбувається оптимізація державно-владного управління. Специфікою сучасної України є також одночасний перехід до фахових стандартів політичного менеджменту, що посилює певну невідповідність у системі публічного управління. Процес реформ спричиняє тенденції репрезентативності та вимоги підвищення рівня ефективності рішень. Це іноді неповною мірою відповідає цілям політичного процесу та загальним вимогам щодо модернізації й демократизації політичної системи. Як вважає А. Драшкович, для нашої країни головним завданням залишається вироблення механізмів участі громадян у прийнятті рішень органами державної влади та місцевого самоврядування в міжвиборчий період та вдосконалення ефективності таких механізмів [3].

Неузгодженість вимог системи з новітніми тенденціями ухвалення політичних рішень у трансформаційних суспільствах пов'язана не лише зі станом інститутів управлінської діяльності, але й зі станом самих громадських структур, чий рівень компетентності та спроможності не відповідає масштабам здійснюваної управлінської діяльності. Статус громадських організацій як молодших партнерів влади або взагалі позасистемних гравців істотно зменшує можливості покращення якості політичних рішень. Досвід активізації громадсько-політичної участі в політиці в період після Євромайдану засвідчив, що громадські організації нерідко вносять елементи політизації, політичного змагання в процеси й технології ухвалення рішень.

Діюча система інформування населення в транзитивних країнах також до певної міри перешкоджає представленню суспільних вимог та потреб на різних рівнях прийняття політичних рішень. Тому в науковому дискурсі дедалі частіше з'являються оцінки та рекомендації щодо цілеспрямованої підготовки в громадському оточенні центрів ухвалення політичних рішень, пов'язаних із державно-владною структурою. У цілому демократична громадськість також має підвищувати свій рівень компетентності та брати участь у прийнятті державно-владних і політичних рішень на фаховому рівні. У такий спосіб нормативний контекст буде доповнений конкретними потребами та реакціями громадян. «Основними обмеженнями на шляху ефективної взаємодії влади та громадян, участі громадян у прийнятті владних рішень стають недостатній рівень інформованості населення, невідомість механізмів фінансового та матеріального забезпечення громадських ініціатив, пасивність громадян, відсутність необхідності (та відповідних стимулів) у представників влади до взаємодії з громадою», – стверджує А. Драшкович [3].

Дискурс відносно слабкої або невідповідної спроможності громадсько-державних взаємодій у трансформаційних суспільствах спрямований на визначення вад і неузгодженості в практиках громадських обговорень та консультацій. Перехід від практики надзвичайних політичних рішень до періоду відносно стабільності визначає необхідність усунення окремих радикальних позицій з управлінських альтернатив. Саме тому потреба

України в дієвій та прозорій системі політичних рішень, орієнтованій на якомога ширший суспільний діалог, ще перебуває у фазі становлення. У цій ситуації міркування щодо суспільного блага на доктринальному рівні мають поступитися «стратегії коротких дій», яка буде забезпечувати реальні політичні результати. Слід зауважити, що в Україні відбуваються реформи з децентралізації, щоб максимально зблизити між собою державно-владний та громадський сектори. На думку А. Драшкович, на відміну від демократичних країн, в Україні так і не сформувалася традиція підготовки, ухвалення та реалізації владного рішення як результату тривалого процесу консультацій, обговорень, діалогу влади та громадян, урахування пропозицій громадянського суспільства [3].

Конкретизація значення та підсумків прийняття політичних рішень в окремих дослідженнях визначається як досягнення конкретної мети – отримання результату за умови витрат певних ресурсів та цілеспрямованої й організованої управлінської діяльності. Аспект реалізації політичних рішень є одним із маловивчених у сучасній політичній науці. Водночас він набуває вирішального значення для аналізу політичної ситуації, інституційної спроможності та формування консолідованого погляду на ефективний політичний менеджмент.

Поняття «політичного проекту» та проектної діяльності в політиці відображають вимір реального політичного управління за межами змагання політичних акторів, а також державно-владний та публічно-представницький виміри політичної діяльності. У цілому політико-проектна діяльність визначається як інноваційна управлінська технологія, яка сприяє більш ціловому використанню наявних ресурсів. Однак специфіка змагальної політики зумовлює суб'єктивні впливи на результативність тих чи інших політичних проектів. Як стверджує Ю. Казарінов, багато що в процесі прийняття й реалізації проектного рішення залежить від особистості керівника, відповідального за це рішення. Особистісні характеристики, а також різні психологічні чинники сильно впливають на кінцевий результат проекту [4].

Особливо яскраво протиріччя між вимогами ефективності й раціональності проектних політичних рішень проявляються у сфері взаємодії державно-владного управління та політичних чинників. Центри прийняття рішень, які налаштовані на директивно-адміністративну логіку управління, змушені змінювати пріоритети відповідно до зміни політичної кон'юнктури й зміни балансу взаємодії між політичними силами. При цьому явище політизації публічного врядування, звичне для розвинених країн, є досить новим для держав, які лише здійснюють перехід до демократії. Сучасна Україна також потребує консультативної й методичної допомоги задля узгодження принципів раціонального політичного менеджменту зі стандартами демократичного представництва. Український науковець В. Туча стверджує, що якісний характер державних політичних рішень логічно потребує їх оцінювання з погляду якості. Зокрема, коли йдеться про результативність державно-управлінських механізмів імплементації політичних рішень, мається на увазі, що такі механізми практично забезпечать реалізацію відповідних політичних рішень, їхню технологічну (функціонально-технічну), політичну (групові, зокрема партійні, інтереси, переконання, мотивація, впливовість, ступінь відповідальності) та адміністративну (наявність умов, забезпеченість персоналом, його зацікавленість у результаті) здійсненність, відповідність завдань наявним ресурсам [7].

Оскільки політичне рішення є одним із засобів подолання політичної невизначеності, державно-управлінська ланка повинна пристосовуватися до отримання політичних імпульсів. Досвід України в період після Євромайдану засвідчує, що наявність політичної волі не завжди означає імплементацію необхідних рішень. Приклади діяльності парламентської коаліції в Україні з 2014 року дозволяють говорити про необхідність оптимізації відносин між виборними та службовими ланками політичного управління. У підсумку реформ програмний та політичний потенціал парламентських коаліцій має реалізовуватися в діяльності стабільних державно-владних інститутів. Значною підтримкою цих процесів є

розвиток субсидіарності – процесу активізації місцевих спільнот як чинників місцевого самоврядування та автономної ланки прийняття рішень. Як вважає В. Туча, концепції потрібно розробляти на принципах узгодженості інтересів усіх зацікавлених сторін, відкритості, прозорості, участі із залученням таких сторін, найбільш масштабні та важливі концепції мають широко обговорювати фахівці та громадськість [7].

Належне ставлення системи до прийняття політичних рішень на всіх ланках політичних взаємодій визначає рівень стабільності та легітимності політичної системи. Сучасні концептуальні підходи до визначення політичних рішень окреслюють суб'єктоцентричні та процедуроцентричні лінії розгляду сутності політичних рішень та їхнього значення для всієї спільноти. Сучасні політологи, намагаючись визначити найбільш дієві чинники політичного процесу, бачать у політичних рішеннях явище інтеграції різноманітних потреб та інтересів, подолання невизначеності та покращення управління в цілому. Критичним зауваженням до існуючих підходів є концентрація в окремих ланках або компонентах влади політичних рішень, які є сукупністю об'єктивних та суб'єктивних складників. Комплексне бачення процесу прийняття політичних рішень є основою для подальшої розробки консолідованої теорії політичних рішень у світовій політичній науці.

Висновки. Підходи до вивчення процесуальних та інституційних аспектів прийняття політичних рішень визначаються можливостями отримання емпіричної інформації стосовно конкретних видів політичної діяльності. У межах проблематики публічного управління прийняття політичних рішень визначається як узгодження позицій сторін, які мають певні погляди на ситуацію й можливості представити їх під час демократичного обговорення. Концептуалізація процесу прийняття рішень формується навколо найбільш вигідної наявної моделі управління – бюрократичної або менеджерської. Тому нині набуває значення питання формального обґрунтування рішень та їх доцільності в умовах конкурентних обговорень і відстоювання певних позицій.

Ігрова парадигма, яка є основою для теорії ігор і раціонального вибору, тлумачить наслідок політичного рішення як такий, що відповідає найбільш вигідній стратегії політичного суб'єкта. Ця стратегія передбачає якнайповнішу реалізацію переваг свого становища (або спроб змінити свій стан на кращий, застосовуючи цілеспрямовані зусилля). Такі підходи визначають необхідність пошуку найбільш оптимальної поведінки та реалізації ситуативних переваг. За цих умов набуває значення проблема компетентності політичних суб'єктів та їхньої придатності для ухвалення відповідних гнучких та ситуативних рішень.

Статичний і динамічний виміри дискурсу політичного децизіонізму об'єднуються в площині трансформаційних політичних реалій, в яких політичні інститути перебувають у процесі формування або видозміни, переходу від авторитарно-адміністративної моделі до узгоджувально-репрезентативної. Це вимагає нових зусиль для аналізу й опису емпіричних свідчень способів ухвалення рішень.

Визначення перспектив сегмента політичних рішень в Україні лише набуває свого теоретичного оформлення, що визначає ціннісні позиції експертів та їхні пріоритети в межах процесів розбудови державності та демократичної політичної системи. Перспективами подальшого розгляду тематики, порушеної у статті, є визначення інститутів і процедур ухвалення політичних рішень у сучасній Україні на національному рівні.

Список використаної літератури

1. Асеев Г. Концепція систем підтримки прийняття рішень / Г. Асеев // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. – 2011. – № 3. – С. 10–16.
2. Говоруха В. Теоретичні основи розробки систем підтримки прийняття рішень / В. Говоруха, О. Ткачова // Вісник Академії митної служби України. Серія «Технічні науки». – 2010. – № 2. – С. 130–137.

3. Драшкович А. Політична участь громадян в процесі прийняття владних рішень / А. Драшкович // Політологічні записки. – 2013. – № 7. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Polzap_2013_7_28.
4. Казарінов Ю. Технологія прийняття й імплементації рішень у політичних проектах / Ю. Казарінов // Наукові праці МАУП. Серія «Політичні науки. Юридичні науки». – 2013. – Вип. 2. – С. 42–46.
5. Константинова Т. Політичний вибір: місцетароль у процесі прийняття політичних рішень / Т. Константинова // Політологічні записки. – 2012. – № 5. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Polzap_2012_5_41.
6. Новакова О. Інституціональні межі прийняття політичних рішень / О. Новакова // Політологічні записки. – 2012. – № 5. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Polzap_2012_5_9.
7. Туча В. Результативність та ефективність механізмів імплементації політичних рішень у державному управлінні / В. Туча // Держава та регіони. Сер. : Державне управління. – 2013. – № 2. – С. 100–104.
8. Turpin S. Decision-making: Theory and practice / S. Turpin, M. Marais [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.orssa.org.za>.
9. Dietrich C. Decision Making: Factors that Influence Decision Making, Heuristics Used, and Decision Outcomes / C. Dietrich // Inquiries Journal. – 2010. – Vol. 2. – P. 1–3.
10. Wojcieszak M. Preferences for Political Decision-Making Processes and Issue Publics / M. Wojcieszak // Article Navigation – 2014. – № 78. – p. 917–939.
11. Xing Y. Analysis of Political Decision-Making and Its Influencing Factors/ Y. Xing // Cross-Cultural Communication. – 2013. – № 11(3), P. 42–46.

POLITICAL DECISION MAKING PROCESS IN CONTEMPORARY POLITICAL SCIENCE DISCOURSE

Taras Myronenko

*Oles Gonchar Dnepropetrovsk National University,
Faculty of Social Sciences and International Relations,
Department of Political Science
Gagarin Avenue, 72, 49000, Dnipro, Ukraine*

In the article, the conceptual basis of the discussion of political solutions in contemporary political science is revealed. The stages of evolution of political decisionism and its reflection on political theory is defined. The stages of political decision-making process in conditions of sustainable democracy and transition countries are represented. The paradigmatic dimension of the study of political decisions as a scientific problem is revealed. Attention is paid to the positions of the effectiveness and efficiency of policy decisions in a multidisciplinary scientific perspective. It is noted that the contradictions between the demands of the effectiveness and rationality of the political decisions projects are visible. It is proved that the decision-making centers are oriented to the logic of administrative control and forced to change priorities in accordance with the changes of the political situation and balance of the interaction between the political forces. It is emphasized that decision-making process formalizes available alternatives and predicts the consequences of actions. In general, there is a trend towards the standardization of the political decision-making process.

Key words: political solution, political procedure, political efficacy, political rationality, political result, political discourse.

УДК 341.234

ОМБУДСМАН ІЗ ЗАХИСТУ ПРАВ СЕКСУАЛЬНИХ МЕНШИН. ПРАКТИКА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

Наталія Назарук

*Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки,
історичний факультет, кафедра політології та державного управління
вул. Шопена, 24, 43021, м. Луцьк, Україна*

У статті розглянуто специфіку захисту прав осіб гомосексуальної статі в низці зарубіжних країн. Особливий акцент зроблено на функціонуванні спеціального омбудсмана, завданням якого є запобігання дискримінації сексуальних меншин та безпосередній захист їхніх прав. На основі досвіду інших держав актуалізується потреба в спеціалізованому омбудсмані із захисту прав ЛГБТ-спільнот в Україні для досягнення міжнародного рівня у сфері прав людини.

Ключові слова: захист прав, омбудсман, сексуальні меншини, ЛГБТ-спільноти, дискримінація, одностатеві пари, законодавство.

Постановка проблеми. Однією з важливих складових частин процесу становлення демократичної, соціальної, правової держави є формування дієвого механізму забезпечення та захисту прав і свобод людини й громадянина.

На сучасному етапі розвитку суспільства особливе занепокоєння викликає становище захисту прав окремих категорій населення, у тому числі сексуальних меншин. Актуальною є проблема рівності прав ЛГБТ-спільнот та їх можливість користуватися правами, гарантованими міжнародними стандартами.

Ще досі в багатьох країнах світу гомосексуалізм вважається кримінальним злочином, що карається позбавленням волі. Часто таку дискримінацію можна помітити з боку державних органів, що є порушенням основного принципу рівної цінності й рівних прав для всіх людей, незалежно від їхньої статі чи сексуальної орієнтації. Та основні перешкоди у виявленні власної життєвої позиції цих людей полягають не лише в дискримінації з боку суспільства. Головні проблеми пов'язані з правами узаконення шлюбу, успадкування майна й усиновлення дітей.

Істотно вплинути на покращення ситуації, що склалася, може вдосконалення інституційних засад діяльності механізмів захисту прав осіб гомосексуальної орієнтації, їх узгодження з європейськими стандартами. Тому актуалізується потреба дослідження інституту спеціалізованого омбудсмана із захисту прав сексуальних меншин у країнах світу як самостійного державного органу, що забезпечує належний захист прав ЛГБТ-спільнот, здійснює контроль за проявами дискримінації та вживає заходів, що спрямовані проти гомофобних рухів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний внесок у дослідження ЛГБТ-спільнот зробили зарубіжні науковці: А. Кінсі [20], Ф. Клейн [21], З. Фрейд [7], Ф. Мондімор [6], В. Мастерс [5], В. Джонсон [5], К. Імелінський [2]. Також відомі своїми працями у сфері досліджень сексуальної орієнтації російські вчені І. Кон [4], А. Белкін [1]. Захист прав національних меншин включно із сексуальними аналізували Т. Сенюшкіна [8] і В. Колісник [3].

Мета дослідження – з'ясувати становище захисту прав сексуальних меншин на основі аналізу функціонування спеціалізованого омбудсмана як одного з механізмів захисту прав ЛГБТ-спільнот та контролю за їх дотриманням.

Результати дослідження. У багатьох країнах світу, особливо в мусульманських, із ростом гомосексуального громадського руху зростає й відкрита громадська гомофобія. У 80 державах гомосексуальність заборонена законом і карається тюремним ув'язненням терміном до 10 років, а інколи й довічним перебуванням у в'язниці, а в 10 країнах світу за гомосексуалізм передбачена смертна кара.

Проте подібне ставлення до геїв спостерігається не скрізь. Наприклад, країни Центральної Європи повільно стають на шлях до визнання рівноправності сексуальних меншин. До справжньої рівноправності ще далеко, але найбільшого прогресу досягли в цьому плані США та Канада.

Після Другої світової війни в низці країн Америки та Європи почалися процеси легалізації гомосексуалізму. Однією з причин цього явища стали виступи з кінця 19 ст. окремих психологів і сексологів за рівноправність сексуальних меншин. Значний вплив на формування громадської думки та законодавств низки країн здійснили американські дослідники (З. Фрейд, А. Кінсі, Ф. Мондімор, Ф. Клейн, М. Хіршфельд, В. Джонсон, В. Мастерс), які довели, що гомосексуалізм – це не хвороба, не збочення, а інша рівноправна сексуальна орієнтація [10].

На 2015 р. приблизно 25 країн світу визнали одностатеві шлюби, а деякі з них надали таким парам право на усиновлення. Першою державою, що узаконила в 1989 р. одностатеві «зареєстровані партнерства» (розповсюджений термін у зарубіжних країнах, означає спосіб офіційного співжиття одностатевих пар, яким надаються деякі права шлюбу: успадкування, право на отримання аліментів та ін.), була Данія. Її приклад наслідували інші скандинавські країни: Норвегія (1993), Швеція (1994), Ісландія й Гренландія (1996), Нідерланди (1998), Фінляндія (2001) [18]. Схожий закон прийняла в 2001 р. Німеччина, де «зареєстровані партнерства» практично в усьому ідентичні шлюбові, за винятком назви й можливості спільного всиновлення дітей.

У Франції одностатеві стосунки були декриміналізовані ще в 1791 р. із прийняттям нового кримінального кодексу, заснованого на правах людини й громадянина, який скасовував покарання за злочини проти моральності. З 1985 р. у цій країні заборонена будь-яка дискримінація за ознакою сексуальної орієнтації. З 1999 р. одностатеві пари можуть укладати «договір громадянської солідарності» (далі – ПАКС) – цивільний контракт, що забезпечує мінімальний набір прав і обов'язків стосовно один одного [9]. Пізніше ПАКС було поширено і в інших сферах. З лютого 2013 р. одностатеві пари Франції можуть укладати шлюби й всиновлювати дітей. Зважаючи на законодавче поле цієї держави, можна зауважити, що Франція належить до числа найбільш ліберальних країн щодо прав сексуальних меншин.

Бельгія, як і Франція, у результаті довгих дебатів прийшла до компромісного варіанта, унісши в цивільне право поняття пакту громадянської солідарності, особливого виду договору, який можуть укласти між собою «двоє дорослих різної статі або однієї статі для регулювання їхнього спільного життя».

З 1 квітня 2001 р. Нідерланди стали першою державою в світі, яка надала одностатевим парам такі ж права щодо укладення шлюбу, як і різностатевим. Нідерланди вважаються однією з найлояльніших країн до прав сексуальних меншин і впритул підійшли до скасування тих дискримінаційних положень у законодавстві, що обмежують права геїв.

Доволі ліберальною до гомосексуалістів країною є Норвегія. Новий «Закон про шлюб» Норвегії, який набув чинності 1 січня 2009 р., наділив одностатеві пари правом на одруження [12]. Вони можуть усиновлювати дітей один одного, а лесбійки користуються правом на штучне запліднення. З 2006 р. у цій країні функціонує омбудсман по боротьбі з дискримінацією (LDO), який також сприяє рівності прав осіб незалежно від статі, сек-

суальної орієнтації, гендерної ідентичності, етнічної приналежності, релігії та ін. У посаду захисника трансформувалися три колишні державні інститути: омбудсман із питань рівності, Центр гендерної рівності та Центр по боротьбі з етнічною дискримінацією [13]. Цікавим фактом є те, що відкритий гей був обраний головою столичного комітету Консервативної партії Норвегії. Тому підкреслимо, що гомосексуальність у норвезькій державі стає особистою справою кожного й не є предметом особливого інтересу або хвилювань широких верств населення.

У Швеції активність одностатевих громадських рухів була легалізована ще в 1944 р., пізніше був призначений особливий уповноважений із прав людини на виробництві, який стежив за проявами дискримінації та забезпечував захист від гомофобних настроїв за ознакою сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності. Діяльність спеціалізованого омбудсмана такого типу в Швеції розпочалася 1 травня 1999 р. і тривала 10 років (до 1 січня 2009 р.). Згодом функції захисника прав гомосексуалістів Швеції стали частиною діяльності омбудсмана з питань рівності (DO). Існуючі раніше акти про захист прав сексуальних меншин пізніше були замінені новим законом (Закон про дискримінацію (2008: 567)) [16]. Функціонував відділ по боротьбі з дискримінацією за ознакою сексуальної орієнтації. До омбудсмана із захисту від дискримінації зверталися із заявами, в яких вимагали відшкодування збитків, завданих утиском прав сексуальних меншин. До уповноваженого надійшло понад 320 скарг протягом десяти років його діяльності.

Омбудсман із питань рівності (DO) у межі своїх повноважень включає вирішення проблем широкого формату: боротьба з дискримінацією за ознакою статі, ідентичність транссексуалів, етнічне походження, релігія чи переконання, інвалідність, сексуальна орієнтація або вік. Це зазначено в першому розділі Закону Швеції про дискримінацію 2009 р. Уповноважений розглядає скарги, що стосуються утисків, а також оцінює те, як роботодавці й заклади освіти працюють із метою їх запобігання [17]. Омбудсман функціонує, підтримуючи контакти з організаціями, що займаються питаннями сексуальної орієнтації. Аналізуючи становище захисту прав сексуальних меншин, зазначимо, що Швеція пішла шляхом запровадження спеціалізованого інституту омбудсмана із захисту прав гомосексуалістів, громадська діяльність яких у цій країні є найбільш прогресуючою у світі.

Запровадження омбудсмана з прав сексуальних меншин практикують і Сполучені Штати Америки, ставши в 2015 р. першою у світі державою, що офіційно створила посаду спецпосланця з прав ЛГБТ-спільнот (ЛГБТ – акронім, що виник в англійській мові для позначення лесбійок, геїв, бісексуалів і трансгендерів). ЛГБТ-омбудсманом став ветеран американської дипломатії Ренді Беррі, який працював на дипломатичних посадах в Бангладеш, Єгипті, Уганді й Південній Африці. Офіційно його посада називається U.S. special envoy for the human rights of lesbians, gay men, bisexuals and transgender persons – спеціальний посланець США з прав лесбійок, геїв, бісексуалів і трансгендерів [22]. Ренді Беррі – відкритий гей, а з 2012 р. працював генконсулом в одній із найбільш ліберальних щодо сексуальної орієнтації країн світу – Нідерландах.

У своїй новій іпостасі Беррі займається просуванням ініціатив американського уряду, спрямованих на зниження рівня насильства й дискримінації щодо гомосексуалістів, лесбійок, бісексуалів і трансгендерів в усьому світі, у тому числі майже у вісімдесяти країнах, де за одностатеві відносини передбачена кримінальна відповідальність. У 2015 р. Ренді Беррі провів зустріч із омбудсманом із прав людини Боснії й Герцеговини, на якій обговорювалися методи вирішення проблеми дискримінації ЛГБТ-спільноти в цій країні.

У 2005 р. Американська психологічна асоціація випустила огляд 67 досліджень, де розглядаються потенційні негативні наслідки для дитини, вихованої гомосексуальними

батьками. На основі аналізу цих досліджень були зроблені висновки, що діти, які виховуються батьками-геями або батьками-лесбійками, не знаходяться в несприятливому становищі порівняно з дітьми гетеросексуальних батьків.

Багато активістів, які виступають за право одностатевих пар на всиновлення, наголошують, що існує дефіцит прийомних батьків для певних категорій дітей. Дослідження, проведене Інститутом Вільямса з Каліфорнійського університету в Лос-Анджелесі, показало, що одностатеві пари набагато частіше за гетеросексуалів висловлюють намір усиновлювати дітей старшого віку, «неповносправних», які страждають тяжкими захворюваннями, або інших дітей, з усиновленням яких виникають труднощі.

У червні 2015 р. Верховний суд США узаконив одностатеві шлюби на території всіх штатів, пізніше було визнано право гомосексуальної сім'ї на всиновлення [22].

Варто проаналізувати також функціонування посади омбудсмена, сфера обов'язків якої включає захист сексуальних меншин в Албанії. У 2010 р. парламент Республіки Албанія одностайно прийняв Закон про захист від дискримінації, що забороняє переслідування за ознакою сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності. Закон сприяє рівному доступу до працевлаштування, освіти, товарів і послуг, охорони здоров'я й житлового будівництва. У рамках Закону був призначений Уповноважений із захисту від дискримінації терміном на п'ять років, який щорічно повинен доповідати про стан ЛГБТ-спільнот у державі. Частиною компетенцій Уповноваженого є: розгляд скарг та проведення соціологічного опитування щодо дискримінації, публікування доповідей, надання рекомендацій.

Функції розгляду питань сексуальних меншин покладені також на уповноваженого Албанії із захисту прав людини. Омбудсман складає звіти про становище гомосексуалістів, дає рекомендації щодо законодавчих змін, а також стежить за лікуванням осіб нетрадиційної сексуальної орієнтації в державних установах. 7 травня 2015 р. парламент Албанії ухвалив резолюцію «Про захист прав і свобод осіб, які належать до ЛГБТ-спільноти в Албанії» [19]. Було закріплено низку правових і політичних реформ, які албанський уряд повинен запровадити для поліпшення умов життя сексуальних меншин. Серед рекомендацій були: прийняття національного плану дій щодо ЛГБТ, спеціальна підготовка для вчителів, а також підтримка омбудсмена й громадських організацій, які працюють із цією верствою населення. Розглядаючи механізми захисту прав гомосексуалістів, варто зазначити, що навіть така маленька за площею та кількістю населення країна, як Албанія, одна з двох мусульманських країн Європи, вирішила за потрібне створити посаду омбудсмена, завданням якого є захист прав осіб сексуальної орієнтації та контроль за їх дотриманням. Це є наслідком процесів євроінтеграції Албанії, котра прагне стати повноцінним членом ЄС.

Із метою посилення захисту представників ЛГБТ-спільноти від дискримінації в ООН у 2016 р. уперше був призначений уповноважений із прав гомосексуальних, бісексуальних та трансгендерних людей. На цю посаду було обрано Вітіта Мунтарбхорна, тайського юриста, який мав стати незалежним експертом в області контролю за дотриманням прав представників квір-спільноти (queer – це загальний термін, під яким розуміються сексуальні й гендерні меншини, що не є гетеросексуальними або мають подвійну стать) [14]. Для Ради ООН із прав людини та Генасамблеї ООН він готує доповідь про те, як у країнах – членах організації виконуються міжнародні зобов'язання щодо захисту сексуальних спільнот. Крім того, увага Мунтарбхорна прикута до проблеми дискримінації та насильства щодо представників цієї групи [15]. Призначення уповноваженого ООН із прав ЛГБТ привітали міжнародні правозахисні організації, зокрема, Human Rights Watch, організація зі штаб-квартирою в США, що здійснює моніторинг, розслідування й документування порушень прав людини в понад 70 країнах світу.

Офіційна влада Угорщини неохоче ставиться до діяльності кількох невеликих одностатевих громадських організацій, найбільшою з яких є «Masok», але у сфері визнання прав сексуальних меншин Угорщина приєдналася до найдемократичніших країн світу [10]. Завдяки рішенням Конституційного суду на одностатевих партнерів була поширена дія «Закону про співжиття», який наділяє майже рівними з офіційним шлюбом правами неодружені пари, що мешкають разом. Пізніше депутати угорського парламенту внесли до закону поправку, яка заборонила парам геїв усиновлювати дітей, але в іншому все залишилося без змін.

У Словаччині, Естонії, Литві й Латвії з'явилися геївські й лесбійські громадські організації, які зі змінним успіхом намагаються привернути увагу до проблем людей гомосексуальної орієнтації. У Латвії союзником геївських активістів виступив державний Центр із дотримання прав людини, який підготував висновок про існування в країні дискримінації за ознакою сексуальної орієнтації. Чехія легалізувала одностатеві партнерства в 2006 р. Конституційний суд Чехії визнав недійсними закони, що забороняли індивідуальне всиновлення ЛГБТ-громадянам і громадянкам, які зареєстрували шлюб [11]. Проте спільне всиновлення досі залишається неможливим. Гомосексуали отримали право всиновлювати дітей, наприклад, своїх офіційних партнерів.

У серпні 2016 р. антигомосексуальне законодавство було скасоване в Белізії за рішенням Конституційного суду цієї країни.

Спільне всиновлення дітей одностатевими парами, що створюються в зареєстрованому цивільному союзі, було дозволено у Великобританії (в Англії й Уельсі в 2005 р., з введенням інституту цивільних партнерств). В Шотландії всиновлення одностатевими парами було дозволено пізніше – у 2009 р., а в Північній Ірландії – лише в 2013 р.

В Україні певні гарантії дотримання принципу рівності та заборони дискримінації втілені, зокрема, у приписах Конституції України, Законів «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» [10]. У листопаді 2015 р. до ст. 2-1 Кодексу законів про працю України були внесені поправки, відповідно до яких забороняється будь-яка дискримінація у сфері праці за ознакою гендерної ідентичності та сексуальної орієнтації.

У Кримінальному кодексі СРСР існувала заборона одностатевих стосунків. Гомосексуалізм прирівнювався до розбещення та психічних хвороб; за це застосовувалася жорстка кримінальна відповідальність, котра передбачала позбавлення волі. У 1991 р. закон відмінили (причому РФ і Україна – одночасно), щоб краще захистити право на недоторканність приватного життя громадян, але це не посприяло покаранню осіб за переслідування чи дискримінацію представників ЛГБТ-спільноти. У 1996 р. в Україні були узаконені операції дорослих зі зміни статі. У новій Конституції не згадується про сексуальну орієнтацію або гендерну ідентичність, однак там містяться положення, які підтверджують основні права людини, у тому числі рівні права незалежно від таких речей, як «політичні, релігійні та інші переконання» або «інші характеристики». Водночас чинна Конституція України забороняє одностатеві шлюби.

У 1999 р. колишній президент України Леонід Кравчук заявив, що є важливіші проблеми, ніж права ЛГБТ, щоб обговорювати їх у парламенті, і що гомосексуалізм обумовлений психічним захворюванням чи згубним впливом іноземних фільмів. У 2007 р. депутати намагалися обмежити свободу вираження думки ЛГБТ-спільноти й прирівнювали публікації такої тематики до порнографічних матеріалів. Сьогодні ставлення українських політиків до прав сексуальних меншин дещо демократичніше. У 2015 р. Кабмін України затвердив план дій із реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до

2020 року, який передбачає також намір розробити законопроект про легалізацію одностатевого громадянського партнерства до 2018 р.

За рейтингом дотримання рівноправності щодо представників ЛГБТ-спільноти Україна опинилася на найнижчому місці серед європейських держав. Такими є результати дослідження ситуації з дотриманням прав осіб гомосексуальної орієнтації в 49 країнах Європи, яке провів Європейський підрозділ міжнародної організації ILGA (Ай-Ел-Джі-Ей) [10]. Негативне ставлення до гомосексуалістів, ігнорування захисту їхніх прав є рудиментом комуністичної ортодоксальної психології тоталітарного політичного режиму Радянського Союзу, де гомосексуалізм вважався психічним захворюванням та розбещенням, а його прояв – кримінальним злочином.

Висновки. Таким чином, країни Європи та Сполучені Штати Америки, де захист прав людей гомосексуальної орієнтації є одним із ключових завдань держави, запровадили інституцію спеціалізованого омбудсмена ЛГБТ-спільнот. Практика цих держав показує, що діяльність такого органу є одним із дієвих механізмів захисту прав сексуальних меншин та контролю, спрямованого проти їх дискримінації.

В Україні, спираючись на зарубіжний досвід, також було б доречно створити посаду Уповноваженого із захисту прав осіб нетрадиційної сексуальної орієнтації. Захисник був би посадовою особою, яка здійснює діяльність незалежно від інших державних органів та підзвітна Верховній Раді України. Зазначений інститут спеціалізованого омбудсмена сприятиме захисту прав і забезпеченню повноцінного життя гомосексуального населення, закріпить європейські цінності та стандарти в Україні.

Список використаної літератури

1. Белкин А. Гормоны и бессознательное / А. Белкин // Психоаналитический вестник. – № 9. – 2001.
2. Имелинский К. Сексология и сексopatология / К. Имелинский. – М. : Медицина, 1986. – 424 с.
3. Колісник В. Про визначення поняття правового статусу національних меншин та його головних елементів/В. Колісник//Вісник Академії правових наук України, 2002. – № 2(29). – С. 99–106.
4. Кон И. Лики и маски однополю любви. Лунный свет на заре / И. Кон. – 2 е изд., перераб. и доп. – М. : Астрель: АСТ, 2006. – 574 с.
5. Мастерс У. Основы сексологии / У. Мастерс, В. Джонсон, Р. Колодни ; пер. с англ. – М. : Мир, 1998. – 692 с.
6. Мондимер Ф. Гомосексуальность: Естественная история / Ф. Мондимер ; пер. с англ. – Екатеринбург : У-Фактория, 2002. – 333 с.
7. Белкин А. Полвека после Фрейда / А. Белкин // Психоаналитический вестник. – 2002. – № 10. – С. 28–29.
8. Сенюшкіна Т. Права національних меншин та етнічні конфлікти / Т. Сенюшкіна // Вісник Української Академії державного управління, 2003. – № 1. – С. 120–129.
9. У Франції тисячі вимагали забрати в ЛГБТ-пар право на усиновлення / Страйк. Перший соціальний портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://firstsocial.info/news/u-frantsiyi-tisyachi-vimagali-zabrati-v-lgbt-par-pravo-na-usinovlennya>.
10. Україна потрапила до найгірших держав із дотримання прав ЛГБТ-спільноти / Інформаційний акцент [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.akcent.org.ua/ukrayina-potrapi-la-do-najgirshy-h-derzhav-iz-dotry-mannya-prav-lgbt-spil-noty/>.
11. Усыновление детей теперь доступно для однополых пар в Чехии / Запорожский областной благотворительный фонд «ГЕНДЕР ЗЕД» [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

- <http://genderz.org.ua/usynovlenie-detey-teper-dostupno-dlya-odnopolyih-par-v-chehii/>.
12. Likestillings-og diskrimineringsombudet / Store norske leksikon [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://snl.no/Likestillings-og_diskrimineringsombudet.
 13. Homofili, assistert befruktning og rettigheter / graviditets oraklet [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://nhi.no/graviditetsoraklet/svangerskap-og-fodsel/sykdommer/homofili-assistert-befruktning-rettigheter-18507.html>
 14. U.N. to consider worldwide 'ombudsman' for LGBT / News now [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.onenewsnow.com/culture/2016/10/11/un-to-consider-worldwide-ombudsman-for-lgbt>.
 15. UN Appoints Global LGBT Ombudsman, Nations Push Back / Center for Family/ Human Rights [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://c-fam.org/friday_fax/un-appoints-global-lgbt-ombudsman-nations-push-back/.
 16. Homo, Ombudsmannen mot diskriminering på grund av sexuell läggning [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://darhuset.danielhammarberg.se/darhuset/kapitel-1/homo/>.
 17. Diskriminering på grund av sexuell läggning / En sajt om diskriminering-mot diskriminering [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://antidiskriminering.nu/diskriminering-pa-grund-av-sexuell-laggning/>.
 18. Lika rättigheter och möjligheter oavsett sexuell läggning, könsidentitet eller könsuttryck / MÄNSKLIGA RÄTTIGHETER [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.manskligarattigheter.se/sv/de-manskliga-rattigheterna/vilka-rattigheter-finns-det/lika-rattigheter-och-mojligheter-oavsett-sexuell-laggning-konsidentitet-eller-konsuttryck>.
 19. Jämställdhetsombudsmannen [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.jamombud.se/>.
 20. Kinsey A. Sexual behavior in the human male / A. Kinsey, W. Pomeroy, C. Martin. – Philadelphia : Saunders, 1948. – 804 p.
 21. Klein F. Sexual Orientation: A Multi-Variable Dynamic Process / F. Klein, B. Sepekoff, W. Timothy // Journal of Homosexuality. – 1985. – Vol. 11. – P. 35–49.
 22. The American Gay Rights Movement: A Timeline [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.infoplease.com/ipa/A0761909.html>.

OMBUDSMAN ON THE PROTECTION OF THE RIGHTS OF THE SEXUAL MINORITIES, THE PRACTICES OF THE FOREIGN COUNTRIES

Natalia Nazaruk

*Eastern National University named after Lesia Ukrainka,
Faculty of History, Department of the Political Science and Public Administration
st. Shopena 24, 43021, Lutsk, Ukraine*

The article deals with the specific protection of the rights of homosexual sex individuals in the number of foreign countries. Particular emphasis is placed on the operation of the special ombudsman, whose task is to prevent discrimination against the sexual minorities and immediate the protection of their rights. Based on the experience of the other countries, activates the need of the specialized ombudsman to protect the rights of LGBT communities in Ukraine to reach the international level in the field of the human rights.

Key words: protection of the rights, ombudsman, sexual minorities, LGBT community, discrimination, gay couples, legislation.

УДК 324

ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ЕЛЕКТОРАЛЬНИХ ТЕХНОЛОГІЙ НА ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ВИБОРАХ 2014 Р. В УКРАЇНІ

Марія Розік

*Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, історичний факультет,
кафедра політології та державного управління
вул. Шопена, 24, 43021, м. Луцьк, Україна*

Статтю присвячено дослідженню поширених електоральних технологій як засобу мобілізації громадян, що використовувалися на позачергових парламентських виборах 2014 р. в Україні. Розглянуто форми й засоби технологічного впливу на електорат, а також наслідки застосування електоральних технологій у контексті активізації політичної участі громадян.

Ключові слова: політична мобілізація, виборчі технології, мобілізаційні технології, електоральна поведінка, позачергові парламентські вибори, передвиборча кампанія 2014 р.

Участь у політичному житті громадян є неодмінною умовою функціонування демократії, яка неможлива без активної участі населення в політичному, соціальному, культурному й економічному житті країни. Розрізняють автономну та мобілізаційну участь. Форми й масштаби такої участі залежать від багатьох чинників. Вони детерміновані рівнем соціально-економічного розвитку країни, її культурою, традиціями, типом політичної системи й політичного режиму. Важливу роль у мобілізації громадян, насамперед під час підготовки та проведення виборів, відіграють політичні партії. На сучасному етапі демократичних перетворень зростає значення основних суб'єктів мобілізації та засобів активізації політичної участі. Партії як інститут політичної системи служать основним інструментом соціалізації. У цьому контексті особливої актуальності набуває дослідження виборчих технологій як сукупності засобів і дій політико-психологічного впливу на електоральні настрої та поведінку громадян напередодні виборів, коли партії зацікавлені в безпосередній участі громадян у голосуванні.

Метою статті є дослідження специфіки використання найбільш поширених електоральних технологій на дострокових виборах до Верховної Ради України в 2014 р.

Аналіз ролі електоральних технологій в активізації політичної участі став предметом уваги вітчизняних та зарубіжних учених, серед яких В. Бебик [4], Б. Вахула [5], В. Горленко [7], О. Колесніков [12], Л. Павлова [15], О. Петров [18], О. Шинкаренко [20], О. Ямельницький [21]. Щодо теоретичних та прикладних проблем ефективного застосування виборчих технологій, то ця проблематика широко розкрита в працях А. Бароніна й А. Колпакова [3], К. Ващенко [6], В. Королька [14], А. Філатова [19] та ін. Досвід парламентських виборів 2014 р. став об'єктом наукового інтересу з боку вітчизняних учених: О. Балакіревої [2], А. Денисової [8], Л. Дроздик [9], А. Колодій [13], Ю. Остапця [15] та ін.

Попри значну кількість публікацій, присвячених дослідженню електоральних процесів та використанню відповідних технологій, мобілізаційний вимір активізації електорату за допомогою виборчих технологій на парламентських виборах 2014 р. ще достатньою мірою не опрацьований.

Вибори 2014 р. мали низку особливостей, зумовлених суспільно-політичною ситуацією, що визначали характер самої кампанії. Виборча кампанія 2014 р. істотно відрізнялася

від попередніх, оскільки вона була достроковою, і її організатори були обмежені в часі. Уперше вибори не були в центрі уваги суспільства, зосередженого на окупації Криму Росією, військових діях на Донбасі, проблемі біженців.

Важливим аспектом виборів стало й те, що зі зникненням із політичної арени такого потужного гравця, як «Партія регіонів», значна кількість виборців залишилася без політичного представництва. На парламентських виборах 2012 р. більшість південних і східних областей України підтримали «Партію регіонів» і В. Януковича з їхніми популістськими проектами швидкого економічного зростання, забезпечення високих стандартів життя, налагодження тісних відносин із Росією, а також затвердження російської мови в якості другої офіційної. У Донецькій і Луганській областях «Партія регіонів» отримала перемогу в усіх округах із результатами від 42% до 90% [18]. Проте через трагічні події на Євромайдані, втечу лідерів партії вже в березні 2014 р. опитування громадської думки показало значне падіння підтримки «Партії регіонів» у всіх областях, насамперед – у східній частині України. За таких умов кількість виборців, що не визначилися, по всій Україні сягала 65% [18]. Тому найкращі результати на парламентських виборах 2014 р. показали політичні сили, які знайшли переконливі аргументи на свою користь або змогли використати ефективні засоби мобілізації аудиторії.

Перед виборцями стояло завдання обрати дієвий законодавчий орган, адже за умови втечі глави держави, зникнення пропрезидентської більшості в парламенті, початку військового конфлікту, анексії Криму й економічних труднощів передчасні вибори були неминучими.

Вибори проходили за змішаною виборчою системою. 21 листопада 2013 р. Верховна Рада України прийняла Закон «Про вибори народних депутатів України». Порівняно з попереднім, новий Закон передбачав низку новацій: створення закордонного виборчого округу, зміну процедури формування окружних виборчих комісій, зменшення розміру грошової застави під час реєстрації, введення обмеження на розмір виборчого фонду, врахування в процесі створення виборчих округів чинника компактного проживання національних меншин, посилення вимог до інформаційних агентств щодо висвітлення виборчого процесу [17].

На виборах 2014 р. основна боротьба відбувалася між політичними однодумцями, представниками колишньої опозиції, які підтримували Євромайдан, європейський вектор розвитку та декларували прагнення до побудови в Україні правової демократичної держави. Цим обумовлена схожість політичних гасел фаворитів виборів та незначна роль написаних програм політичних сил [13]. Довіра виборців базувалася насамперед на попередній політичній діяльності, участі в захисті Майдану, а також у війні на Сході.

Драматичні події в країні суттєво вплинули на зменшення обсягів використання в ході виборів брудних маніпулятивних технологій. Якщо на попередніх виборах їхня кількість мала тенденцію до збільшення, то в 2014 р. вона суттєво зменшилась.

Водночас бойові дії на Сході стали причиною появи нового виду піару, адже з'явилися «кандидати-фронтовики», «кандидати-волонтери» та кандидати, які «дуже співпереживали» людям, що залишилися на Донбасі. На противагу їм з'явилися люди, котрі або займалися викриттям подібних міфів, або вигадками подібних міфів про інших кандидатів. Отже, піару поменшало, але він не зник зовсім [8, с. 367].

Традиційно більш поширена практика використання технологічних засобів впливу на електорат на мажоритарних округах, де партійна відповідальність зведена до мінімуму. 90% порушень, які зафіксовані у виборчих кампаніях, були здійснені саме там, а не на виборах за партійними списками. На парламентських виборах 2014 р. зафіксовано випадки, коли конкурента змальовували як «расиста», «терориста», «спільника режиму Януковича», «олігарха,

що живе не за прибутками» тощо. Проте масштаб зловживань на цих виборах був меншим, ніж у попередні роки.

Як і під час попередніх виборчих кампаній, збереглася низка позаправових форм взаємодії кандидатів із виборцями, наприклад, спроби підкупу (індивідуального й колективного), а також «вкладання» ресурсів в округ, за яке виборці були готові «віддячувати» (віддати голос за потрібного кандидата), залишаючи поза увагою питання про те, звідки беруться ресурси. Проблема тут криється у виборцях і політиках, які впродовж усіх років незалежності привчали людей ставити знак рівності між матеріальною й політичною спроможністю кандидатів у депутати.

Поширеним технологічним прийомом із розряду «брудних» технологій стало використання проти кандидата неправдивої інформації. Так, у Києві проти члена ВО «Свобода» Ю. Левченка було висунуте звинувачення, що нібито він розмістив на білборді плакат із написом: «Росія має стати цвинтарем». Однак сам «свободівець» спростував свою причетність до таких радикальних заяв [8, с. 367].

Деякі кандидати використовували білборди, у яких кольори та шрифт були такими ж, як і в найрейтинговіших партій: «Блоку Петра Порошенка», Всеукраїнського об'єднання «Батьківщина» та «Радикальної партії» [1]. Так, колишній міський голова Полтави А. Матковський запозичив дизайн фірмової реклами від президентського блоку, а кандидат у народні депутати С. Каплін у своїй рекламній кампанії використав червоні та чорні кольори з тим же нахилом тексту та великим фото.

Під час виборчих перегонів зафіксовано значну кількість випадків підкупу виборців товарами або послугами. Чимало новостворених благодійних організацій, названих на честь зареєстрованого кандидата або його сім'ї, використовувалися для підкупу виборців. Послуги благодійних фондів в окремих випадках прямо ототожнювалися з конкретним кандидатом або ж надавалися виборцям приховано. Протягом виборчого процесу спостерігали зафіксували постійне функціонування благодійних фондів, які прямо чи опосередковано пов'язували з С. Івахівим (ОВО № 21, Волинська обл., самовисуванець), І. Констанкевич (ОВО № 22, Волинська обл.), І. Єремєєвим (ОВО № 23, Волинська обл., самовисуванець), Ю. Солодом (ОВО № 47, Донецька обл., партія «Опозиційний блок»), С. Валентировим (ОВО № 81, Запорізька обл., самовисуванець) та іншими кандидатами [11].

Крім того, під час проведення свят та різних заходів кандидати й партії займалися благодійністю, в основному для уразливих груп населення, щоб прорекламувати себе. Спектр товарів та інших матеріальних цінностей, якими кандидати спонукали виборців голосувати за себе, є надзвичайно широким. Зокрема, агітаційна діяльність в інтересах В. Хомутинника (ОВО № 171, Харківська обл.), Н. Іванової (ОВО № 129, Миколаївська обл.), І. Рибаківа (ОВО № 207, Чернігівська обл.) супроводжувалася роздачею продуктових наборів.

Ціла низка кандидатів чи інші особи в інтересах кандидатів надавали виборцям безоплатні або пільгові товари чи послуги:

- безкоштовний громадський транспорт: Р. Сольвар (ОВО № 91, Київська обл., «Блок Петра Порошенка»), В. Мошенський (ОВО № 114, Луганська обл., самовисуванець);
- безоплатні екскурсії: В. Зубик (ОВО № 195, Черкаська обл., самовисуванець);
- ліки, лікарські засоби та медичні послуги: В. Скобленко (ОВО № 136, Одеська обл., самовисуванець), О. Доровський (ОВО № 169, Харківська обл.), М. Апостол (ОВО № 166, Тернопільська обл.);
- продаж товарів на пільгових умовах: Я. Безбах (ОВО № 24, самовисуванець), Аграрне об'єднання «Заступ» (Миколаївська обл.), В. Токар (Сумська обл., ОВО № 158), Д. Шидерев (ОВО № 143, Одеська обл., самовисуванець) та інші [11].

Одним із найпопулярніших технологічних прийомів став піар на АТО. Кандидати як могли виставляли себе в ролі захисників та героїв: їздили в зону АТО, збирали та доставляли волонтерську допомогу, «затримували» сепаратистів, фотографувались із солдатами. Паралельно з цим інформація про їхню діяльність поширювалася всіма доступними засобами (через ЗМІ, соцмережі, власні канали зв'язку).

Критично короткий термін кампанії під час позачергових виборів до Верховної Ради України, що складав 45 днів, спровокував перерозподіл сил у політичних партіях. У стислі строки вони мали підлаштуватися під тогочасні настрої українців, змінювали назви, додаючи до них ім'я рейтингового політика, нашвидкуруч створювали нові партії, включали у виборчі списки імена відомих журналістів, громадських діячів, лідерів Євромайдану та комбатів із зони АТО. Маніпуляції гаслами й обличчями стали трендом українського політикуму [1].

Найбільше такі технології застосовували партії «Блок Петра Порошенка», «Батьківщина», «Народний Фронт» та «Радикальна партія Олега Ляшка». Використовували брудні технології й колишні представники «Партії Регіонів», що розділилися на два бренди – «Опозиційний Блок» та «Сильну Україну», а також «Самопоміч» [9].

Так, «Народний фронт» уміло використав командирів добровольчих батальйонів і загалом мілітаристську тематику, незважаючи на те, що урядова команда А. Яценюка, яка була кісткою новоствореної партії, мала доволі опосередковану причетність до проведення АТО й війни на Сході.

Партія «Самопоміч» за рахунок потужної рекламної кампанії на телебаченні та гарного виборчого списку, що не містив колишніх чи нинішніх нардепів та жодної одіозної особи, зуміла перебрати на себе значну кількість електорату. Організатори вміло використали імідж реформаторів, громадських діячів і євромайданівців, чий список «прикрасив» найвідоміший комбат С. Семенченко.

Важливо, що виборці, які не визначилися до початку виборів, обирали між двома-трьома лідируючими партіями. Тому перевагу отримав той, хто зробив ставку на день виборів. Наприклад, агітація «Блоку Петра Порошенка», яка розпочалася задовго до початку виборів, почала дратувати людей. Тому відбувся спад популярності БПП (від початкових 35% залишилося менше 25% голосів) [16]. Агітаційні маркери П. Порошенка (наприклад, «Єднаймося»), розмивалися невдалими висуваннями на мажоритарних округах, призначеннями у виконавчій гілці влади, ухваленням Закону «Про особливий статус Донбасу» та девальвацією гривні.

Мобілізувати схід країни вдалося «Опозиційному блоку», головним конкурентом якого була «Сильна Україна» С. Тігіпка. «Опозиційний блок» зіграв на неприйнятті великою кількістю людей на півдні й сході стихійної («сміттєвої») люстрації й повалення пам'ятників Леніну. Н. Шуфріч і М. Добкін тут виступали в ролі героїв: перший, пройшовши через «люстрацію», був утіленням ображених, а другий – єдиний, хто став на захист цінностей пострадянської людини. Агітаційна кампанія С. Тігіпка була дуже узагальненою, увага акцентувалася на питаннях економічного зростання й добробуту людей, які менше хвилювали електорат колишніх регіоналів, що був зацікавлений у розв'язанні проблем зближення з Росією та надання російській мові статусу державної.

Порушенням правил під час виборчих перегонів стало розміщення під виглядом соціальної реклами політичної реклами в так званий «день тиші», 25 жовтня, коли згідно із Законом «Про вибори народних депутатів» агітація забороняється. Чотири політичні партії («Блок Петра Порошенка», «Народний Фронт», «Батьківщина» та «Радикальна партія Олега Ляшка») обійшли норму Закону, розмістивши рекламу своїх політичних партій на білбордах по всій країні. «Соціальна реклама» із зображенням партійної символіки та з використанням

типової кольорової гама й стилістики, з якими виборці асоціювали той чи інший партійний бренд, була розміщена внаслідок недосконалості законодавства та відсутності практики оперативного реагування на подібні випадки з боку контролюючих органів [10, с. 106].

Однією з головних причин мотивації голосувати за того чи іншого кандидата на цих виборах стала телевізійна картинка й медійний образ політиків. Програми політиків, боротьба ідей, професійні дискусії та дебати опинилися на маргінесі електоральної мотивації виборців. Відбувалася боротьба медійних ресурсів, адже жодна політична партія, що не використовувала телевізійну рекламу, не подолати 5% виборчого бар'єру. Реклама на телебаченні «перемогла» проплачених агітаторів із листівками. Натомість політична реклама стала більш насиченою інтелектуально. Виборці вже не «велися» на меседжі «покращення життя». З'явився запит на конкретні реформи й на нові обличчя реформаторів. Але найголовнішим стало те, що виборці почали аналізувати дії політиків, тому лише реклами для перемоги виявилося замало [9].

Зважаючи на потужну кампанію мобілізації виборців, парламентські вибори 2014 р. відзначилися досить низькою явкою (52,4%) [13]. Для післяреволюційного періоду з його очікуваннями масового включення молоді в політичний процес це є дещо алогічним, адже очікуючи появи на політичній арені нової еліти, суспільство й надалі доручило її обрання більш дисциплінованому старшому поколінню. Переважна частина молоді, яка захопилася революційним процесом під час Майдану, дуже швидко демобілізувалася, виявивши соціальну ліню і неготовність до рутинної політичної участі.

Таким чином, аналізуючи електоральні технології на виборах 2014 р., можна стверджувати, що на відміну від попередніх років їх обсяг та форми зазнали деяких змін. Насамперед, це використання політтехнологіями військової тематики, як мінімум – привабливості воєнної форми, яка масово експлуатувалася кандидатами. Зважаючи на те, що парламентські вибори відбувалися на тлі воєнних дій та надзвичайного героїзму українських воїнів, використання електоральних технологій не було настільки цинічним та поширеним, як раніше. Суцільний негативізм, обливання суперників брудом, неправдиві заяви не лише знижували рейтинги кандидатів. Такі методи боротьби за владу в суспільстві видавалися неприйнятними, адже йшлося про змагання між політиками одного, проєвропейського напрямку, які декларували свою відданість демократії й прагнення до творення нової України. Визначені засоби мобілізації у виборчому процесі дострокових парламентських виборів 2014 р. доводять, що український політичний ринок проходить стадію трансформації, де зміни політичної культури населення диктують потребу в збагаченні арсеналу електоральних виборчих технологій.

Список використаної літератури

1. Байрамкулова З. Графика и цвет в агитационных материалах / З. Байрамкулова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.pglu.ru/science/researches/nii-panin/vestnik/v3/Z_M_Bairamkulova.
2. Балакірева О. Електоральні орієнтації та поведінка виборців під час виборів народних депутатів України 26 жовтня 2014 року / О. Балакірева, Т. Бондар, Д. Дмитрук // Український соціум. – 2014. – № 4. – С. 43–61.
3. Баронин А. Правила игры в игре без правил. Предвыборные технологии в Украине / А. Баронин, А. Колпаков // Praha: Granda Publishing. – 2006. – 188 с.
4. Бебик В. Менеджмент виборчої кампанії: ресурси, технології, маркетинг / В. Бебик. – К. : МАУП, 2001. – 216 с.
5. Вахула Б. Соціальні медіа як механізм політичної мобілізації в сучасному українському суспільстві : автореф. дис. ... канд. соціол. Наук : 22.00.04 / Б. Вахула ; Харк. нац. ун-т ім. Каразіна. – Х., 2016. – 18 с.

6. Ващенко К. Політичні технології як чинник демократичного розвитку суспільства : автореф. дис. ... канд. соціол. наук : 23.00.02 / К. Ващенко. – О., 1999. – 19 с.
7. Горленко В. Філософсько-правовий аналіз та історичні передумови становлення виборчої системи України в контексті розвитку громадянського суспільства / В. Горленко // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». – 2013. – № 2 (16). – С. 175–186.
8. Денисова А. Чорний піар під час парламентських виборів 2014 року / А. Денисова // Гілея: науковий вісник. – 2014. – Вип. 91. – С. 367–370.
9. Дроздик Л. Маніпулятивні технології зовнішньої політичної реклами під час позачергових парламентських виборів 2014 року в Україні / Л. Дроздик // Реклама: інтеграція теорії та практики : тези доп. VIII Міжнар. наук.-практ. конф. – Київ, 2014. – 176 с.
10. Дроздик Л. Тренди політичної зовнішньої реклами під час позачергових парламентських виборів 2014 року в Україні / Л. Дроздик // Держава та регіони. Серія: Соціальні комунікації. – 2015. – № 3. – С. 104–108.
11. Звіт про підкуп виборців та застосування адміністративного ресурсу на позачергових виборах народних депутатів України / Громадянська мережа ОПОРА [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.oporaua.org/news/6691-pidkup-vyborciv-ta-zastosuvannja-administratyvnogo-resursu-na-pozachergovyh-vyborah-narodnyh-deputativ-ukrajiny>.
12. Колесніков О. Еволюція виборчих технологій у контексті демократичного процесу в Україні / О. Колесніков // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2011. – № 2 (21) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://mail.ukr.net/desktop#readmsg/14713642173002373021/f500000/attach=>.
13. Колодій А. Позачергові президентські й парламентські вибори 2014 року в Україні: особливості та наслідки / А. Колодій [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://political-studies.com/?p=1263>.
14. Королько В. Передвиборна комунікаційно-агітаційна кампанія: політичний феномен, структура, функції / В. Королько // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 1. – С. 80–100.
15. Остапеч Ю. Електоральні процеси в Україні: загальнонаціональний та регіональний виміри : автореф. дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.02 / Ю. Остапеч. – Л., 2016. – 39 с.
16. Павлова Л. Електоральні уподобання громадян як основний чинник формування стратегій виборчих кампаній у сучасній Україні / Л. Павлова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Polzap_2012_6_15.
17. Партійна система України до і після Майдану: зміни, тенденції розвитку, суспільні запити // Національна безпека і оборона. Укр. центр екон. і політ. досліджень [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://old.razumkov.org.ua/upload/1442416518_file.pdf.
18. Петров О. Социологические избирательные технологии / О. Петров. – Д., Арт-Пресс, 1998. – 164 с.
19. Филатов А. Электоральное поведение и политические технологии. Как добиться успеха на выборах / А. Филатов. – Симферополь : Partner, 2002. – 304 с.
20. Шинкаренко О. Основні чинники, що впливають на зміну електоральних орієнтацій безпосередньо в процесі виборчої кампанії / О. Шинкаренко // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». – 2014. – № 4 (23). – С. 230–237.
21. Ямельницький О. Політична мобілізація як чинник активізації політичної участі в Україні : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / О. Ямельницький. – Львів, 2016. – 240 с. – С. 134.

**THE FEATURES OF THE ELECTORAL TECHNOLOGIES
IN THE PARLIAMENTARY ELECTIONS OF 2014 IN UKRAINE**

Maria Rozik

*Eastern National University named by Lesia Ukrajinka, Faculty of History,
Department of Political Science and Public Administration
st. Shopena 24, 43021, Lutsk, Ukraine*

The article studies the common electoral technologies as a means of the citizens mobilization used to the early parliamentary elections in 2014 in Ukraine. It is considered the form and means of technological impact on the electorate, and the consequences of the usage of the electoral technologies in the context of intensification of the political participation of the citizens.

Key words: political mobilization, electoral technologies, mobilization technologies, electoral behavior, early parliamentary elections, the election campaign in 2014.

УДК 327:659.4

ПУБЛІЧНА ДИПЛОМАТІЯ ЯК ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИЙ PR: КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ ВИМІР

Віталій Терещук

*Університет економіки та права «КРОК», факультет міжнародних відносин,
кафедра міжнародних відносин та суспільних комунікацій
вул. Лагерна, 30-32, 03113, м. Київ, Україна*

У статті розглянуто сутність паблік рілейшнз як комунікативного інструменту, проаналізовано фактори, що впливають на неоднозначне розуміння й сприйняття сутності, змісту, задач та функцій PR, запропоновано авторське бачення сутності PR-практик. Доведено, що публічна дипломатія за своєю суттю є зовнішньополітичною PR-діяльністю, у рамках якої унікають використання поняття «зв'язки з громадськістю» в офіційному дискурсі.

Ключові слова: зовнішня політика, паблік рілейшнз, публічна дипломатія, стратегічні комунікації, міжнародні аудиторії.

Невід'ємною частиною зовнішньополітичної діяльності будь-якої країни світу, що прагне до ствердження себе як повноправного гравця в сучасних міжнародних відносинах, є активне доповнення та до певної міри заміщення традиційних інструментів ведення дипломатичної діяльності новими моделями, які передбачають безпосередню комунікацію із зарубіжними цільовими аудиторіями. Вагома роль цього виміру зовнішньої політики обумовлена насамперед тим, що сьогодні прихильне ставлення зарубіжної громадськості є одним із ключових факторів, які безпосередньо впливають на успішність зовнішньополітичних акцій держави. Як зауважив у 1983 році тодішній посол США у ФРН, уродженець України А. Бернс, досягнення істинного порозуміння між будь-якими двома урядами істотно залежить від того, якими є відносини між народами, а не від міністрів закордонних справ і послів [1]. Як наслідок, зазнала певних змін сама дипломатична діяльність. Одним із напрямів трансформації стало розширення кола цільових аудиторій, з якими в рамках реалізації зовнішньополітичної стратегії встановлюються прямі контакти, до нього увійшли безпосередньо населення інших країн, громадські організації, освітні заклади тощо. Іншими словами, актуалізувалася потреба в застосуванні в зовнішньополітичній практиці технологій паблік рілейшнз.

Сьогодні до понятійно-категоріального апарату політичної науки, теорії міжнародних відносин та зовнішньої політики увійшла ціла низка термінів, пов'язаних із комунікативним виміром діяльності держави на світовій арені. Це й власне PR, і національний брендинг, і такі специфічні поняття, як публічна дипломатія, культурна дипломатія, віртуальна дипломатія тощо. Проте доводиться констатувати відсутність чіткого розуміння сутності цих понять та їхнього співвідношення. Це пояснюється низкою факторів. По-перше, частина понять (у т. ч. й поняття «паблік рілейшнз») самі по собі не мають однозначного трактування. По-друге, ці поняття в політичному (зокрема, зовнішньополітичному) дискурсі спочатку з'являлися в програмних документах та публічних заявах політиків, нерідко з різним семантичним навантаженням, і лише пізніше вони стали об'єктом уваги з боку дослідників.

Проблеми місця технологій зв'язків із громадськістю та публічної дипломатії в зовнішньополітичних стратегіях країн світу стали предметом розгляду вітчизняних учених і дослідників

(С. Белей, Я. Гапонова, І. Гавриленко, С. Гуцал, О. Кучмій, Є. Макаренко, М. Песенті, О. Тищенко-Тишковець, В. Ціватий, О. Шевченко та ін.), зарубіжних учених і дослідників (Р. Вікерс, Е. Гільбоа, Н. Калл, М. Леонард, Я. Меліссен, Б. Очепка, Д. Сонді, К. Фіцпатрік, А. Фішер, П. ван Хем та ін.).

Метою статті є виявлення зв'язку між поняттями «зовнішньополітичні паблік рілейшнз» і «публічна дипломатія» та визначення характеристик цього зв'язку (сфера перетину цих понять, обсяг їхньої унікальності відносно одне одного).

Розуміння сутності, змісту, задач та функцій зв'язків із громадськістю («паблік рілейшнз», PR) є досить неоднозначним, незважаючи на більш як столітній період їхнього існування та розвитку як окремої, специфічної сфери діяльності. На нашу думку, можна виокремити три причини цього. По-перше, це досить висока складність і різноспрямованість PR-діяльності в сучасних умовах, що ускладнює створення повноцінного операціонального визначення. Складність однозначного визначення сутності PR може бути проілюстрована працею американського дослідника Р. Харлоу «Побудова визначення зв'язків із громадськістю» (1976 р.), в якій він проаналізував 472 різних визначення та думки 65 практиків. На основі проведеного аналізу він запропонував таке робоче визначення зв'язків із громадськістю: «Паблік рілейшнз – це особлива функція управління, яка допомагає встановлювати й підтримувати взаємозв'язок, взаєморозуміння, взаємовизнання й співробітництво між організацією та її громадськістю; включає в себе управління проблемами й труднощами; допомагає керівництву бути поінформованим щодо громадської думки та реагувати на неї; акцентує увагу на відповідальності керівництва в питаннях служіння громадським інтересам; допомагає керівництву бути в курсі справ та ефективно застосовувати зміни, слугуючи системою раннього попередження, яка допомагає передбачати тенденції; використовує в якості головних інструментів наукові дослідження та надійні й етичні комунікативні техніки» [2, с. 200–201]. На нашу думку, таке визначення є не досить операціональним, адже воно містить швидше відповіді на запитання, *для чого* (тут і далі виділено нами – В. Т.) використовується PR, аніж на запитання, чим він є за своєю суттю.

Інші визначення роблять акцент на стратегічній меті PR, приміром, «паблік рілейшнз – діяльність різних урядових та інших організацій для досягнення взаєморозуміння з громадськістю» [3, с. 196]. Схоже визначення запропонували авторитетні американські фахівці С. Катліп, А. Сентер та Г. Брум: «Паблік рілейшнз – це управлінська функція зі встановлення та підтримки взаємовигідних відносин між організацією й громадськістю, від настроїв і думок якої залежить успіх або невдача цієї організації» [4, с. 25]. І все ж із подібних визначень незрозуміло, чим по суті є PR-діяльність.

Другим фактором, який спричинив неоднозначне ставлення до PR-діяльності, є досить поширене (зокрема, і в Україні) розуміння PR як практики формування й підтримки позитивного іміджу певного об'єкта (організації, людини тощо). Приміром, в оксфордському тлумачному словнику англійської мови PR тлумачиться як професійна підтримка сприятливого публічного іміджу компанії чи іншої організації, відомої людини [5]; вітчизняний фахівець Н. Норіцина визначає PR як діяльність, спрямовану на формування й підтримку іміджу фірми, на переконання громадськості в необхідності діяльності підприємства, у його позитивному впливі на життя суспільства [6, с. 47]. Такий підхід зводить зв'язки з громадськістю лише до паблісіті – практики використання мас-медіа для просування певних організацій чи осіб, перетворюючи PR на частину маркетингової діяльності, поряд із рекламою та іншими методами просування. Як наслідок, саме поняття нерідко має іронічні й навіть негативні конотації. Зокрема, в українській мові з'явилося дієслово «піаритися», що вживається головню для позначення практики розкручування когось чи чогось у ЗМІ,

приміром, здійснення політиками або відомими особами певних дій заради привернення до себе уваги ЗМІ та формування свого іміджу.

Щодо останнього, то така діяльність уже давно стала предметом уваги дослідників масових комунікацій. Однією з найбільш відомих праць є дослідження американського вченого Д. Бурстіна «Імідж: путівник псевдоподіями в Америці» (1961 р.), де він зобразив, яку роль відіграють псевдоподії – події або діяльність, метою яких є лише відтворення через рекламу або інші форми паблісіті. У своїй праці Бурстін виділив такі характеристики псевдоподії:

1) вона не є спонтанною, вона відбувається тому, що хтось її спланував, влаштував або спровокував. Як правило, це не залізнична катастрофа чи землетрус, а інтерв'ю;

2) вона влаштовується насамперед (але не завжди виключно) задля безпосередньої мети бути повідомленою чи відтвореною. Тому її поява організовується таким чином, щоб бути зручною для повідомлення чи відтворення в мас-медіа. Її успіх вимірюється тим, наскільки гучно про неї було повідомлено. Часові відносини в ній, як правило, фіктивні або штучні; оголошення дається заздалегідь «для майбутньої публікації» і пишеться так, ніби ця подія вже відбулася. Запитання «Чи реально це?» є менш важливим, ніж «Чи є це інфоприводом?»;

3) її зв'язок із реальністю, що лежить в основі ситуації, є неоднозначним. Інтерес до неї головним чином виникає із цієї самої неоднозначності. Стосовно псевдоподії запитання «Що це означає?» набуває нового виміру. Якщо інтерес до залізничної катастрофи полягає в тому, *що саме* сталося, а також у реальних наслідках події, інтерес до інтерв'ю завжди в деякому сенсі полягає в тому, *чи справді* це сталося, і в тому, що могло б бути мотивом. Чи заява насправді означає те, що було сказано? Без деяких неоднозначностей псевдоподія не може бути дуже цікавою;

4) зазвичай вона призначена бути «пророцтвом, що саме реалізується». Святкування тридцятиріччя готелю, на якому проголошується, що він є визначною установою, дійсно робить його визначним [7, с. 11–12].

Як зауважив американський учений Дж. Хаттон у статті «Визначення, виміри та галузь зв'язків із громадськістю» (1999 р.), виникнення таких термінів, як «управління репутацією», «управління сприйняттям» і «управління іміджем» є небезпечною тенденцією для сфери PR, оскільки їх використання пов'язане з такою причиною, як схильність менеджерів, що не мають підготовки у сфері паблік рілейшнз, мислити поверховими термінами («імідж», «сприйняття»), до того ж велика кількість PR-фірм належить рекламним агенціям, які звикли послуговуватися саме такими термінами; ще однією причиною є бажання позбутися негативних конотацій терміна «паблік рілейшнз» [2, с. 202].

Третьою причиною неоднозначного розуміння паблік рілейшнз, яка до певної міри впливає з другої, є те, що будучи інструментом впливу на громадську думку, PR частиною дослідників розглядається як маніпулятивна технологія, споріднена з пропагандою й подібним комунікативним інструментарієм. В «Енциклопедії паблік рілейшнз» (2005 р.) цей підхід описаний так: «На думку деяких, зв'язки з громадськістю можна визначити як мистецтво таємного маніпулювання громадською думкою, маніпуляції думкою споживачів і політиків. Вони розглядаються як «крутіня» правдою в егоїстичних інтересах конкретної організації, того, хто просуває певне питання, окремої особи чи точки зору» [8, с. 679].

Головна проблема, на нашу думку, полягає в тому, що хоча й можна зустріти ідеалістичні визначення PR на кшталт запропонованого одним із перших теоретиків PR, американським дослідником С. Блеком (який визначав паблік рілейшнз як мистецтво та науку досягнення гармонії за допомогою взаєморозуміння, заснованого на повній поінформованості).

ваності) [9, с. 17], проте PR-комунікації так чи інакше завжди здійснюються в інтересах того, хто їх ініціював. Тому може мати місце конфлікт інтересів цього ініціатора й інтересів громадськості. Природним інтересом ініціатора є збереження свого іміджу (особливо в кризових умовах), забезпечення поінформованості про себе й свою діяльність (зрозуміло, у позитивному ключі), тому будь-яка PR-діяльність не може не містити елементи маніпулювання інформацією, навіть без використання брехні та нав'язування думки (зокрема, замовчування, переключення уваги, зміна акцентів тощо). У той же час інтересом громадськості, хоч і не завжди нею усвідомлюваним, є формування адекватної реаліям картини навколишнього світу, тобто одержання повної правдивої інформації щодо тих чи інших подій, явищ, процесів. Як зазначають німецькі фахівці, автори медіа-енциклопедії «Публіцистика. Масова комунікація», оскільки PR зобов'язаний своїм існуванням партикулярним інтересам, то існує небезпека чи принаймні підозра, що саме через нього зазнаватимуть утисків інтереси інших осіб або інтереси громадськості. В уявленні багатьох людей PR має негативні конотації й асоціюється з маніпуляцією. Саме тому література з питань PR намагається обґрунтувати легітимність, чесність і суспільне значення PR. Багато з того, що було опубліковано про PR, слід скоріше вважати піаром заради PR. Із цим пов'язані спроби стилізувати PR під наукову дисципліну [10, с. 539].

Найбільш операціональними, на нашу думку, є визначення, в яких робиться акцент на комунікативному характері публік рілейшнз. Приміром, американські фахівці Дж. Грюніг та Т. Хант у відомій праці «Управління зв'язками з громадськістю» (1984 р.) визначили PR як управління комунікацією між організацією та громадськістю [8, с. 684]. У 2011–2012 роках Спілка зі зв'язків із громадськістю Америки (The Public Relations Society of America, PRSA) з метою модернізації визначення PR ініціювала міжнародну краудсорсингову кампанію, результатом якої стало формулювання такого визначення: «Зв'язки з громадськістю є процесом стратегічної комунікації, який розбудовує взаємовигідні відносини між організаціями та їхньою аудиторією» [11]. У цьому визначенні важливим також є акцент на стратегічному характері PR-комунікацій, тобто на їх безпосередній спрямованості на сприяння досягненню цілей діяльності організації. На нашу думку, недостатньо обґрунтованою є присутня як у визначенні PRSA, так і в інших визначеннях (приміром, у наведеному вище визначенні Катліпа, Сентера та Брума) характеристика взаємовигідності відносин «організація – громадськість». Як зазначалося вище, PR-комунікації працюють на інтереси їх ініціатора, відповідно, мають бути вигідними для нього, тоді як говорити про вигоду від цих комунікацій для громадськості можна лише умовно. На підтримку цієї думки наведемо визначення PR з авторитетного словника Merriam-Webster: «справа стимулювання громадськості мати розуміння й добру волю щодо особистості, фірми або установи» [12], тобто йдеться виключно про інтереси того, хто здійснює PR-діяльність.

Вищесказане дає нам підстави вважати, що найбільш коректним є таке трактування публік рілейшнз (сформульовано автором – В. Т.): *стратегічні комунікації, реалізовані певним суб'єктом (організацією, установою, окремою особою) з метою формування прихильної до себе громадської думки*. Таке бачення створює підґрунтя для відходу від ідеалістичних поглядів на PR і дає змогу сконцентруватися на сутності та прагматичних цілях PR-діяльності. Розуміння PR як стратегічних комунікацій, по-перше, виявляє сутність цієї діяльності як комунікативної; по-друге, підкреслює стратегічний, тобто довгостроковий і спланований характер цієї діяльності, яка включає в себе, окрім власне комунікації, підготовку до неї, вивчення особливостей та настроїв цільових аудиторій, оцінювання наслідків комунікації тощо; по-третє, показує, що ці комунікації повинні допомагати досягати цілей того, хто їх здійснює. Включення в пропоновану дефініцію мети «формування прихиль-

ної громадської думки», по-перше, визначає реципієнта PR-комунікацій – громадськість, прихильне ставлення якої є важливим для комунікатора (це передбачає, що в рамках підготовки до комунікації важливі (цільові) аудиторії будуть виокремлені); по-друге, визнає можливість застосування певних маніпулятивних технік; по-третє, стратегічний характер формування громадської думки, природно, передбачає формування іміджу суб'єкта як головної мети, якій підпорядкована PR-діяльність (але якщо вся стратегічна комунікація зводиться лише до цього, то таку діяльність, залежно від характеру й використовуваних засобів, слід розглядати як рекламування чи пропаганду, а не як паблік рілейшнз), і як наслідку ефективних PR-комунікацій. Позитивний імідж розглядається як інструмент, який полегшує існування та функціонування його носія й допомагає йому досягати своїх цілей.

Використовуючи описаний підхід як основу для аналізу сутності зовнішньополітичного PR, можна зазначити, що: 1) він реалізується насамперед зовнішньополітичним відомством та дипломатичною службою держави; 2) його метою є формування прихильного ставлення світової громадськості до акцій та ініціатив держави на міжнародній арені, формування позитивного зовнішньополітичного іміджу держави, що має сприяти полегшенню реалізації її зовнішньополітичних цілей; 3) цільовими аудиторіями PR можуть бути різні групи залежно від конкретних зовнішньополітичних цілей: світова громадськість у цілому, населення певної країни, представники політичних, фінансово-ділових, культурних кіл, молодь тощо. Однією з істотних особливостей, що відрізняє PR-практику у сфері зовнішньої політики від інших сфер (політичної, комерційної тощо), є те, що зовнішньополітичні зв'язки з громадськістю значно більше залежать від використання мас-медіа як комунікаційного каналу. Це дає підстави розуміти зовнішньополітичний паблік рілейшнз як компонент стратегічних комунікацій, що здійснюються зовнішньополітичним відомством та дипломатичною службою держави з метою формування прихильного ставлення цільових груп зарубіжних аудиторій до зовнішньополітичної активності держави.

Ключовим поняттям, що використовується для позначення зовнішньополітичних PR-практик, є публічна дипломатія, яка розуміється як діалогічна комунікація між урядами та іншими акторами міжнародних відносин через засоби масової комунікації, а також через прямі канали контакту з масовою аудиторією зарубіжних країн. Метою публічної дипломатії є створення або зміцнення позитивного іміджу країни та її суспільства, а також вплив на громадську думку задля формування позитивного ставлення до країни й полегшення досягнення цілей міжнародної політики [13, с. 3956]. Як бачимо, у визначенні присутні всі елементи PR: акцент на комунікативному характері, вплив на громадську думку та формування іміджу як мета.

Більш конкретним щодо стратегічних цілей є тлумачення Державного департаменту США: «Місією американської публічної дипломатії є сприяння досягненню цілей і завдань зовнішньої політики США, просування національних інтересів, а також зміцнення національної безпеки шляхом інформування та здійснення впливу на іноземні громадськості й розширення та зміцнення відносин між народом, урядом Сполучених Штатів і громадянами решти світу» [14]. Варто зауважити, що на офіційному рівні в США поняття «паблік рілейшнз» у зовнішньополітичній сфері не використовується, натомість поширені поняття «публічна дипломатія» та «громадські справи» (англ. public affairs).

Можна констатувати, що поняття «паблік рілейшнз» у контексті здійснюваних державою стратегічних комунікацій практично не вживається з огляду на вказані вище неоднозначні конотації. До того ж наявність у понятті «публічна дипломатія» (як і в поняттях, що позначають окремі напрями чи форми публічної дипломатії («культурна дипломатія», «медіа-дипломатія», «віртуальна дипломатія»)) слова «дипломатія» семантично «прив'язує» його до зовнішньополітичної сфери й «підвищує статус» позначуваних явищ.

Таким чином, підсумовуючи результати аналізу сутності зовнішньополітичного PR та зв'язку цього поняття з поняттям публічної дипломатії, ми дійшли таких **висновків:**

1) розуміння й сприйняття сутності, змісту, задач та функцій публік релейшенз як окремої специфічної сфери діяльності є неоднозначним з огляду на складність та різноспрямованість PR-діяльності в сучасних умовах, трактування цього терміна багатьма практиками й дослідниками як технології формування й підтримки іміджу, наявність маніпулятивного складника. Наслідком цього є розмаїття доступних у науковій та практичній літературі визначень PR, чимало з яких мають ідеалістичний характер і не є операціональними. Запропоноване автором тлумачення PR як стратегічних комунікацій, реалізованих певним суб'єктом із метою формування прихильної до себе громадської думки, дає змогу сконцентруватися на сутності та прагматичних цілях PR-діяльності;

2) виходячи з особливостей PR-практик у зовнішньополітичній сфері, зовнішньополітичний PR можна розглядати як компонент стратегічних комунікацій, що здійснюються зовнішньополітичним відомством та дипломатичною службою держави з метою формування прихильного ставлення цільових груп зарубіжних аудиторій до зовнішньополітичної активності держави;

3) існуючі погляди на сутність такого явища, як публічна дипломатія, дають підстави для твердження, що це поняття й поняття зовнішньополітичного PR є тотожними. Уникнення останнього пов'язане як із неоднозначними конотаціями поняття PR, так і з більшою зручністю використання у сфері зовнішньої політики понять, складником яких є поняття «дипломатія».

Перспективи подальших досліджень можуть полягати в більш детальному аналізі складових частин зовнішньополітичних стратегічних комунікацій, включаючи культурну та медіа-дипломатію.

Список використаної літератури

1. The Human Side of German-American Relations. American Ambassador Arthur F. Burns Addressed the Übersee Club in Hamburg on Monday March 14, 1983 // U.S. Diplomatic Mission to Germany [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://usa.usembassy.de/etexts/burnsham5688e.htm>.
2. Hutton J. The Definition, Dimensions, and Domain of Public Relations / J. Hutton // Public Relations Review. – 1999. – Vol. 25, Issue 1. – P. 199–214.
3. Политология : Словарь-справочник / М. Василик, М. Вершинин и др. – М. : Гардарики, 2001. – 328 с.
4. Катлип С. Паблик релейшенз. Теория и практика ; пер. с англ. : [уч. пос.] / С. Катлип, А. Сентер, Г. Брум. – М. : Издательский дом «Вильямс», 2003. – 624 с.
5. Definition of public relations in Oxford Dictionaries (British & World English) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://oxforddictionaries.com/definition/english/public-relations>.
6. Норіцина Н. Маркетингова політика комунікацій : Курс лекцій / Н. Норіцина. – К. : МАУП, 2003. – 120 с.
7. Boorstin D. The image: a guide to pseudo-events in America / D. Boorstin. – 1st Vintage Books ed. – N.Y. : Vintage Books, 1992. – 319 p.
8. Encyclopedia of Public Relations / edited by R. Heath. – Thousand Oaks, CA : Sage Publications, 2005. – 1067 p.
9. Блэк С. Паблик релейшенз. Что это такое? / С. Блэк. – М. : Агентство печати «Новости», 1989. – 239 с.

10. Публіцистика. Масова комунікація : [медіа-енциклопедія] / За заг. ред. В. Іванова. – К. : Академія Української Преси, Центр Вільної Преси, 2007. – 780 с.
11. What is Public Relations? PR Definition: PRSA Official Statement // The Public Relations Society of America [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://apps.prsa.org/AboutPRSA/PublicRelationsDefined/index.html>.
12. Public relations // Merriam-Webster [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.merriam-webster.com/dictionary/public+relations>.
13. Осієпка В. Public Diplomacy / В. Осієпка // The International Encyclopedia of Communication / ed. by W. Donsbach. – Oxford : Blackwell Publishing, 2008. – P. 3956–3960.
14. Under Secretary for Public Diplomacy and Public Affairs // U.S. Department of State [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.state.gov/r/index.htm>.

PUBLIC DIPLOMACY AS FOREIGN PR: CONCEPTUAL DIMENSION

Vitaliy Tereshchuk

*«KROK» University, Faculty of International Relations,
Department of international relations and public communication
Laherna str., 30-32, 03113, Kyiv, Ukraine*

The article reviews the essence of public relations as a communication tool was reviewed, analyses the factors affecting the ambiguous understanding and perception of the nature, content, tasks and functions of PR, represents the author's vision of PR-practices' essence. It proves that public diplomacy is essentially a foreign policy PR-activity, while it's avoided to use the term 'public relations' in official discourse.

Key words: foreign policy, public relations, public diplomacy, strategic communications, international audiences.

УДК 32 (477)+303.442.3

НЕДЕРЖАВНІ АНАЛІТИЧНІ ЦЕНТРИ УКРАЇНИ ЯК СЕГМЕНТ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

Оксана Федорчук

*Національний університет «Києво-Могилянська академія»,
факультет соціальних наук та соціальних технологій, кафедра політології
вул. Г. Сковороди, 2, 04070, м. Київ, Україна*

Розглянуто становлення і розвиток недержавних аналітичних організацій в США та Європі. Зроблено спробу охарактеризувати причини виникнення та головні етапи розвитку діяльності українських недержавних аналітичних центрів. Вказано, що відносини владних інституцій та аналітиків в Україні тривалий час були складними і тільки на сучасному етапі простежується позитивна тенденція готовності до співпраці.

Ключові слова: недержавні аналітичні центри, «фабрики думок», США, Україна, політична наука.

Політична наука України має досить ґрунтовну інституційну інфраструктуру, представлена трьома основними сегментами: академічними інститутами, закладами вищої професійної освіти, недержавними аналітичними центрами.

У світовій практиці аналітичні центри мають назву мозкових центрів, або фабрик думок (англ. think tanks). «Фабриками думок», «мозковими центрами» прийнято називати експертно-аналітичні організації, які провадять консультування з державним і муніципальним контрактами, як правило, в галузі політичного виробництва і оцінки можливих соціально-економічних наслідків політичних рішень. Ідейна продукція «фабрик думок» – прикладна політична експертиза, дослідження та аналітика, фундаментальні теоретичні праці. Її, як правило, відрізняє стратегічне цілепокладання, засноване на певних уявленнях про бажані соціально-економічні і політичні результати. У цьому відмінність продукції цих організацій від власне академічних досліджень. Політична спрямованість робіт свідомо афішується або камуфлюється. Часто справжні наукові теорії дійсно створюються аналітиками «фабрик думок», але нерідко вони є, скоріше, побічним результатом їх роботи, тому що можуть відповідати, а можуть і не відповідати політичним завданням замовника.

Термін “think tanks” виник у роки Другої світової війни і використовувався для позначення американських і британських державних військово-аналітичних організацій. Після війни значення терміну розширилося – ним стали називати різні експертно-аналітичні структури. У 50–х роках ХХ ст. «фабрики думок» спеціалізувались у питаннях політики безпеки, що вимагало використання міждисциплінарного підходу (наприклад, Корпорація RAND, що була дослідницьким підрозділом Військово-повітряних сил США) [1].

На сьогодні в США «мозковий центр» – швидше, недержавна організація, ніж державна, хоча в різних країнах ситуації в цьому сенсі можуть дуже сильно відрізнятися [2]. На межі тисячоліть, за словами Н. Ржевської, «спостерігався справжній бум у створенні «мозкових центрів», стрімко зростала їхня кількість у світі: у 2004 р. вона становила 4 500. Новою тенденцією інтелектуальної транснаціоналізації на початку ХХІ ст. стало виникнення національних, регіональних та глобальних структур у формі мережових об’єднань «мозкових центрів». На основі мереж здійснюється обмін інформацією, спільне виконання політичних

замовлень, утворення колективних пропагандистських ресурсів, тематичний поділ праці, координація роботи, узгодження ідейно-політичних позицій з тих чи інших питань. Значно розширив можливості подібного партнерства розвиток Інтернету» [3, с. 80–81].

Сучасна індустрія «мозкових центрів» складається з організацій кількох чітко виражених типів, що відрізняються завданнями, продукцією, джерелами фінансування, а також складом і кваліфікацією співробітників. Так, виокремлюють чотири категорії інститутів: 1) академічні, або університети без студентів; 2) контрактні організації; 3) пропагандистські організації; 4) організації, що належать політичним партіям.

Перші європейські «мозкові центри» з'явилися майже в той самий період, що і в США. У 1914 р. був створений Кільський інститут світової економіки (IfW), а через шість років – Королівський інститут міжнародних відносин в Лондоні. Ці інститути діють досі. У сучасній Європі працює приблизно 1 000 інститутів, а в країнах Європейського Союзу наприкінці ХХ ст. існувало майже 670 центрів [4].

Розвиток інформаційних технологій і процеси глобалізації призвели до трансформації ролі і форм традиційних аналітичних центрів. Тепер аналітичні центри активно використовують інтернет для трансляції власних ідей, він є інструментом просування проєктів, рішень аналітичного центру, забезпечує інформування користувачів-громадян про власну діяльність. Робота сайту організації, наповнення його актуальною інформацією – один із важливих напрямків діяльності аналітичного центру сьогодні. Завдяки інтернету змінилися способи поширення інтелектуальних продуктів, вироблених аналітичними центрами, та інформації організаційного характеру. Інтернет став незамінним засобом оперативного поширення актуальних матеріалів з викладенням висновків дослідних центрів. Інтернет надає інформацію аналітичних центрів й ефективно забезпечує комунікації – тому з'явилися віртуальні, розосереджені в просторі фабрики думки або аналітичні центри п'ятого покоління, так звані транснаціональні мережі думки. Транснаціональні мережі думки – віртуальні експертні мережі, які розглядають стратегічні питання динамічно, в режимі реального часу. Такі аналітичні центри не мають обмежень за напрямками діяльності і щодо кількості експертів, які можуть брати в них участь.

В Україні недержавні аналітичні центри з'являються на початку 1990-х рр. Причинами їх появи стали: лібералізація державної політики й поліцентристське прийняття рішень, яким була Комуністична партія; значний науковий потенціал країни, який дістався в спадок після розпаду СРСР; відсутність належного фінансування державних аналітичних структур, внаслідок чого відбувся відтік експертів в недержавний сектор; поява міжнародних фондів, які почали надавати грантову підтримку недержавному сектору. На думку С. Рябова, ці центри незалежні, принаймні, офіційно нікому не підпорядковувалися, самостійно визначали тематику і спрямованість своїх досліджень, самостійно добували кошти для їх проведення, і розпоряджалися отриманими результатами як товаром – пропонували їх потенційним споживачам за певну плату. Суттєвим тут є те, що діяльність таких центрів спрямована не на теоретичні рефлексії, а на обслуговування політичної практики, на досягнення конкретних цілей безпосередніх учасників політичного життя [5, с. 47]. Прикладом таких інституцій є Суспільно-гуманітарний консорціум (СГК) «Генеза» – інформаційно-аналітична, науково-навчальна інституція, що вивчає зміни політичного простору в посткомуністичному світі, зокрема в Україні. «Генеза» виникла у 1992 р. як ініціатива молодих інтелектуалів, своєрідна альтернатива до організаційної системи наукових досліджень, що була успадкованою від комуністичного періоду. Працює як незалежне, структуроване на професійній основі навчально-дослідницьке середовище аналітиків та аналітичних структур західного регіону України.

Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова (далі – Центр Разумкова) був заснований 19 серпня 1994 р. Це провідний недержавний

аналітичний центр України, що здійснює дослідження державної політики в таких сферах: внутрішня політика, державне управління, економічна політика, енергетика, земельні відносини, зовнішня політика, соціальна політика, міжнародна та регіональна безпека, національна безпека і оборона. Центр Разумкова об'єднав експертів у галузях економіки, енергетики, права, політології, міжнародних відносин, військової безпеки, земельних відносин, соціології, історії та філософії. У центрі постійно працюють близько 45 осіб і понад 100 – за контрактом. Загальноукраїнські опитування соціологічної служби Центру Разумкова здійснюють понад 300 інтерв'юерів [6]. Його дослідження використовували в роботі міжнародні організації (ОБСЄ, ООН), посольства іноземних держав, міжнародні донорські організації, Верховна Рада, Кабінет Міністрів, Адміністрація Президента України, інші державні установи, українські й іноземні підприємства, банки.

Центр Разумкова готує аналітичні доповіді, статті, соціологічні дослідження, коментарі з актуальних проблем державної політики. Результати досліджень розміщуються у журналі «Національна безпека і оборона», на інтернет-сторінці, представляються на публічних обговореннях, друкуються у ЗМІ. На січень 2016 р. у Центральній та Східній Європі він посідає 5 місце та має найкращі показники серед усіх аналітичних центрів України. Також Центр Разумкова має найкращі показники серед українських аналітичних центрів: 36 місце серед 150 кращих аналітичних центрів світу без урахування США, 55 місце серед 175 кращих аналітичних центрів світу з урахуванням США [7].

Інститут політики (створений у 1998 р.) зареєстровано 28 травня 1998 р. – це аналітична інституція, що досліджує соціально-економічні й політичні процеси в сучасній Україні та за її межами; проводить аналіз та експертизу в галузі політичних наук; готує аналітичні матеріали й проводить дослідження в галузі суспільних наук. Серед сфер інституту – політика влади та суспільна думка про владну політику; соціально-економічна та політична ситуація в Україні; суспільно-правові відносини в українському суспільстві та ін. Як аналітична інституція він продовжив реалізацію основних проектів Інституту посткомуністичного суспільства, директором якого протягом 1995–1998 рр. був М. Томенко. Основною метою Інституту політики є дослідження соціально-економічних та політичних процесів у сучасній Україні та за її межами; проведення аналітичної та експертної діяльності в галузі політичних наук; підготовка аналітичних матеріалів та проведення досліджень в галузі суспільних наук (політичний аналіз та прогнозування, освітні програми в галузі політичного аналізу та прогнозування, підготовку і проведення конференцій, семінарів, «круглих столів», літніх шкіл тощо) [8].

З 2000-х рр. з'явилася велика кількість аналітичних центрів, орієнтованих, в основному, на дослідження проблем європейської, євроатлантичної інтеграції України. Наприклад, цим питанням активно займається незалежний неприбутковий аналітико-дослідний центр Київський інститут проблем управління імені Горшеніна [9], Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва». «Демініціативи» забезпечують зацікавлені кола та уряд дослідженнями, інформацією, необхідною комунікацією та рекомендаціями. Почавши свою кар'єру як громадський центр з підтримки вступу України до НАТО ще 14 років тому, нині фонд «Демократичні Ініціативи» набув репутацію авторитетного політично-аналітичного джерела та ключового гравця з розробки та розвитку інформаційної кампанії з питань НАТО». Фонд «Демократичні ініціативи» сьогодні, згідно з даними Google, – одна із найбільш цитованих в українських ЗМІ фабрик думок. Ще з 2000 р. ДІФ своєю діяльністю розпочав аналітично-дослідницький рух в Україні, ініціювавши проведення конференції «Аналітично-дослідницькі центри та уряд» та і «Діалог та співробітництво» між аналітично-дослідницькими центрами та урядом. У 2010 р. Фонд «Демократичні ініціативи» став

членом міжнародної мережі аналітичних центрів PASOS, що істотно зміцнює його можливості розвитку як фабрики думок [10].

Стосовно вітчизняного сегменту аналітичної практики, до найбільш авторитетних неурядових аналітичних структур України здебільшого належать: Агентство гуманітарних технологій (АГТ), Асоціація молодих українських політологів і політиків (АМУПП), Атлантична Рада України (АРУ), Дніпровський центр соціальних досліджень, Інститут політики (ІП), Інститут світової політики, Інститут економічних досліджень та політичних консультацій. Київський центр інституту Схід–Захід (КЦІСЗ), Міжнародний центр перспективних досліджень (МЦПД), Український незалежний центр політичних досліджень (УНЦПД); Центр європейських та міжнародних досліджень (ЦЕМД), Центр миру, конверсії та зовнішньої політики України (ЦМКЗПУ), Інститут трансформації суспільства (ІТС). Потенційно потужними організаціями є також Інститут Євроатлантичного Співробітництва (ІСАП), Інститут Європейської Інтеграції (ІЄІ), Товариство зовнішньої політики України (ТЗПУ), Центр стратегічних досліджень (ЦСД) [11].

На думку А. Лучика [12, с. 518–519], в Україні недержавні аналітичні центри пройшли наступні етапи у своєму розвитку. Перший етап (1990-ті рр. – початок 2000-х рр.) характеризувався тим, що виникнення і розвиток у пострадянських країнах відбувалося значною мірою за зовнішньої допомоги, за умов, з одного боку, низького попиту на їх інтелектуальний продукт з боку владних інститутів і політиків, з іншого – неготовності значної частини громадян до сприйняття самого факту існування неурядових структур, що мають амбіції участі у виробленні державної політики. В Україні недержавні аналітичні центри розвивалися за значної зовнішньої допомоги та орієнтувалися переважно на європейські стандарти правової держави, публічної політики і співпраці влади зі структурами громадянського суспільства, зокрема з самими фабриками думок.

На другому етапі (2001 – 2004 рр.) відбулось посилення антидемократичних тенденцій у державі, що зустріло активний опір з боку структур «третього сектору», в т. ч. – недержавних аналітичних центрів, багато з яких, усвідомлюючи реальну загрозу встановлення в Україні авторитарного режиму, зайняли відкрито опозиційні позиції. У вересні 2002 р. відбувся Форум демократичних сил України, у якому, поряд з опозиційними політиками, взяли участь представники багатьох організацій «третього сектору», в т. ч. аналітичних центрів, які на той момент стали помітними учасниками суспільно-політичних процесів. Влада, зрозумівши загрозу, що виходила від структур громадянського суспільства, розгорнула масовану кампанію із їх дискредитації.

Третій етап – 2005–2009 рр. Після подій Помаранчевої революції з'явилася надія на те, що влада принципово змінить своє ставлення до громадянського суспільства, перейшовши від ворожості та ігнорування до реального партнерства.

Нова влада задекларувала нові підходи до співпраці з організаціями громадянського суспільства, які полягали у визнанні високої суспільної значимості діяльності його структур, підтримці його розвитку, практичному врахуванні його ініціатив. Відбувся перехід частини представників неурядових аналітичних структур до центральних органів влади. Зокрема, президент Центру Разумкова А. Гриценко обійняв посаду Міністра оборони України, керівники Центру політико-правових реформ (ЦППР) І. Коліушко та Інституту громадянського суспільства А. Ткачук були призначені радниками Президента України, директор Міжнародного центру перспективних досліджень (МЦПД) В. Нанівська очолила Національну академію державного управління. Проте, як виявилось пізніше, можливості реалізації власних ініціатив представниками неурядових аналітичних центрів, які пішли у владу, були обмежені не лише їх власним «портфелем пропозицій» і посадовими можливостями, а політичною волею

вищого керівництва та наявним форматом бюрократичних процедур. Деякі з представників неурядових аналітичних центрів пізніше повернулися з органів влади на попередні посади.

Влада була не готова сприймати пропозиції неурядових аналітичних центрів і, тим більше, фінансово їх підтримувати. Подальший розвиток подій засвідчив, що сподівання на суттєве покращення умов діяльності неурядових аналітичних центрів, зростання оплаченого попиту держави на їх продукцію, не справилися.

Четвертий етап – 2010–2013 рр. – характеризувався поступовим відходом влади від демократичних цінностей, що фіксувалося падінням України в різноманітних міжнародних рейтингах. Давалася ознака відсутності належної роботи владних інституцій із неурядовими аналітичними центрами. Спостерігалось подальше погіршення відносин між владою та аналітичними центрами.

Доповнюючи етапи розвитку наступним періодом (2014–2016 рр.), варто зазначити, що Революція Гідності 2013–2014 рр. принесла Україні не лише політичні, але і суспільні зміни. В діяльності аналітичних центрів останніми роками простежується позитивна тенденція – перетворення їх з таких, що лише аналізували ситуацію, представляли людям своє бачення стану справ, критикували дії влади, на інституції, які самі пропонують рішення. При цьому й самі аналітичні центри впродовж останніх років опинилися у ситуації, коли попит на їхню продукцію став значно вищим, так само як і зросли вимоги до якості їхньої роботи. «Аналітичні центри в Україні виконують дещо відмінну роль від аналітичних центрів у стабільних країнах, де немає революційних потрясінь, – висловила свою думку І. Бекешкіна, директор Фонду «Демократичні ініціативи». Сьогодні ми спостерігаємо унікальну ситуацію зі взаємодії аналітичних центрів із владою, чого не було раніше. Коли відбуваються колосальні трансформації у всіх сферах життя – потрібен мозок, розробки, плани, аналітика. Все це дуже затребуване сьогодні!» [13].

Отже, виникнувши разом зі здобуттям незалежності України, недержавні аналітичні центри в 90-х роках ХХ ст. тільки набували свого статусу і впливу. Політична аналітика тільки починала зароджуватися, а разом з нею й політична наука. Починаючи з 2000-х рр., їм вдалося довести свою значимість для суспільства і держави. Пройшовши ряд етапів свого розвитку, недержавні аналітичні центри не лише поклали край монополії держави на ідеї, а й запровадили моду на створення якісної публічної політики, вони поступово стали важливим сегментом сучасної української політичної науки. Під впливом змін, котрі відбулися внаслідок Революції гідності, сучасний етап розвитку вітчизняних аналітичних центрів має полягати у переході кількісних характеристик в якісні. На сьогодні вони посилили свою присутність у світовому рейтингу, що свідчить про їхню активну діяльність в Україні та на міжнародній арені (наприклад, Центр Разумкова). Найбільш важливими напрямками їх діяльності є співпраця українських фабрик думок із міжнародними організаціями, котрі, у свою чергу, впливають на українську владу, а також залучення окремих експертів до вироблення стратегій та ухвалення рішень.

Список використаної літератури

1. Що таке «фабрика думок»? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.experts.in.ua/fabrika/document01.php#_ftn1.
2. Виноградова Т. Фабрики мысли в США: особенности развития и роль в публичной политике [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: <http://gtmarket.ru/laboratory/expertize/2006/2189>.
3. Ржевська Н. Історико-теоретичний аналіз «виробництва» інтелектуального простору американськими та транснаціональними аналітичними структурами / Н. Ржевська // Вісник Львівського університету. Сер.: Філософсько-політологічні студії. – 2015. – Вип. 7. – С. 73–83.

4. Коломієць Є. Аналіз російського досвіду формування системи інформаційно-аналітичного забезпечення центральних органів виконавчої влади [Електронний ресурс] / Є. Коломієць // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Державне управління. – 2014. – Вип. 1. – С. 28–32 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vknud_2014_1_10.
5. Рябов С. Політична наука в Україні ХХІ ст.: стан та перспективи розвитку: дослідження / С. Рябов. – К.: Навч.-метод. центр «Консорціум із удосконалення менеджмент-освіти в Україні», 2005. – 103 с.
6. Історія Центру [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.razumkov.org.ua/ua/pro-nas/istoriia>.
7. Світовий рейтинг аналітичних центрів – 2016. Програма дослідження аналітичних центрів та громадянського суспільства Інститут Лаудера Університет Пенсільванії [Електронний ресурс] – Режим доступу: [chrome extension://oemmnndcblldboiebfnladdacbdadmhttp://www.razumkov.org.ua/images/Material_Conference/2017_01_27/2016_Global_Think_Tank.pdf](chrome-extension://oemmnndcblldboiebfnladdacbdadmhttp://www.razumkov.org.ua/images/Material_Conference/2017_01_27/2016_Global_Think_Tank.pdf).
8. Про Інститут [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://polityka.in.ua/info/1.htm>
9. Шкробанець О. Роль аналітичних центрів України у формуванні громадської думки з проблеми євроінтеграції (на прикладі центру імені О. Разумкова та інституту Горшеніна [Текст] / О. Шкробанець // Людина, суспільство, політика: актуальні виклики сучасності: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 22–23 травня 2014 р.) / за заг. ред. д.ю.н., проф. В. Дрьоміна. – Одеса: Вид-во Національний університет «Одеська юридична академія», 2014. – С. 113–117.
10. Про Фонд [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://dif.org.ua/about>.
11. Глушук Є. Діяльність аналітичних центрів у процесі комунікації між владою і суспільством / Є. Глушук // Місце і роль бібліотек у формуванні національного інформаційного простору: матеріали міжнар. наук. конференції, Київ, 21–23 жовтня 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://conference.nbuv.gov.ua/report/view/id/316>.
12. Лучик А. Аналітичні центри в умовах демократичної трансформації України / А. Лучик // Держава і право: зб. наук. праць. Сер.: Юридичні і політичні науки. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2013. – Вип. 61. – С. 514–520.
13. Аналітика – в тренді [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/article/analitika-v-trendi>.

NON-GOVERNMENTAL ANALYTICAL CENTRES OF UKRAINE AS A SEGMENT OF POLITICAL SCIENCE

Oksana Fedorchuk

*National University of «Kyiv-Mohyla Academy», Faculty of social sciences and social technologies,
Department of political science
G. Skovorody St., 2, Kyiv, Ukraine, 04070*

Reviewed the establishment and development of non-state analytical organizations, and the United States and Europe. An attempt is made to describe the causes and main stages of development of the activities of Ukrainian non-governmental analytical centers. Provided that relations of government institutions and analysts in Ukraine have long been complex and only at the present stage can be traced to the positive trend of cooperation.

Key words: non-governmental analytical centers, «think tanks», the United States, Ukraine, political science.

УДК 316.346.2:659

ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ ЯК АГЕНТИ КОНСТРУЮВАННЯ ГЕНДЕРНО-ЧУТЛИВОЇ РЕАЛЬНОСТІ

Ірина Харечко

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

У статті проаналізовано роль громадських організацій України у конструюванні нової соціальної реальності на засадах гендерної рівності і недискримінації. Виявлено, що своєю діяльністю громадські організації сприяють мінімізації деструктивного впливу гендерних стереотипів на соціальну структуру і діяльність, реалізуючи низку проектів, проводячи інформаційно-роз'яснювальну роботу, створюючи громадську платформу для артикуляції гендерної проблематики та пропагандистського дискурсу.

Ключові слова: соціальний конструктивізм, громадські організації, гендерно-чутлива реальність, гендерні стереотипи, гендерна рівність.

Суспільство визначається П. Бергером і Т. Лукманом як соціальна реальність, яка конструюється у процесі повсякденної взаємодії людей, що володіють знаннями або як суб'єктивними значеннями, або як колективними уявленнями. Відповідно, суспільство й інститути є залежними від знань їхніх членів, оскільки соціальна реальність конструюється конкретними суб'єктивними значеннями людей у процесі їхньої діяльності і комунікації. Хоча деякі знання даються індивіду апіорі у процесі соціалізації і символізують попередній колективний досвід, через який він/вона формує власну картину світу, очевидними є лише ті знання, які легітимізовані соціокультурним середовищем [1]. Отже, згідно із конструктивістською теорією П. Бергера і Т. Лукмана реальність конструюється не індивідом, а громадянським суспільством та його інститутами, зокрема громадськими організаціями (ГО), профспілками.

Сучасний суспільний порядок в Україні підтримується завдяки відтворенню індивідами традицій і пам'яті попередніх поколінь, інституціалізації традиційних моделей поведінки жінки і чоловіка та надання їм визначеного кола соціальних ролей. Поява нових форм комунікації і взаємодії між людьми, альтернативних варіантів інтерпретації соціальної дійсності зумовила неприйняття первинного образу світу та активізацію процесу конструювання нової гендерно-чутливої реальності. У теорії П. Бергера і Т. Лукмана нова модель соціального устрою потребує виправдання та пояснення – «когнітивної та нормативної інтерпретації» [1]. Це охоплює продукування та популяризацію знання про інститути – новий набір соціальних ролей чоловіка і жінки, формування цінностей гендерної рівності і недискримінації. Таким чином, у процесі легітимації гендерно-чутливої реальності спочатку необхідно провести інформаційно-роз'яснювальну роботу з метою обґрунтування нового способу життєдіяльності, а потім (за П. Бергером і Т. Лукманом) ці знання конвертуються у цінності іншої якості.

Аналізуючи діяльність вітчизняних громадських організацій крізь призму соціального конструктивізму, помітною є їхня участь у процесі збору, узагальнення і розповсюдження інформації з гендерної тематики. Громадські організації організовують тренінги,

семінари, круглі столи, конференції для фахівців, розробляють, видають та розповсюджують інформаційні, навчально-методичні та наукові матеріали, стимулюють дискусії щодо гендерних проблем у публічному просторі України з метою досягнення фактичної рівності в суспільстві. Так, наприклад, «Інформаційно-консультативний жіночий центр» реалізовує проект «Посилення ролі жінок як рівних учасниць у процесі миротворення в Україні», ціллю якого є проінформувати та посилити обізнаність жінок, особливо переселенок та з сільської місцевості про свої права і можливості участі у процесі миротворення та прийняття політичних рішень [2]. На базі ГО «Ла Страда-Україна» функціонує Національна тренерська мережа, яка охоплює спеціалістів, котрі займаються інформаційно-роз'яснювальною роботою з метою запобігання торгівлі людьми, насильству в сім'ї, захисту прав жінок та впровадження гендерної рівності в різних регіонах України [3].

З 2008 р. у м. Харкові функціонує єдиний на пострадянському просторі Музей жіночої та гендерної історії, який, окрім гендерного просвітництва й інформування, привертає увагу до жіночої та гендерної проблематики журналістів і громадськості, сприяє укріпленню культурних зв'язків між Україною й іншими країнами, консолідації жіночого руху. Експозиції музею – «Жіноче обличчя історії України», «Жінки в науці», «Крізь скляну стелю», «Сексизм – практика дискримінації», «Жінки в армії» та ін. демонструють процес гендерного конструювання та маніпуляцій, що відбуваються у суспільстві, ознайомлюють із життям видатних жінок, котрі незаслужено залишились у тіні історії, інформують про норми українського законодавства в царині забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків тощо.

Громадські організації актуалізують гендерну проблематику у вітчизняному публічному дискурсі через різноманітні кампанії та проекти. Акція «16 днів проти гендерного насильства», яка прийшла в Україну з-за кордону, ініційована 1991 р. Центром жіночого глобального лідерства і щорічно відбувається з 25 листопада по 10 грудня. Останнім часом ця акція набуває сталого характеру і включається не лише в діяльність громадських, а й державних інституцій [4]. У рамках цієї акції проводять прес-конференції, флешмоби, тренінги, круглі столи, ворк-шопи, організовують творчі майстерні для дітей, виставки, перегляди фільмів, що охоплюють різні цільові аудиторії: школярство і студентство, представників і представниць влади, поліції, соціальних служб та громадських організацій [5].

Кампанія «Стоп насильству!», розпочата на форумі у 2008 р., набула загальнонаціонального масштабу, отримавши нормативне закріплення [4]. Громадські організації спільно із представниками державних структур розробили Платформу та План дій з метою привернення уваги українського суспільства і його лідерів до актуальної проблеми подолання насильства в сім'ї як до порушення прав людини і залучення усіх громадян до боротьби з цим явищем [6].

Громадське об'єднання «Інформаційно-консультативний жіночий центр», починаючи з 2009 р., двічі на рік вручає відзнаку гендерної рівноваги за ініціативи, вчинки, а також процеси, дії, телепрограми та відеокліпи, дослідження тощо, які сприяють утвердженню гендерної рівності і трансформації суспільства з метою повної реалізації принципу рівних прав та можливостей жінок і чоловіків. Так, наприклад, у 2010 р. таку відзнаку отримала співачка Міра за виконання пісні «Жінка», слова якої надихають жінок бути сильними і йти вперед, мати успіх у спорті, політиці, бізнесі, а у 2011 р. – книга «Фемінізм is...», на сторінках якої руйнуються негативні стереотипи стосовно фемінізму як начебто страшного, брудного, неприродного і непотрібного «справжній» жінці заняття [7].

З метою припинити пропагування і поширення гендерних стереотипів та сексистських цінностей Інформаційно-консультативний жіночий центр також вручає і антивідзна-

ку гендерної рівноваги, зокрема, за висловлювання (наприклад, М. Азарову за «реформи – не жіноча справа»), телепрограми, відеокліпи, рекламу тощо [7].

Паралельно в рамках інфокампанії «Дискримінація обмежує. Протидій!» вручають іншу щорічну антипремію «Дискримінатор року». У 2016 р. таку антипремію отримали: Верховна Рада України за найбільш небезпечну та дискримінаційну законодавчу ініціативу, вилучивши із законопроекту про запобігання домашньому насильству поняття «гендер» і «сексуальна орієнтація», що могло б удосконалити механізм протидії такому насильству; народний депутат А. Геращенко за найбільш дискримінаційне висловлювання, публічно порадивши своїй колезі Н. Савченко вийти заміж і займатися дітьми, а не політикою [8].

Такі кампанії допомагають боротись з індиферентною візією на проблему гендерної нерівності і дискримінації в українському суспільстві, трансформуючи громадську думку, норми медіа-простору та ціннісні засади публічної політики.

Акцентуючи увагу громадськості на непоодиноких випадках обмеження чи порушення прав жінки, громадські організації актуалізують необхідність руйнування гендерних стереотипів, які, незважаючи на їхню функціональну «комфортність» у спрощенні соціальної взаємодії, не відповідають способам сприйняття та інтерпретації індивідами соціального світу. Зокрема, у вітчизняному суспільному дискурсі альтернативною до традиційної «жіночої» ролі матері-берегині можна назвати «ділову жінку». Ця роль значною мірою маргіналізована внаслідок стереотипного сприйняття жінки-підприємця радше як «годувальниці і заробітчани, що силою економічних обставин тимчасово змушена займатись бізнесом, а за сприятливих умов могла б повернутись до традиційного розподілу гендерних ролей» [9].

Окремі громадські організації (наприклад, «Жіноча професійна ліга») проводять навчальні семінари, тренінги, конференції з метою розвитку комунікативних та управлінських здібностей і навичок жінок у бізнесі [10]. Інша ГО «Рада жінок-фермерів України» реалізує проекти, спрямовані на покращення життєдіяльності жінок в умовах ринкової економіки. В рамках проекту «Підтримка жінок-фермерів України» (1998–2001 рр.) 250 жінок отримали неформальну освіту за програмою PPro OON із сучасних технологій, доступу до інформаційних, кредитних, фінансових та інших ресурсів; створено 52 нових жіночих фермерських господарств, 3 кредитні спілки, які очолили жінки-фермери, 5 кооперативів, серед них перший жіночий кооператив у Закарпатській області; 125 молодих дівчат із сільської місцевості пройшли навчання з курсу ІТ-технологій [11].

Український жіночий фонд реалізовував програму «Розширення підприємницьких та лідерських можливостей для жінок», цілями якої було: 1) зміцнення потенціалу жінок щодо кращого розуміння фінансових питань; 2) підвищення компетенції жінок щодо започаткування або покращення роботи власного бізнесу шляхом кращого бізнес-планування, доступу до фінансових послуг та розуміння маркетингу; 3) забезпечення можливостей для виконання жінками провідних ролей на всіх рівнях задля вирішення суспільних проблем. Цільовою аудиторією програми обрано близько тисячу жінок із соціально і фінансово вразливих верств населення (ті, що мешкають у сільській місцевості, багатодітні жінки, матері-одиначки, вдови, сироти, жінки з обмеженими можливостями) [12].

Ці окремі нескоординовані та стратегічно несплановані дії невеликої кількості інститутів громадянського суспільства переконують у тому, що громадським організаціям потрібно більше зусиль докладати задля конструювання нової типізації соціальних ролей чоловіків і жінок та їхньої інституціоналізації, бо бізнес як сегмент життєдіяльності українського суспільства досі залишається значно маскулінізованим із чіткою вертикальною сегрегацією.

Яскраво виражений гендерний дисбаланс присутній і у сфері державного управління та прийняття політичних рішень. Нав'язування жінкам усталених патріархальних

уявлень про соціальні ролі обмежує їхні творчі потуги і загалом негативно відображається на суспільному поступі. Залучення жінок до громадської роботи, прийняття суспільно значущих рішень є не лише даниною справедливості, а й кроком до більш ефективної організації суспільства.

Всеукраїнською організацією «Жіночий консорціум України» за підтримки Демократичного фонду ООН впроваджується проект «Побудова жіночого політичного лобі в Україні», завдання якого полягає у створенні громадянської платформи для зміцнення політичної ролі жінок, сприяння їхній активності та збільшення їх представництва на всіх рівнях прийняття рішень. Проект охоплює усі регіони і реалізується у трьох основних напрямках: налагодження діалогу з політичними партіями стосовно їхньої підтримки жінок-кандидаток; посилення спроможності жінок брати участь у виборчих процесах; формування розуміння у громадах важливості розширеної участі жінок у політиці. Також передбачається робота з місцевими та національними засобами масової інформації, створення механізмів мобілізації жіночих мереж, організація і проведення навчальних заходів із питань лідерства, підготовки і проведення виборчої кампанії [13].

Свій вклад в інтенсифікацію розвитку місцевих політичних платформ здійснює і «Український жіночий фонд». Понад 300 жінок було залучено до проекту «Сприяння налагодженню діалогу і порозуміння між жінками з різних регіонів України», а також проведено Всеукраїнський форум «Від локальних дій до єдиної країни», «Депутатські майстерні» на тему лідерства, участі жінок у політичних процесах, проведення виборчої кампанії. Ще одним практичним результатом стало висування, обрання чи призначення жінок на різні політичні посади, запрошення до участі у виборах тощо [14].

Інший проект Українського жіночого фонду – «Академія жіночого лідерства», що реалізовувався у 2015–2016 рр. у всіх регіонах України, був спрямований на підвищення рівня професійної компетентності жінок – державних службовців та тих, котрі очолюють політичні партії, громадські організації чи є їхніми членами. Організатори поставили перед собою низку завдань, а саме: 1) надати учасницям специфічних теоретичних і практичних знань щодо проведення передвиборчих кампаній та особистісного розвитку; 2) підвищити рівень знань про політику та її складові; 3) підвищити рівень обізнаності жінок-лідерів щодо питань гендерної політики, гендерної рівності, форм дискримінації; 4) продемонструвати учасницям успішний досвід жінок-лідерів; 5) залучити активних жінок до формування порядку денного у питаннях гендерної політики у своїх партіях, регіонах, організаціях; 6) об'єднати жінок-лідерок із різних регіонів України в єдину спільноту та налагодити між ними комунікацію [12].

Паралельно з реалізацією безцінних практичних програм і проектів громадські організації проводять статистичні дослідження та моніторинги. Так, наприклад, у 2011 р. Державний інститут розвитку сім'ї та молоді на замовлення Програми ЄС – ПРООН провів дослідження представництва жінок і чоловіків в органах законодавчої влади та місцевого самоврядування в Україні. У 2012 р. була створена Мережа громадського контролю за гендерною рівністю на виборах 2012 р., яка нараховує 45 громадських організацій. Мережа провела перший гендерний моніторинг парламентських виборів, у рамках якого було проаналізовано передвиборні програми та списки партій, проведено гендерний моніторинг кандидаток-мажоритарниць, їхніх зустрічей із виборцями та медіакомпонента виборчої кампанії. У 2014 р. Київський інститут гендерних досліджень та ВГО «Жіночий консорціум України» провели дослідження на тему «Жінки в політиці України на місцевому рівні: шляхи, проблеми, участь». Український жіночий фонд провів дослідження та видав брошуру «Гендерна арифметика влади» [15, с. 40]. Ці дослідження виявили, що збільшилась кількість жінок у

складі депутатського корпусу областей, місцевих рад, громадських структур; жінки є найактивнішими у волонтерському русі та успішними у справах миротворення [16].

Таким чином, громадські організації, які задекларували у сфері своєї діяльності досягнення гендерної рівності і недискримінації та мінімізацію деструктивного впливу гендерних стереотипів на соціальну структуру і діяльність, реалізують низку проектів, проводять інформаційно-роз'яснювальну роботу, створюють громадську платформу для артикуляції гендерної проблематики та пропагандистського дискурсу. Хоча громадські організації залежні від міжнародної донорської допомоги, їхня діяльність недостатньо мірою скоординована та простежується певна непослідовність у визначенні пріоритетів, усе ж важко заперечувати їхню вагому роль в інституціоналізації нових моделей поведінки та об'єктивації гендерно-чутливого соціального порядку.

Список використаної літератури

1. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М. : Медиум, 1995. – 323 с.
2. Посилення ролі жінок як рівних учасниць у процесі миротворення в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://empedu.org.ua/content/posilennya-rol-i-zhinok-yak-rivnih-uchasnic-u-procesi-mirotvorenniya-v-ukrayini>.
3. Офіційний сайт Громадської організації «Ла Страда-Україна» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.la-strada.org.ua/>.
4. Механізми моніторингу та протидії гендерному насильству і дискримінації [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://empedu.org.ua/materiali/monitoring-ta-protidiya-gendernomu-nasilstvu-i-diskriminaciyi>.
5. Всесвітня акція «16 днів проти насильства щодо жінок» у Харківському регіоні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://genderculturecentre.org/vsesvitnya-akciya-16-dniv-proti-nasilstv/>.
6. Про затвердження плану заходів з проведення Національної кампанії «Стоп насильству!» на період до 2015 року : розпорядження, план, заходи Кабінету Міністрів України № 2154-р від 1.12.2010 р. // Урядовий кур'єр. – 2010. – № 240.
7. Офіційний сайт Громадського об'єднання «Інформаційно-консультативний жіночий центр» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://empedu.org.ua/>.
8. Названо «переможців» антипремії «Дискримінатор року – 2016» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://genderculturecentre.org/nazvano-peremozhciv-antipremii-di/>.
9. Кісь О. Моделі конструювання гендерної ідентичності жінки в сучасній Україні / О. Кісь // *І.* – 2003. – № 27. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n27/texts/kis.htm>.
10. Офіційний сайт ГО «Жіноча професійна ліга» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lpw.org.ua/ua/>.
11. Офіційний сайт Всеукраїнської громадської організації «Рада жінок-фермерів України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uff-council.org/index.php/rzhfu>.
12. Офіційний сайт Міжнародного благодійного фонду «Український жіночий фонд» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uwf.org.ua/>.
13. Про проект «Побудова жіночого політичного лобі в Україні» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.womeninpolitics.org.ua/PRO_PROEKT_%C2%ABROBUDOVA__LOB%D0%86_V_UKRA%D0%87N%D0%86%C2%BB.
14. Річний звіт 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://uwf.org.ua/files/annual_report_2014_ukr.pdf.

15. Корюкалов М. Гендерна політика та інституційні механізми її реалізації в Україні. Національний огляд виконання Україною Пекінської декларації та Платформи дій і заключних документів Двадцять третьої спеціальної сесії Генеральної Асамблеї ООН. – 2014. – 120 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/11138.pdf>.
16. У боротьбі за мир об'єднуються жінки-активістки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://profspilka.rv.ua/index.php/novini/491-u-borotbi-za-mir-ob-ednuyutsya-zhinki-aktivistki>.

NGOs AS AGENTS OF THE GENDER-SENSITIVE REALITY CONSTRUCTING

Iryna Harechko

*Ivan Franko National University of Lviv,
Faculty of Philosophy, Department of Theory and History of Political Science
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine*

The article analyzes the role of non-government organizations of Ukraine in the constructing of a new social reality on the basis of gender equality and non-discrimination. It has been found that the NGOs contribute to minimizing the destructive impact of gender stereotypes on the social structure and activities through implementing a number of projects, conducting informational campaign, creating a public platform for the articulation of gender discourse and propaganda.

Key words: social constructivism, NGOs, gender-sensitive reality, gender stereotypes, gender equality.

НОТАТКИ